

ઓછી રોકડવાળી અર્થવ્યવસ્થા

વિમુદ્ધીકરણ (ડિમોનેટાઇઝેશન)ના નિર્ણય પાછળના તાર્કિક આધાર
અરુણ જેટલી

રોકડ(કેશ)ના અર્થતંત્રથી ઓછી રોકડ(લેસકેશ)ના અર્થતંત્ર તરફ ગતિ
પ્રવાહર સાહુ, બાબોલ યાસોરા

કેશલેસ અર્થતંત્ર: સામગ્ર-સુરક્ષા સંબંધિત સમસ્યાઓ અને દૂરોગામી પ્રભાવ
ડો. બી. બેમ. મેહતા

'લેસકેશ ઇકોનોમી' દેશ માટે આર્થિક ઉદ્ધાર લાવી શકે
સમિરા સોરભ

ફોકસ લેખ

વિમુદ્ધીકરણ - ચૂંટણીમાંના કાળાં નાણાંની ચકાસણીની શક્યતા
બેસ. વાલ. કુરેશી

ખાસ લેખ

લેસકેશ અર્થતંત્ર : ભારત અને દુનિયાના દેશોની સરખામણી
અર્પિત મુલ્ગરી, ડૉ. બેમ. મેહતા

My Mobile.... My Bank... My Wallet...

વિશ્વનો સૌથી મોટો એલઈડી સ્ટ્રીટ લાઈટિંગ કાર્યક્રમ

એલઈડી આધારિત સ્ટ્રીટ લાઈટિંગ નેશનલ પ્રોગ્રામ (SLNP) હાલમાં સાઉથ દિલ્હી મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (SDMC) વિસ્તારમાં અમલમાં મુકાયો છે. આ પ્રોગ્રામ રાષ્ટ્રને તા.૯ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૭ના રોજ સમર્પિત કરાયો હતો. આ પ્રોગ્રામને વિશ્વનો સૌથી મોટો સ્ટ્રીટલાઈટ બદલવાનો કાર્યક્રમ ગણવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમનું અમલીકરણ એનર્જી એફિશિયન્સી સર્વિસીસ લિમિટેડ (EESL) દ્વારા હાથ ધરાયું છે, જે ભારત સરકારના ઊર્જામંત્રાલય હેઠળનું સંયુક્ત સાહસ છે.

આ એસએનએલપી પ્રોગ્રામ હાલમાં પંજાબ, હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ, આસામ, ત્રિપુરા, ઝારખંડ, છત્તીસગઢ, તેલંગણા, આંધ્રપ્રદેશ, કેરાલા, ગોવા, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં પણ ચાલી રહ્યો છે. દેશમાં કુલ ૧૫.૫૯ લાખ સ્ટ્રીટલાઈટ બદલાઈ ચૂકી છે, જેના પરિણામે ૨૦.૬૦ લાખ કરોડ કિલો વોટ અવર ડેટલી ઊર્જા બચત થઈ છે અને ૫૧.૪૭ મેગા વોટ ક્ષમતાનો ઊર્જા વપરાશ અટક્યો છે અને એ દ્વારા વાર્ષિક ૧.૭૧ લાખ ટન જેટલો ગ્રીનહાઉસ ગેસ છૂટવાનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. ભારતમાં ઊર્જા કાર્યક્ષમતાનું બજાર ૧૨ અબજ યુએસ ડોલરનું ગણવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે નવતર પ્રકારના બિઝનેસ અને અમલીકરણના મોડલ્સ દ્વારા હાલના વીજવપરાશમાં ૨૦ ટકાની બચત થઈ શકે તેમ છે.

હવે પછીનાં ૭ વર્ષમાં આ યોજનાને કારણે રૂ.૧૩૫ કરોડની બચત થશે. આ ઉપરાંત વાર્ષિક રૂ.૫૦ કરોડના મૂડીરોકાણની સહાય થશે અને તેને કારણે સામાજિક વિકાસની પહેલને વેગ મળશે અને આ ફાયદો લોકો દ્વારા વધુ નાણાં ખર્ચા સિવાય પ્રાપ્ત થશે.

ડાબેરી અંતિમવાદીઓથી અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં માર્ગ જોડાણના પ્રોજેક્ટને મંજૂરી

પ્રધાનમંત્રીશ્રીનું અધ્યક્ષ પદ ધરાવતી આર્થિક બાબતોની કેબિનેટ કમિટીએ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા પ્રાયોજીત ડાબેરી અંતિમવાદીઓથી અસરગ્રસ્ત વિસ્તારો (LWP) 'માટેના માર્ગ જોડાણના પ્રોજેક્ટ' ને મંજૂરી આપી છે. આ યોજનાને કારણે અંતિમવાદીઓથી અસરગ્રસ્ત જિલ્લાઓમાં સલામતીની દ્રષ્ટિએ આ માર્ગ જોડાણને કારણે સુધારો થશે.

આ પ્રોજેક્ટ પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના (PMGSY) અંતર્ગત હાથ ધરાશે અને એ દ્વારા અંતિમવાદીઓથી અતિશય અસર પામેલા ૪૪ જિલ્લાઓને જોડવામાં આવશે. આ નિર્ણય સલામતિ અને સંદેશાવ્યવહારની દ્રષ્ટિએ પણ ખૂબ જ મહત્વનો ગણાય છે. આ તમામ માર્ગો હવામાનની કોઈ પણ સ્થિતિમાં કામ આપી શકશે.

આ પ્રોજેક્ટ હેઠળ ૫,૪૪૧.૮૧ કિ.મી.ના રોડ અને ૧૨૬ પુલ/કોસ ટ્રેનેજનાં કામોને પણ મંજૂરી આપવામાં આવી છે. આ કામો ઉપર દશવિલા વિસ્તારોમાં રૂ.૧૧,૭૨૪.૫૩ કરોડના અંદાજિત ખર્ચે હાથ ધરાશે. આ કાર્યક્રમના અમલીકરણ માટે ભંડોળની વહેંચણી પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના મુજબ જ થશે, એટલે કે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય વચ્ચે ૬૦:૪૦ના પ્રમાણમાં ખર્ચ ઉપાડવામાં આવશે. આ ઉપરાંત નોર્થ-ઈસ્ટનાં ૮ રાજ્યો તથા હિમાચલ વિસ્તારનાં ૩ રાજ્યો (જમ્મુ અને કાશ્મીર, હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ) માં ૯૦:૧૦૦ના પ્રમાણમાં ખર્ચની તરાહને અનુસરવામાં આવશે. આ પ્રોજેક્ટના અમલીકરણમાં ૨૦૧૬-૧૭થી ૨૦૧૯-૨૦ જેટલો ૪ વર્ષનો ગાળો લાગશે તેવી સંભાવના છે.

ડાબેરી અંતિમવાદીઓથી અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં માર્ગ જોડાણના પ્રોજેક્ટ યોજના હેઠળ અંતિમવાદીઓની અતિશય અસર ધરાવતા ૩૫ વિસ્તારોને આવરી લેવાયા છે. દેશના આ વિસ્તારોમાં તથા પડોશના ૯ જિલ્લાઓમાં સિંસાની ૯૦ ટકા જેટલી ઘટનાઓ બને છે. ગૃહમંત્રાલય દ્વારા આ વિસ્તારો સલામતીની દ્રષ્ટિએ મહત્વના ગણાતા માર્ગ/છલ્લા અંગે અપાયેલી માહિતીની યાદીમાં આવે છે. આ યોજના હેઠળ હાથ ધરાયેલા માર્ગોમાં અન્ય જિલ્લાઓના (ODRs) ગ્રામ માર્ગો (VRs) અને હાલના મહત્વના જિલ્લા માર્ગો (MDRs)ના અપગ્રેડેશનનો પણ સમાવેશ કરાયો છે. આ વિસ્તારો સલામતિની દ્રષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વના છે. માર્ગોની યોજનામાંથી ૧૦૦ મીટર સુધીની લંબાઈ ધરાવતાં અને સલામતીની દ્રષ્ટિએ મહત્વ ધરાવતાં પુલ માટે પણ ફંડ પુરું પાડવામાં આવશે.

આગામી આકર્ષણ

**Union Budget 2017-18 | કેન્દ્રીય અંદાજપત્ર ૨૦૧૭-૧૮
માર્ચ-૨૦૧૭**

ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૭

મુખ્ય તંત્રી : દીપિકા કચ્છલ
તંત્રી : અજય ઇન્દ્રેકર

આયોજન અને વિકાસને સમર્પિત

વર્ષ : ૪૪ અંક : ૧૧ સળંગ અંક : ૭૮૪

યોજના

યોજના કાર્યાલય

લોંગ લાઈફ હોસ્પિટલ બિલ્ડિંગ, યુ.કો. બેંક ઉપર,
પાલડી ચાર રસ્તા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭
ફોન : ૨૬૫૮ ૮૬૬૯, ૨૬૫૮ ૧૪૫૦

E-mail Address : yojanagujarati@gmail.com

Website : www.yojana.gov.in

વિષયસૂચિ

વિમુદ્રીકરણ (ડિમોનેટાઇઝેશન)ના નિર્ણય પાછળના તાર્કિક આધાર અરૂણ જેટલી	૫	વિમુદ્રીકરણ: રોકડ વ્યવહાર પર ઓછી નિર્ભરતા ધરાવતા અર્થતંત્ર તરફ ક્રાંતિકારી કદમ ડી. એસ. મલિક	૨૭
વિમુદ્રીકરણ - ચૂંટણીમાંનાં કાળાં નાણાંની ચકાસણીની શક્યતા એસ. વાય. કુરેશી	૭	ભારતમાં ચુકવણીની પદ્ધતિઓ - “લેસકેશ અર્થતંત્ર” જી. રઘુનાથ	૩૧
લેસકેશ અર્થતંત્ર : ભારત અને દુનિયાના દેશોની સરખામણી અર્પિતા મુખર્જી અને તનુ એમ ગોયલ	૧૦	ઓછી રોકડ ધરાવતું અર્થતંત્ર: કાળાં નાણાં પર અસર ટીમસી જયપુરીયા	૩૫
રોકડના અર્થતંત્રથી ઓછી રોકડ (લેસકેશ)ના અર્થતંત્ર તરફ ગતિ પ્રવાહર સાહુ, અમોઘ અરોરા	૧૪	નોટબંધી, રોકડ અર્થતંત્ર અને વિકાસ બી. કે. પટ્ટનાયક	૩૭
કેશલેસ અર્થતંત્ર: સાઇબર-સુરક્ષા સંબંધિત સમસ્યાઓ અને દૂરોગામી પ્રભાવ ડો. બી. એમ. મેહત્રે	૧૯	‘લેસકેશ ઇકોનોમી’ દેશ માટે આર્થિક ઉદ્ધાર લાવી શકે ભાવેશ શાહ	૪૪
ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાને કેશલેસ બનાવવાના પડકારો સમિરા સૌરભ	૨૨	લેસકેશ ઇકોનોમી: પ્રતિભાવંત નેતાઓના ઉદયનું પ્રતીક ગૌતમ પુરોહિત	૪૭
		વાઇબ્રન્ટ ગુજરાત પરિષદ- ૨૦૧૭ યોગેશ પંડ્યા	૫૧

ટાઈટલ

● આવરણ ડિઝાઇન	: -	૧
● વિશ્વનો સૌથી મોટો એલઈડી સ્ટ્રીટ લાઈટિંગ કાર્યક્રમ	: -	૨
● વર્લ્ડ બુક ફેર, ૨૦૧૭માં પબ્લિકેશન્સ ડિવિઝનની સહભાગિતા	: -	૩
● પ્રકાશન વિભાગનાં પુસ્તકો	: -	૪

છૂટક નકલ : રૂ. ૨૨-૦૦, વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૨૩૦-૦૦, બે વર્ષ : રૂ. ૪૩૦-૦૦, ત્રણ વર્ષ : રૂ. ૬૧૦-૦૦
લવાજમની રકમ “S.B.I. A/c. No. ૫૧૫-૦૮-૧૦, Yojana (Guj.)”ના નામે મનીઓર્ડર/ચેક/બેંક ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે.
યોજના તથા કુરુક્ષેત્રનું લવાજમ હવે ઓનલાઈન ભરી શકાશે. www.yojana.gov.in

આયોજન અને વિકાસને વાચા આપતું આ માસિક ગુજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, મલયાલમ,
ઉર્દૂ, હિંદી, કન્નડ, પંજાબી અને ઉડિયા ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

યોજનામાં પ્રગટ થતા લેખોમાંના મંતવ્યો લેખકોના પોતાનાં છે. તેની સાથે તંત્રી સહમત છે એમ માની લેવું નહીં.

યોજના

તંત્રીલેખ

ચાલો, લેસકેશ અર્થતંત્ર તરફ પ્રયાણ કરીએ

જ્યારે પ્રધાનમંત્રીએ ૮ નવેમ્બર, ૨૦૧૬ના રાત્રે રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦૦ની ચલણી નોટોના વિમુદ્રીકરણની જાહેરાત કરી હતી, ત્યારે સમગ્ર દેશ ચોંકી ગયો હતો અને સૌપ્રથમ આ જાહેરાત અવિશ્વસનીય લાગતી હતી. આ પગલાં પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કાળાં નાણાં, ભ્રષ્ટાચાર અને બનાવટી નોટોના વિષયકને નિયંત્રણમાં લેવાનો હતો. જ્યારે દરરોજ મોંઘવારી વધી રહી છે અને જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓની કિંમતોમાં વધારો થઈ રહ્યો છે, ત્યારે રૂ. ૧૦૦ અને રૂ. ૫૦ની ચલણી નોટો ચલણમાંથી લગભગ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ હતી. એટલું જ નહીં લોકો મજાક ઉડાવતા હતાં કે ફક્ત ઈશ્વર અને ભિખારી જ રૂ. ૧૦ની નોટ સ્વીકારે છે!

ભારતમાં વિમુદ્રીકરણની પ્રક્રિયા અગાઉ બે વખત હાથ ધરવામાં આવી હતી. સૌપ્રથમ ૧૯૪૬માં અને બીજી વખત ૧૯૭૮માં. જોકે બંને વખતે ભારતીય અર્થતંત્રનું કદ નાનું હતું. વળી, એ સમયે ઊંચા મૂલ્યની ચલણી નોટો અતિ ઓછા લોકોના ગજવામાં શોભતી હતી, એટલે સામાન્ય નાગરિકને નગણ્ય મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. પણ વિમુદ્રીકરણની વર્તમાન પ્રક્રિયાની અસર તમામ તબક્કાના લોકોએ અનુભવી છે. અત્યારે રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦૦ની ચલણી નોટો સૌથી વધુ ચલણમાં હતી, એટલે તેને સરકારે પરત ખેંચવાની જાહેરાત કરતાં લોકો પાસે બ્રેડ, દૂધ અને ઈંડા, શાકભાજી અને ફળફળાદિ જેવી રોજિંદા જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ ખરીદવા માટે પણ રોકડ રકમ રહી નહોતી. ફી કેવી રીતે ચુકવશું, પગાર કેવી આપીશું વગેરે જેવા પ્રશ્નો સામાન્ય માણસને મૂંઝવતા હતા. બેંકો અને એટીએમમાં રોકડની ખેંચથી લોકોની સમસ્યામાં વધારો થયો હતો. બેંક ખાતામાં જૂની નોટો જમા કરાવવા, જૂની નોટો બદલીને નવી નોટો લેવા તથા એટીએમમાં દુર્લભ રોકડ રૂપિયા ઉપાડવા લોકોએ લાંબી-લાંબી ક્તારો લગાવી દીધી હતી.

સામાન્ય નાગરિક માટે એકમાત્ર રાહત આપનારી બાબત એ હતી કે કાળું નાણું બહાર આવશે અને આતંકવાદીઓને નાણાકીય સહાય મળતી અટકી જશે. પ્રધાનમંત્રીએ પણ તેમના ભાષણમાં જાહેરાત કરી હતી કે, આ પગલું ભ્રષ્ટાચાર, કાળું નાણું અને બનાવટી નોટો સામેની લડાઈમાં સામાન્ય નાગરિકોના હાથ મજબૂત કરશે. અર્થતંત્રમાં કાળાં નાણાંની સમસ્યાથી નિરાશ અને કાળાં નાણાંથી ચાલતાં આતંકવાદી સંસ્થાઓની હિંસક પ્રવૃત્તિથી ત્રસ્ત સામાન્ય નાગરિકને ખુશી હતી કે સરકારે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનો અંત આણવા કોઈ આકરું પગલું લેવાનું સાહસ તો કર્યું.

વિમુદ્રીકરણ પાછળ સરકારનો અન્ય એક આશય અર્થતંત્રને કેશલેસ બનાવવાનો હતો. કેશલેસ વ્યવહારોથી પારદર્શકતા ઊભી થાય છે, એટલે તમામ વ્યવહારો પર નજર રહે છે. તેનાથી સરકારે આતંકવાદી સંગઠનો અને અન્ય રાષ્ટ્રવિરોધી પ્રવૃત્તિઓને અંકુશમાં લેવા તેમને થતાં પેમેન્ટ પર નજર રાખવામાં મદદ મળે છે. સાથે સાથે લોકોનું સફેદ નાણું બેંકોમાં રહે છે, જેથી સરકાર પાસે જરૂરિયાતમંદો અને વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ માટે લોન આપવા સિસ્ટમમાં પર્યાપ્ત નાણાંભંડોળ રહે છે.

જોકે જે દેશમાં મોટા ભાગની પ્રજા અભણ હોય અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિજિટલ વ્યવહારો માટે માળખાગત સુવિધાઓનો અભાવ હોય, ત્યાં સંપૂર્ણ કેશલેસ અર્થતંત્ર ઊભું કરવું શક્ય નથી. એટલે હવે લેસકેશ અર્થતંત્ર ઊભું કરવાના પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે એટલે એવું અર્થતંત્ર ઊભું કરવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે, જેમાં રોકડ વ્યવહારો ઓછા થાય અને વધુને વધુ લોકો ડિજિટલ વ્યવહારો તરફ વળે. જે લોકો ડિજિટલ પેમેન્ટ કરી રહ્યાં છે, તેમને પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે અને સાથે-સાથે ડિજિટલ પદ્ધતિઓ મારફતે પેમેન્ટ સ્વીકારવા માટેની ગોઠવણ પણ કરવામાં આવે છે.

જોકે લેસકેશ અર્થતંત્રમાં સમસ્યાનું એક મોટું કારણ સાયબર અપરાધનું જોખમ છે. જ્યારે ડિજિટલ પદ્ધતિઓ રોકડ સાચવવાનું જોખમ ઘટાડે છે, ત્યારે સાયબર સુરક્ષાનાં જોખમો વધી જાય છે. વળી, સાયબર અપરાધનું સંચાલન કરવા ચોક્કસ સોલ્યુશન્સ ઉપલબ્ધ કરાવવાં પડે છે. ઘણી વખત ટેકનોલોજી નિષ્ફળ નીવડે છે, પણ યુઝરની બેદરકારીના પરિણામે સાયબર સુરક્ષા જોખમાય છે. એટલે સાયબર સુરક્ષાના કડક માપદંડો સુનિશ્ચિત કરવા અને લોકોને શિક્ષિત કરવાની જરૂર છે.

કેટલાંક દેશોને અર્થતંત્રનાં ડિજિટાઈઝેશનને થોડી સફળતા મળી છે, તો કેટલાંક દેશોને જોઈએ તેવી સફળતા હાંસલ થઈ નથી. અત્યારે સૌથી વધુ સફળ પ્રયાસ સ્વીડનમાં થયો છે. ભારતમાં તેની સફળતાનો આધાર ભારતની અભણ અને અર્ધશિક્ષિત વસતિ, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, કેટલી જાગૃતિ લાવવામાં આવશે તેના પર રહેશે, જેઓ ઈન્ટરનેટની આંશિક જોગવાઈ ધરાવે છે કે પછી કોઈ વ્યવસ્થા ધરાવતાં નથી. સાયબર સુરક્ષાની સમસ્યાનું સમાધાન કરવા અસરકારક સરકારી નીતિઓ અને મોટા પાયે લોકોને જાગૃત કરવાની પહેલ સાથે કોઈ પણ વ્યક્તિ ભારતને ડિજિટલ અર્થતંત્રમાં વૈશ્વિક સ્તરે ટોચનું સ્થાન મેળવશે, તેવી આશા રાખી શકે.

વિમુદ્રીકરણ (ડિમોનેટાઇઝેશન)ના નિર્ણય પાછળના તાર્કિક આધાર

અરૂણ જેટલી

પ્રધાનમંત્રીએ ઊંચા મૂલ્યની ચલણી નોટો કાયદેસરનું ચલણ નહીં ગણાય એવા નિર્ણયની જાહેરાત કરી એ પછી બે મહિના ઉપરાંતનો સમય પસાર થઈ ગયો છે. આ પછી આ નોટો ચલણમાંથી પાછી ખેંચી લેવાઈ છે. જ્યારે દેશના જીડીપીના ૧૨.૨ ટકા જેટલું, દેશનું ૮૬ ટકા ચલણ કંઈક દબાણ લાવીને બજારમાંથી પાછું ખેંચાય અને એના સ્થાને નવી ચલણી નોટો મૂકવાનું વિચારીએ ત્યારે આ નિર્ણયના દેખીતી રીતે જ સૂચક પરિણામો આવે. હવે જ્યારે પુનઃમુદ્રીકરણ (રીમોનેટાઇઝેશન) આગળ વધ્યું છે ત્યારે વિમુદ્રીકરણ (ડિમોનેટાઇઝેશન)ના નિર્ણય પાછળનાં તાર્કિક આધાર અને આ નિર્ણયના પ્રભાવનું પૃથક્કરણ કરવાનું યોગ્ય લેખાશે.

પ્ર

ધાનમંત્રીએ ઊંચા મૂલ્યની ચલણી નોટો કાયદેસરનું ચલણ નહીં ગણાય એવા નિર્ણયની જાહેરાત કરી એ પછી બે મહિના ઉપરાંતનો સમય પસાર થઈ ગયો છે. આ પછી આ નોટો ચલણમાંથી પાછી ખેંચી લેવાઈ છે. જ્યારે દેશના જીડીપીના ૧૨.૨ ટકા જેટલું, દેશનું ૮૬ ટકા ચલણ કંઈક દબાણ લાવીને બજારમાંથી પાછું ખેંચાય અને એના સ્થાને નવી ચલણી નોટો મૂકવાનું વિચારીએ ત્યારે આ નિર્ણયના દેખીતી રીતે જ સૂચક પરિણામો આવે. હવે જ્યારે પુનઃમુદ્રીકરણ (રીમોનેટાઇઝેશન) આગળ વધ્યું છે ત્યારે વિમુદ્રીકરણ (ડિમોનેટાઇઝેશન)ના નિર્ણય પાછળનાં તાર્કિક આધાર અને આ નિર્ણયના પ્રભાવનું પૃથક્કરણ કરવાનું યોગ્ય લેખાશે.

૧. કાળાં નાણાં વિરુદ્ધનાં પગલાં :

વર્તમાન સરકાર એના શાસનના પ્રથમ દિવસથી જ, દેશના પડછાયારૂપ-સમાંતર અર્થતંત્ર અને કાળાં નાણાં સામે પગલાં ભરવા બાબતમાં એકદમ સ્પષ્ટ હતી. એનો પ્રથમ નિર્ણય આ અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતના આદેશ હેઠળ એક ખાસ તપાસ સમિતિ-સ્પેશિયલ ઇન્વેસ્ટિગેશન ટીમ રચવાનો હતો. પ્રધાનમંત્રીએ બ્રિસ્બેન ખાતે જી-૨૦ની બેઠકમાં, આર્થિક વ્યવહારોના આધારનાં ધોવાણ અને નફાના સ્થળાંતર અંગે માહિતીનાં આપ-લે કરવા અંગે આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારને ઝડપી બનાવવાની દરખાસ્ત કરી હતી. અમેરિકા સાથે આ અંગેની ગોઠવણે આ ઉદ્દેશને આગળ ધપાવ્યો હતો. સરકારે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સાથે આ અંગેના કરારને અંતિમ સ્વરૂપ આપ્યું હતું, જે મુજબ

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ભારતીય નાગરિકો જે મિલકતો ધરાવતા હોય અને ભારતમાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના નાગરિકો જે મિલકતો ધરાવતા હોય, એ અંગેની માહિતી ૨૦૧૯થી બન્ને દેશોની સરકારો એકબીજાને પૂરી પાડશે. મોરિશિયસ સાથેના, બમણાં કરવેરા નિવારવાના કરાર અંગે ૧૯૯૬થી નવેસરથી મંત્રણા ચાલુ હતી. આ કરાર અસરકારક રીતે 'રાઉન્ડ-ટ્રિપિંગ'ને ઉત્તેજન પૂરું પાડતો હતો. આ કરાર નવેસરથી ઘડવામાં આવ્યો હતો. આવા જ કરાર સાયપ્રસ અને સિગાપોર સાથે પણ નવેસરથી કરવામાં આવ્યા છે. ભારતની બહાર વસાવાયેલી મિલકતો અંગેના કાળાં નાણાંના કાયદાએ, કાળાં નાણાંની જાહેરાત માટે એકબારી ખોલી હતી, જેમાં કાળાં નાણાં ઉપર ૬૦ ટકા કરવેરો ભરવાની અને દસ વર્ષની જેલની સજાની જોગવાઈ છે.

કાળાં નાણાંની જાહેરાત અંગેની ૨૦૧૬ની આવક જાહેરાતની યોજના ખૂબ જ સફળ રહી હતી, જેમાં ૪૫ ટકા કર ભરવાની જોગવાઈ હતી. રૂ. બે લાખ ઉપરાંતના રોકડ વ્યવહારો માટે 'પાન' કાર્ડની ફરજિયાત જરૂરિયાતના નિયમે કાળાં નાણાં દ્વારા ખર્ચ કરવા ઉપર અંતરાય મૂક્યા હતા. બેનામીનો કાયદો ૧૯૮૮માં ઘડાયો હતો, પણ એ ક્યારેય અમલમાં નહોતો મુકાયો. એમાં સુધારા કરી એને અમલી બનાવાયો છે. જીએસટી, જેનો આ વર્ષમાં અમલ નિર્ધારિત છે, એનાથી પરોક્ષ કરવેરાનો વધુ સારો વહીવટ થઈ શકશે અને એ એક વધુ કાર્યક્ષમ કાયદો હોવાથી કરચોરીને નિયંત્રિત કરશે. ઊંચા મૂલ્યની ચલણી નોટોનું વિમુદ્રીકરણ આજ દિશામાં એક મોટું પગલું હતું.

૨. નવો 'સામાન્ય' વ્યવહાર

દેશની ૧૨૫ કરોડ ઉપરાંતની કુલ

વસ્તીમાંથી ૨૦૧૫-૧૬માં ૩.૭ કરોડ કરપાત્ર લોકોએ આવકવેરાનાં રિટર્ન ભર્યાં હતાં. આમાંથી ૯૯ લાખ લોકોએ રૂ. ૨.૫ લાખથી ઓછી આવકની જાહેરાત કરી હતી અને કોઈ વેરો ભર્યો ન હતો. ૧.૯૫ કરોડ રૂ. ૫ લાખથી ઓછી આવકની જાહેરાત કરી હતી, ૫૨ લાખે રૂ. ૫ થી ૧૦ લાખ વચ્ચેની આવક જાહેર કરી હતી અને માત્ર ૨૪ લાખે એમની આવક રૂ. ૧૦ લાખ ઉપરાંતની હોવાની જાહેરાત કરી હતી. ભારત કરવેરા ભરવાની બાબતમાં ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં કાયદાનું પાલન ન કરનારા લોકો ધરાવતા સમાજની સમસ્યાની યાતના એકધારી ભોગવી રહ્યું છે, એ પુરવાર કરવા આનાથી વધુ સારા કોઈ પણ પુરાવાની જરૂર નથી રહેતી.

ગરીબી નિવારણ, રાષ્ટ્રીય સલામતી અને આર્થિક વિકાસ માટે જરૂરી ખર્ચમાં, કરવેરાના કાયદાનું પાલન ન થતું હોવાના કારણે કાપ મૂકવા પડે છે. ભારતમાં સાત દાયકા સુધી, અંશતઃ ચુકવણી રોકડમાં અને અંશતઃ ચુકવણી ચેકથી કરી સોદાઓ-આર્થિક વ્યવહારો પાર પાડવાનું 'સામાન્ય' રહ્યું છે. 'પાકા' અને 'કાચા' હિસાબો, વ્યાપારની ભાષાનો એક ભાગ છે. કરચોરી અપ્રામાણિક કે અનૈતિક નથી ગણાતી. એ તો માત્ર જીવનની એક રીતરસમ બની ગઈ હતી. પ્રધાનમંત્રીના નિર્ણયનો ઈરાદો એક નવો 'સામાન્ય' વ્યવહાર રીતરસમ ઘડવાનો છે. એ દેખીતી રીતે જ વિભાજક છે. બધાજ સુધારા વિભાજક હોય છે. એ અધોગામી પૂર્વસ્થિતિમાં પરિવર્તન લાવે છે. વિમુદ્રીકરણ પ્રામાણિકતાને શિરપાવ આપે છે અને અપ્રામાણિક વલણ-વર્તનને દંડે છે.

૩. રોકડનાં માઠાં પરિણામો :

કાગળનું ચલણ, શૂન્ય વ્યાજનું નનામું બેરરબોન્ડ છે. એ કોઈ નામ, કોઈ ઈતિહાસ સાથે સંકળાયેલાં નથી. ગુનો રોકડ સાથે અથવા રોકડ વગર પણ થાય છે, પણ ભૂગર્ભ અર્થવ્યવસ્થા સોદા માટે માધ્યમ તરીકે અમર્યાદ રોકડને પસંદગી આપે છે. એના પરિણામે, કરવેરાની ચુકવણીનો અમલ નથી થતો જે સમાજના ગરીબ અને વંચિત લોકોથી વિરુદ્ધ, કરચોરોને અન્યાયી રીતે સમૃદ્ધ બનાવે છે. મૂળ કાગળનાં ચલણમાંથી હવાલાના માર્ગે, કરવેરા

માટે (એમાંથી મુક્તિ માટે) સ્વર્ગસમાન સ્થળોએ રોકડમાં નાણાંના ગંજ ખડકાય છે. જેનું પગેરૂ ન કાઢી શકાય એવી ચુકવણીમાં રોકડ સહાયક બને છે. લાંચરુશ્વત, ભ્રષ્ટાચાર, નકલી ચલણી નોટો અને ત્રાસવાદ માટે રોકડમાં જ ફંડ પૂરું પાડવામાં આવે છે. નૈતિકતાને વરેલા અને વિકસિત સમાજો, રોકડનો અમર્યાદ ઉપયોગ કરવાને બદલે ટેકનોલોજીની મદદથી એકાધારા બેંકિંગ સેવા અને ડિજિટલ વ્યવહારોની દિશામાં આગળ ધપતા રહ્યા છે. કાગળનું ચલણ ઘણાં અનિષ્ટો માટે દરવાજા ઉઘાડે છે. સરકારો જ્યારે કરચોરો પાસેથી વધુ કરવેરા એકત્ર કરી શકે છે, ત્યારે એ બાકીના લોકો પાસેથી કરવેરાની વસૂલાત ઘટાડવા માટે વધુ સારી પરિસ્થિતિમાં હોય છે. રોકડ ઘટાડવાથી ગુનાખોરી અને ત્રાસવાદ નાબૂદ નહીં થઈ શકે, પણ એનાથી એની ઉપર ગંભીર પ્રહાર પડશે. રાજ્યોએ દર્શાવ્યું છે કે સરકારે જ્યાં સુધી કાગળના સ્વરૂપમાંના ચલણનો જથ્થો ઘટાડવા સક્રિય પગલાં નહીં ભરે ત્યાં સુધી રોકડ ચલણનાં ગંજ અદશ્ય નથી થતા.

૪. મહત્વનો હિંમતભર્યો નિર્ણય:

ઊંચા મૂલ્યની ચલણી નોટોનાં સ્થાને નવી ચલણી નોટો મૂકી છેવટે જૂની નોટોનું વિમુદ્રીકરણ કરવાના પ્રધાનમંત્રીના નિર્ણય માટે હિંમત તથા જોમની આવશ્યકતા હતી. આ નિર્ણયના અમલમાં પીડા હતી. એ ટૂંકા ગાળા માટે ટીકાસ્પદ બને અને અગવડો ઊભી કરે એમ હતું. ચલણી નોટો પાછી ખેંચાઈ જવાને કારણે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ઘટાડો થાય અને ચલણી નોટોના પુનઃમુદ્રીકરણ દરમિયાન થોડા સમય માટે અર્થતંત્ર ઉપર પ્રભાવ પડે એમ હતું. આ નિર્ણયમાં ભારે ગુપ્તતાની જાળવણી, મોટા પ્રમાણમાં કાગળના ચલણી નોટોનું મુદ્રણ તથા બેન્કો, પોસ્ટઓફિસો, બેંકિંગ મિત્રો અને એટીએમ મારફત એનું વિતરણ કરવાનો સમાવેશ થતો હતો.

ઘણા વિશાળ પ્રમાણમાં ઊંચા મૂલ્યની ચલણી નોટો બેન્કોમાં જમા કરાવવામાં આવી છે એ હકીકત માત્ર, આ નાણાંને કાયદેસરનું રોકડ નાણું બનાવતાં નથી. આ નાણાં કાયદેસરનું નાણું નથી બની જતાં. કાળાં નાણાં બેન્કોમાં જમા કરાવવાના કારણ માત્રથી, એનો

રંગ નથી બદલાઈ જતો. એથી ઊલટું, આ નાણાં એનું અનામીપણું ગુમાવે છે અને હવે એને એના માલિક સાથે ઓળખી શકાય છે. આમ, રેવન્યુ વિભાગ આ નાણાં ઉપર કરવેરો નાખી શકે છે. કોઈ પણ કિસ્સામાં, આવકવેરા કાયદામાં કરાયેલા સુધારામાં જ એવી જોગવાઈ છે કે બેંકમાં જમા કરાવેલાં નાણાં, જો સ્વૈચ્છિક રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યાં હોય અથવા તો જો એ છુપાયેલું હોવાનું શોધી કાઢવામાં આવ્યું હોય તો પણ એની ઉપર અલગ અને ઊંચા દરે વેરો તથા દંડ લાગુ પડશે.

૫. આજની પરિસ્થિતિ :

પીડા અને સગવડોનો સમયગાળો પૂરો થવા આવ્યો છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિ પુનઃ શરૂ થઈ રહી છે. બેન્કો પાસે આજે નિઃરોકપણે ઘણાં વધુ નાણાં પ્રાપ્ય છે, જેનું વિકાસ માટે ધિરાણ થઈ શકે છે. આ નાણાં બેન્કોમાં ઓછા ખર્ચની ડીપોઝિટના રૂપમાં જમા હોવાથી એ વ્યાજનો દર ઘટાડીને રહેશે. આ બન્ને ઘટનાઓ આકાર લઈ ચૂકી છે. બજારોમાં જે લાખો-કરોડો રૂપિયા છૂટા ચલણની જેમ ફરતા હતા, એ હવે બેંકિંગ સીસ્ટમમાં પ્રવેશ્યા છે. આ નાણાંએ એનું અનામીપણું ગુમાવ્યું છે એટલું જ નહીં, એના માલિકો, આ નાણાં ઉપર કરવેરાની વસૂલાત બાદ, એનો વધુ અસરકારક ઉપયોગ કરવા માટે હકદાર છે. બેન્કોના વ્યવહારોનું કદ અને એના પરિણામે અર્થતંત્ર-અર્થવ્યવસ્થાનું કદ વધીને રહેશે. મધ્યમ સમયગાળામાં અને લાંબાગાળે જીડીપીમાં વધારો થશે અને એ વધુ સુસ્પષ્ટ બનશે. બેંકિંગ સિસ્ટમમાં પ્રવેશતા અને સત્તાવાર વ્યવહારોમાં ઉપયોગમાં લેવાતા નાણાં, વધુ પ્રમાણમાં સીધા અને પરોક્ષ કરવેરા મેળવવા માટે પૂરતો અવકાશ પૂરો પાડશે. આનાથી કેન્દ્ર તેમજ રાજ્ય સરકારો બન્નેને લાભ થશે. દેશના અર્થતંત્રને પણ રોકડ તથા ખૂબજ ઉચ્ચ માત્રામાં ડિજિટાઇઝ્ડ વ્યવહારોના રૂપમાં જોમ મળશે.

લેખક ભારત સરકારનાં નાણાં મંત્રી અને કોર્પોરેટ અફેર્સ મંત્રી છે.

વિમુદ્રીકરણ - ચૂંટણીમાંનાં કાળાં નાણાંની ચકાસણીની શક્યતા

એસ. વાય. કુરેશી

ઘણાં લાંબા સમયથી અત્યાર સુધી ભારતીય રાજનીતિમાં આર્થિક તાકાતના બળે મતદાતાઓ પર પ્રભાવ પાડવામાં આવ્યો છે અને ચૂંટણીઓ જીતવામાં આવી છે. ચૂંટણી સંદર્ભે પરંપરાગત રીતે જાણવા મળે છે કે મતદાનનાં આગળની રાત્રિએ નાણાં અને દારૂની વહેંચણી લોકોના પ્રતિનિધિઓ નક્કી કરતા હતા. એવા મજબૂત પુરાવા છે કે આપણા રાજકીય પક્ષો દ્વારા છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી રાષ્ટ્રની મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીને ચલણી નોટોના કોથળામાં ગૂંથી લેવામાં આવી હતી.

એસોસિયેશન ઓફ ડેમોક્રેટિક રિફોર્મ્સ (એડીઆર) દ્વારા કરવામાં આવેલા વિશ્લેષણ મુજબ વર્ષ ૨૦૧૧ની તમિલનાડુ, પશ્ચિમ બંગાળ, કેરાલા, પોંડુચેરી અને આસામની વિધાનગૃહોની ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારો દ્વારા કરવામાં આવેલા સોગંદનામા મુજબ ૫૭૬ ઉમેદવારો (૩,૫૪૭નું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલું તેના ૧૦ ટકા) કરોડપતિ (લાખોપતિઓ) અને ૫૦ ટકા ઉમેદવારોએ તો ક્યારેય ઈન્કમેટેક્સ રિટર્ન પણ ભર્યાં ન હતાં. અન્ય રાજ્યોમાં પણ આનાથી અલગ પરિસ્થિતિ ન હતી.

ધણાં લાંબા સમયથી અત્યાર સુધી ભારતીય રાજનીતિમાં આર્થિક તાકાતના બળે મતદાતાઓ પર પ્રભાવ પાડવામાં આવ્યો છે અને ચૂંટણીઓ જીતવામાં આવી છે. ચૂંટણી સંદર્ભે પરંપરાગત રીતે જાણવા મળે છે કે મતદાનનાં આગળની રાત્રિએ નાણાં અને દારૂની વહેંચણી લોકોના પ્રતિનિધિઓ નક્કી કરતા હતા. એવા મજબૂત પુરાવા છે કે આપણા રાજકીય પક્ષો દ્વારા છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી રાષ્ટ્રની મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીને ચલણી નોટોના કોથળામાં ગૂંથી લેવામાં આવી હતી.

એસોસિયેશન ઓફ ડેમોક્રેટિક રિફોર્મ્સ (એડીઆર) દ્વારા કરવામાં આવેલા વિશ્લેષણ મુજબ વર્ષ ૨૦૧૧ની તમિલનાડુ, પશ્ચિમ બંગાળ, કેરાલા, પોંડુચેરી અને આસામની વિધાનગૃહોની ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારો દ્વારા કરવામાં આવેલા સોગંદનામા મુજબ ૫૭૬ ઉમેદવારો (૩,૫૪૭નું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલું તેના ૧૦ ટકા) કરોડપતિ (લાખોપતિઓ) અને ૫૦ ટકા ઉમેદવારોએ તો ક્યારેય ઈન્કમેટેક્સ રિટર્ન પણ ભર્યાં ન હતાં. અન્ય રાજ્યોમાં પણ આનાથી અલગ પરિસ્થિતિ ન હતી.

ચૂંટણીમાં જોવા મળતા ભ્રષ્ટાચારના બીજાથી આખરે દેશમાં વહીવટમાં પણ ભ્રષ્ટાચાર ફૂટી નીકળ્યો છે. જ્યારે ઉમેદવારો અને રાજકીય પક્ષો ચૂંટણી અભિયાનમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે, તો તેઓ સત્તામાં આવ્યા બાદ યેન કેન પ્રકારેણ પર્યાપ્ત ભંડોળ પેદા કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે આ સંગ્રહણોરીની વૃત્તિ રાજકારણી-અમલદારીશાહીના જોડાણ તરફ

આગળ વધે છે. જ્યારે સરકારનાં બે મહત્વના સાધનોનું આ રીતે નાપાક જોડાણ થાય છે, ત્યારે ભ્રષ્ટાચાર આડી અને ઊભી દિશામાં ફેલાય છે અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશે છે. નીચલી પાયરી પર કાર્ય કરતા લોકો જેમ કે કોન્સ્ટેબલ અથવા પતવારીને પૂછવામાં આવતા તેમની પાસેથી 'ઉપર સુધી દેવાનું હોય' એવો એક જ પ્રકારનો જવાબ મળે છે. (અમારે પણ ઉપર આપવાના હોય છે.)

ચૂંટણીમાં રાજ્યનું ભંડોળ

એવું નથી કે રાજકીય નેતાઓ ચૂંટણીમાં નાણાંના બેફામ ઉપયોગથી ખુશ છે. તેઓ પણ તે અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરે છે. આમ છતાં તેના ઉકેલ માટેની ગંભીર ચર્ચા વગર તે ફક્ત બોલાયેલા શબ્દો જ લાગે છે. આ સમસ્યા સંસદીય ચર્ચામાં ચર્ચવામાં આવી, તેના માટે સમિતિઓ બનાવવામાં આવી અને તે અંગે તકેદારી અંગે આપણને એવું સાંભળવામાં આવે છે કે તેનો ઉકેલ ફક્ત રાજ્ય દ્વારા ચૂંટણીમાં ભંડોળ આપવામાં આવે તે જ છે.

આ વિષય પર ૧૯૯૯માં નીમવામાં આવેલી ઈન્દ્રજિત ગુપ્તાસમિતિ ખૂબ જાણીતી છે. તે સમિતિ રાજકીય દિગ્ગજો જેમ કે ડૉ. મનમોહનસિંહ, શ્રીમાન સોમનાથ ચેટર્જી જેવા લોકોની બનેલી હતી. આ સમિતિ દ્વારા રાજ્ય પક્ષોને ફક્ત આંશિક ભંડોળ પૂરું પાડવાની સાથોસાથ પક્ષોમાં આંતરિક લોકશાહી પ્રવર્તી હોય તેને જ ભંડોળ આપે તેવી શરત પણ રાખવામાં આવી હતી, જેનો સ્વીકાર કરવા કોઈ પક્ષ તૈયાર નથી.

ચૂંટણી પહેલાં મતદાતાઓને નાણાંની

લાંચ આપવામાં આવે છે તે અંગે ચૂંટણીપંચ ખૂબ ચિંતાતુર છે. ચૂંટણી-કમિશનર (સીઈસી) તરીકેની મારી પ્રારંભિક પત્રકારપરિષદમાં મેં મારી જાતને બે પડકારો આપેલા છે જેમાં નાણાંનો દુરુપયોગ અને મતદાતાઓની લાગણી સાથે થતાં ચેડાંનો સમાવેશ થાય છે. આ મુદ્દાઓને ગંભીરતાથી સંભાળવા માટે બે નવા વિભાગો બનાવવામાં આવ્યા હતા. બંને વિભાગને નોંધપાત્ર સફળતા મળી હતી. એક વિભાગે ક્યારેય ન થયો હોય એવો ઉચ્ચ મતદાતા ટર્નઓવર મેળવ્યો અને બીજાએ કરોડો રૂપિયા અને દારૂ સહિતનો મુદ્દામાલ શોધી કાઢ્યો છે. અમારાં સક્રિય પગલાંઓના કારણે યુપીના કેટલાક અયોગ્ય એમએલએ અને ઝારખંડના રાજ્યસભાની ચૂંટણીના બે સભ્યો સામે સિમાચિહ્નરૂપ પગલાં લઈ શકાયાં.

આ કાર્યના અનુસંધાનમાં મતદાતાઓને પ્રશિક્ષિત કરવાના કાર્યક્રમથી મતદાતાઓને શિક્ષિત કરવાની સાથોસાથ મત સામે નાણાં ન લેવા અંગે જાગૃત કર્યા છે. ૨૦૧૧ થી દર વર્ષે ૨૫ જાન્યુઆરીએ રાષ્ટ્રીય મતદાતા-દિવસ - એનવીડી મનાવાય છે, તે વિશ્વનો મતદાતા નોંધણી અંગેનો સૌથી મોટો કાર્યક્રમ છે. તે નવા મતદાતાઓ, ખાસ કરીને યુવાનોને નૈતિક રીતે મત આપવા સોગંધ લેવડાવે છે. મોટા ભાગે ૧૪૦ લાખ મતદાતાઓએ આ શપથ લઈ લીધી છે.

ખર્ચને અંકુશમાં રાખનારો વિભાગ, મતદાતાઓને શિક્ષિત કરનાર મદદરૂપ વિભાગ અને જાગૃત મીડિયા અને નાગરિક સમાજની મદદથી ખર્ચની ઘાલમેલથી બચી ચૂંટણી આચાર સંહિતાના ભંગ મુશ્કેલરૂપ બને છે.

આમ છતાં એ દુઃખદ વાસ્તવિકતા છે કે ચૂંટણીઓમાં હજુ પણ કાળાં નાણાંનું અસ્તિત્વ છે.

લોકશાહીમાં નાણાં વગર ચૂંટણી ન થઈ શકે એ પણ હકીકત છે. આમ છતાં નાણા આ પ્રક્રિયા પર સક્રિય રીતે પ્રભુત્વ જમાવે અને ફક્ત પૈસાદાર જ ચૂંટણી લડી શકે અને તે સમગ્ર રાજનીતિક વ્યવસ્થાને હાઈજેક કરી લે એ હદ સુધી તેને મંજૂર કરીએ શકીએ નહિં.

યોજના ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૭

કાયદાએ ઉમેદવારોના ખર્ચ પર ટોચ મર્યાદા બાંધી હોવા છતાં રાજકીય પક્ષો દ્વારા થતાં ખર્ચ આશ્ચર્ય પમાડે છે. રાજકીય પક્ષોના ખર્ચ અંગેની ટોચમર્યાદાના નકારથી ટોચ મર્યાદા અને નાણાકીય ગેરશિસ્ત અંગેના તર્ક જન્મે છે. બધા પક્ષો પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને હટાવવા કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે. ૨૦૧૪ની સામાન્ય ચૂંટણીમાં અંદાજે રૂપિયા ૩૦,૦૦૦ કરોડ ચૂંટણી ઝુંબેશ પાછળ ખર્ચાયા છે.

આ નાણાં ક્યાંથી આવે છે ? આ નાણાના સ્ત્રોતો : કોર્પોરેટ ફંડ, નાનાં અનુદાન, સભ્યફી અને કૂપનનું વેચાણ, જમા રકમનું વ્યાજ, ભાડાની અને મહેસૂલી આવક છે. મોટા ભાગનાં દાન અંગે કોઈ પારદર્શિતા જોવા મળતી નથી. બધાં જ ફંડના લગભગ ૭૫-૮૦ ટકા રકમ તેના સ્ત્રોત બતાવ્યા વગરના રોકડ દાન તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. આ એક ગંભીર બાબત છે. તે કદાચ વિદેશી નાણાં અથવા ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ અથવા રિયલ એસ્ટેટ માફિયા દ્વારા મેળવાયેલા હોઈ શકે.

યુએસ ડિપ્લોમેટિક કેબલ્સ વિકલિક્સ દ્વારા આપણી ચૂંટણીઓમાં મતદાતાઓ માટે રોકડ એ નિયમિત બાબત છે એવો બેઈજિંગવાળો સંદેશો વહેતો કરવામાં આવ્યો હતો. કેબલે ૨૦૦૮ની ચૂંટણીમાં તમિલનાડુમાંથી આવતા યુનિયન-મિનિસ્ટર દ્વારા મતદાતા દીઠ રૂ. ૫૦૦૦ અપાયા હોવાનું વિધાન કર્યું હતું. એ રાજકારણીએ ચૂંટણી વિજય બાદ એવી જાહેરાત કરેલી કે તેણે અજમાવેલી યુક્તિ અવશ્ય જિતાડે છે. આ કુખ્યાત 'થીરુમંગલમ્ ફોર્મ્યુલા' આપણો મોટો પડકાર છે.

૨૦૧૪ની ચૂંટણી વખતે પંચ દ્વારા અંદાજે રૂપિયા ૩૦૦ કરોડનાં બેહિસાબી નાણાને જમ કરવામાં આવ્યું હતું. ૨૦૧૪થી બધી જ વિધાનસભાની ચૂંટણીઓમાં નાણા જમ કરવાનું વધી રહ્યું છે. દાખલા તરીકે બિહારની ૨૦૧૫ની વિધાનસભાની ચૂંટણી વખતે સૌથી વધુ રૂપિયા ૧૮ કરોડનાં બેહિસાબી નાણાં જમ કરવામાં આવ્યાં છે.

તમિલનાડુમાં આ આંકડો રૂપિયા ૧૦૦ કરોડને પાર કરી ગયો છે.

રાજકારણીઓ અંગે વર્તમાનમાં જનતાનો અભિપ્રાય બધા જ રાજકારણીઓ ભ્રષ્ટાચારી હોય છે, તેવો છે.

રાજનેતાઓની આ પ્રકારની છબી લોકશાહી માટે સારી બાબત નથી. આપણી પાસે દેશમાં ઈમાનદાર નેતાઓની પ્રભાવશાળી યાદી છે. અલબત્ત ભારત પોતાના મહાન નેતાઓના કારણે શક્તિશાળી બન્યું છે.

વધુ માત્રામાં કાળાં નાણાંની હાજરી ખાસ કરીને રિયલ એસ્ટેટ સેક્ટરમાં જોવા મળે છે. તે બાબત એવું સૂચવે છે કે તેણે ૨૦૦૮ની વૈશ્વિક નાણાકીય કટોકટીની ખરાબ અસરો સામે ભારતને રક્ષણ આપ્યું હતું, પરંતુ ભારતમાં ચૂંટણીમાં નાણાશક્તિની વિઘાતક અસરોથી બહુ ઊંધું-ચતું થતું નથી. પાંચ રાજ્યોની ચૂંટણી પહેલાં પ્રધાનમંત્રી નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા વધુ મૂલ્યવાળા (મોટી નોટો) રૂપિયા ૫૦૦ અને રૂપિયા ૧૦૦૦ના નોટોને વિમુદ્રિત કરવાની જાહેરાત યોગ્ય સમયનું પગલું છે. આથી પક્ષો અને ઉમેદવારો માટે જાહેર જનતાને લાભ આપવા માટે એકઠા કરેલાં નાણાંનું શું કરવું તેઓ તે વિશે કશું જાણતા નથી.

હું વ્યક્તિગત રીતે માનું છું કે આ પહેલ આવનારી ચૂંટણીઓમાં જોરદાર અસર ઊભી કરશે કારણ કે આ એ જ સમય છે, જ્યારે કાળું નાણું વહેંચણીની પાઈપલાઈનમાં છે. અલબત્ત સરહદી વિસ્તારોમાંથી નકલી નાણાંને ચૂંટણી વખતે પાંખ આવે છે.

અગાઉ ચૂંટણીની તારીખ સુધીમાં વિવિધ વિસ્તારોમાં નાણાંની વહેંચણી થઈ જતી હતી અને ત્યાર બાદ આચારસંહિતા લાદવામાં આવતી હતી. જ્યારે ઈસીઆઈએ તિરાડ પાડવાની શરૂ કરી રાજકીય પક્ષો વિવરણ, તારીખોથી પાછળ હટવા લાગ્યા. આથી જ ચૂંટણીઓનાં થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં વિમુદ્રીકરણની જાહેરાતથી નાણાંની વહેંચણીની યોજના ખરા સમયે તૂટી પડી.

મારા પુસ્તક ‘એન અનડોક્યુમેન્ટેડ વન્ડર-ધી મેકિંગ ઓફ ધી ગ્રેટ ઇન્ડિયન ઇલેક્શન’ માં મેં ચૂંટણીમાં જુદી-જુદી ૪૦ રીતે કાળાં નાણાં જોવા મળ્યાં તે વિશે જણાવ્યું છે. મને એમાં પણ શંકા નથી કે ફરી વખતે આ બધું કરવા માટે નવા રસ્તાઓ શોધી લેવામાં આવશે, પરંતુ તે કદાચ સમય લેશે અને આ ચૂંટણીઓમાં ગેરકાયદેસર નાણાંથી બચી શકાશે.

ચૂંટણીના ખરેખર પાઠ ત્યારે યાદ રહી શકે જ્યારે વિમુદ્રીકરણના લાભો મેળવી શકીએ. પ્રધાનમંત્રી દ્વારા વિમુદ્રીકરણની જાહેરાત થયાના થોડા દિવસો બાદ મેં મારો ભય વર્તમાનપત્રના આર્ટિકલમાં રજૂ કર્યો હતો કે આ પગલાથી નાણાં ધીરનાર સંસ્થાઓનો બેન્કની જેમ ઉદભવ થતા તે નુકસાનદાયક બાબત સાબિત થશે. આ આગાહી સાચી પડી છે. મેં ચેતવણી આપી હતી કે સરકારે બેન્કના ઓફિસરોની મિલીભગત પર નજર રાખવી પડશે. આ સલાહ અનુભવના આધારે છે. એક વખત અમારી (ઈસીની) ખર્ચ અંગેની તકેદારી ટીમે ૨ કરોડનું વાહન આંતર્યું હતું. અમને જણાવાયું હતું કે પૈસા એટીએમને રિફિલ કરવા માટે લઈ જવામાં આવી રહ્યા હતા. આથી અમે અમારી માફી સાથે તેને જવા દઈએ. બીજા દિવસે બીજી ટીમે અગાઉ પ્રકારની જ સ્પષ્ટાવાળું બીજું વાહન બમણી રકમ સાથેનું પકડ્યું હતું. જ્યારે ત્રીજા વાહનને ૧૧ કરોડની રકમ સાથે આંતરવામાં આવ્યાં તો અમે તપાસ કરવાનું નક્કી કર્યું અને જાણ્યું કે વાહનની સાથે હથિયારબંધ ગાર્ડ નથી તેમજ નક્કી થયેલા સલામતીના પ્રોટોકોલ પણ અનુસરવામાં આવતા ન હતા. મેં તરત રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાના ગવર્નર ડી સુબ્બારાવને આ પ્રકારે પૈસાની અવૈધ હેરાફરી વિશે જાણ કરતા તેમને આશ્ચર્ય થયું હતું અને તેમણે તપાસના આદેશ આપ્યા.

છેલ્લી વિધાનસભાની ચૂંટણી મે ૨૦૧૬માં પૂર્ણ થઈ, અમે જોયું કે પેનલે તમિલનાડુની બે વિધાનસભા સીટ અર્વાકુરીથી અને થંજાવુરમાં નાણાંના નિરંકુશ

ઉપયોગના કારણે તેની ચૂંટણી રદ કરી અભૂતપૂર્વ પગલું લીધું. ચૂંટણી પેનલે સરકારને લખીને જણાવ્યું કે ચૂંટણી રદ કરવા અંગે કાયમી કાનૂની સત્તા આપવી, જેથી કાળાં નાણાંના ઉપયોગ વિરુદ્ધ પુરાવા એકત્ર કરી શકાય.

અલબત્ત કાયદામંત્રાલયે આ દરખાસ્તને નામંજૂર કરી દીધી મને વિશ્વાસ છે કે પ્રધાનમંત્રી તેમની કાળાં નાણાં વિરુદ્ધની લડાઈ તરીકે આ બાબતને ધ્યાનમાં લેશે.

બીજેપીના આર્થિક બાબતોના સેલના અગ્રણી, ગોપાલક્રિષ્ના અગ્રવાલે કહ્યું કે, “વિમુદ્રીકરણ એણામાં ઓછી આ તબક્કાની ચૂંટણીઓમાં નાણાંનો પુરવઠો પુરો પાડનારાઓ માટે સમસ્યા સર્જી તેમનાં સરનામાં બતાવશે. અત્યાર સુધી રાજકીય પક્ષો પર ચૂંટણી વખતે તેમણે ખર્ચેલાં નાણાંનો હિસાબ આપવા અંગે દબાણ હતું, પરંતુ નાણાંના પ્રસારના કારણે નિયમન અસરકારક બનતું ન હતું. વિમુદ્રીકરણ પુરવઠો પુરો પાડનાર દિશા પર પ્રહાર કરશે અને નોંધપાત્ર રીતે તેમાં ઘટાડો લાવવા પ્રયત્ન કરશે”.

આ પ્રકારના દાવા ત્યારે જ સાચા સાબિત થાય જ્યારે લાંબા ગાળાથી લંબિત પડેલી ચૂંટણી સુધાર-દરખાસ્તોનો વધુ વિલંબ કર્યા વગર અમલ કરવામાં આવે.

એસોસિયેશન ઓફ ડેમોક્રેટિક રાઈટ્સ (એડીઆર)ના ડૉ. ત્રિલોચન શાસ્ત્રી જે ચૂંટણી, વિશ્લેષક છે, તેમણે કહ્યું કે પક્ષોને સરકારી તિજોરીમાંથી નાણાં લેવા અંગે પ્રોત્સાહન આપવાથી વિતરણ કરવા માટેના પ્રાપ્ય ભંડોળ પર અસર પાડી શકાય છે. “સુપ્રીમ કોર્ટે ચૂંટણીપંચને આ બાબતે નિર્દેશ છે, પણ તેના પર નજીકથી નિરીક્ષણ થવું જોઈએ.”

વિમુદ્રીકરણ અને અનુગામી વિકાસનો ચૂંટણીપ્રક્રિયા પર વિપરિત અસર પાડવાનો મૂળભૂત ઇરાદો નથી. વિમુદ્રીકરણ પછી વિશાળ તાર્કિક પડકારો ફેંકવામાં આવ્યા, સરકારના ઇ-બેન્કિંગ, ઇ-વોલેટ વગેરેને પ્રોત્સાહન આપવાના પ્રયત્નો દરેકના મોઢે આવ્યા. આ પણ કાળાં નાણાંનો અંત

કરવાનો એક હકારાત્મક ફેલાવો છે. જ્યારે રિક્ષા ખેંચવાવાળો કે શાકભાજી વેચનારો રોકડ વ્યવહારોની ના પાડે, તો તે મજબૂત બેન્કિંગ વ્યવસ્થા અને ઉચ્ચ ગુણવત્તવાળા નાણાકીય સમાવેશનની સ્થાપના તરફ આગળ લઈ જાય છે.

જોકે આ બાબત રાજકીય પક્ષોને મળતા રૂપિયા ૨૦,૦૦૦થી ઓછા રોકડ દાન કે જે બિનકરપાત્ર તે તરફ દોરી જાય છે. તમામ રાજકીય પક્ષોને મળતાં રાજકીય અનુદાન, જે રોકડ રૂપે દર્શાવાય છે, તેવા ૮૦ ટકા કિસ્સાઓમાં અપારદર્શકતા અંગે ધ્યાન રાખવું જોઈશે. આ રકમ વાર્ષિક સરેરાશ ૧,૦૦૦ કરોડની છે.

પ્રધાનમંત્રી દ્વારા તેમના પક્ષના સાંસદોને ૮ સપ્ટેમ્બરથી તેમના બેન્ક વ્યવહારોની માહિતી જાહેર કરવા અંગેનો આપવામાં આવેલો નિર્દેશ અગત્યનો છે. ઘણા પ્રશ્નો ઉદભવ્યા હતા. મારી પ્રતિક્રિયા એવી છે કે તેની ટીકા કરવાના બદલે પ્રધાનમંત્રી તેને કઈ રીતે વધુ સારું કરી શકે તે અંગે સૂચનો આપવાં જોઈએ. શા માટે તેને રાજકારણીઓની નાણાકીય પારદર્શિતાના તરફના પહેલા હકારાત્મક પગલા તરીકે આવકારીએ નહિ? સરકાર એક કાયદો પસાર કરીને બેનામી સંપત્તિના સોદા પર અંકુશ લગાવી શકે. તેના દ્વારા પણ ચૂંટણીઓમાં વપરાતા ગેરકાયદેસરનાં નાણાના સ્ત્રોતો ઉપર ધારદાર અસર પાડી શકે છે.

વિમુદ્રીકરણનું અભૂતપૂર્વ પગલું મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણી કરાવવા માટે કદાચ આશીર્વાદ બની શકે. રોકડ વગરના વ્યવહારો ઉચ્ચ કક્ષાની પારદર્શકતા અને સલામતીની ખાતરી આપે છે. મને આશા છે કે લાંબા સમયથી લંબિત પડેલા ચૂંટણી સુધારાનો અમલ કરવાનો સમય આવી ગયો છે.

એસ.વાય.કુરેશી ભારતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ચૂંટણી-કમિશ્નર અને ‘એન અનડોક્યુમેન્ટ વન્ડર - ધી મેકિંગ ઓફ ધ ગ્રેટ ઇન્ડિયન ઇલેક્શન’ના લેખક છે.

લેસકેશ અર્થતંત્ર : ભારત અને દુનિયાના દેશોની સરખામણી

અર્પિતા મુખર્જી અને તનુ એમ ગોયલ

અન્ય કેટલાક દેશો સાથે ભારતની સરખામણી દર્શાવે છે કે ઘણા વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોની સરખામણીમાં ભારતમાં રોકડ વ્યવહારનું ચલણ વધારે છે. વર્ષ ૨૦૧૫માં ભારતનાં કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદનની ટકાવારી સ્વરૂપે અર્થતંત્રમાં રોકડનો વ્યવહાર ૧૨.૩ ટકા છે, જ્યારે બ્રાઝિલમાં ૫.૬ ટકા, દક્ષિણ કોરિયામાં ૫.૬ ટકા અને સ્વીડનમાં ૧.૭ ટકા છે.

ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૧૬માં ભારતમાં ૬૮ ટકાથી વધારે નાણાકીય વ્યવહારો રોકડમાં થયા હતા, જે ઈન્ડોનેશિયા અને રશિયા પછી સૌથી વધુ છે. ભારતની સરખામણીમાં થાઈલેન્ડ, બ્રાઝિલ અને ચીન જેવા અન્ય વિકાસશીલ દેશો પેમેન્ટના સેટલમેન્ટ માટે રોકડનો ઓછો વપરાશ કરે છે. ભારતમાં ક્રેડિટકાર્ડનો ઉપયોગ વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોની સરખામણીમાં ઘણો ઓછો છે.

સ્વીડન દુનિયામાં રોકડનો સૌથી ઓછો વ્યવહાર કરે છે. દેશમાં મોટા ભાગનો વ્યવહાર ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમો દ્વારા થાય છે, જેમાં બસટિકિટ અને ચેરિટી માટે પેમેન્ટ સામેલ છે. રિટેલર્સ સિક્કા અને નોટ લેવાનો અસ્વીકાર કરવાનો કાયદેસર અધિકાર ધરાવે છે. સ્વીડનના નાગરિકો સરેરાશ યુરોપિયનો કરતાં ત્રણ ગણો વધારે ક્રેડિટ કાર્ડનો ઉપયોગ કરે છે. જોગાનુજોગે સ્વીડન ચાલુ વર્ષે ૨૦, ૫૦ અને ૧૦૦૦ કોના (સ્વીડનનું ચલણ)ની ચલણી નોટો રદ કરી છે અને જુલાઈ, ૨૦૧૭ સુધીમાં અન્ય ચલણી નોટોને પણ રદ કરવામાં આવશે, તેવી જાહેરાત કરી છે.

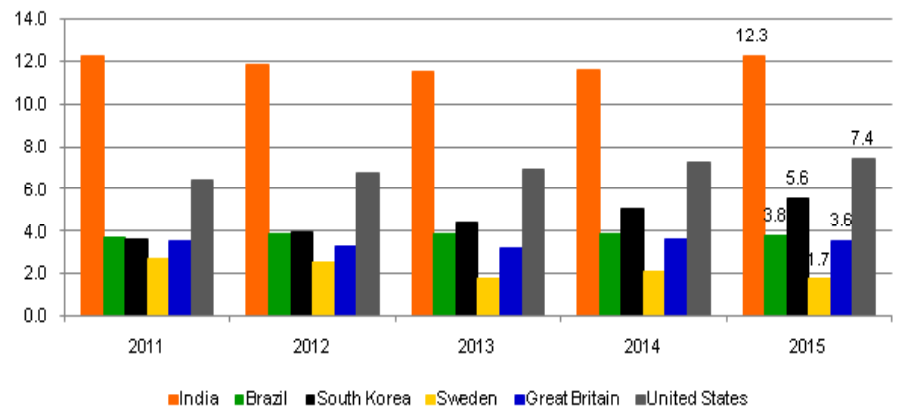
રિ ઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (આરબીઆઈ)એ જૂન, ૨૦૧૬માં પેમેન્ટ એન્ડ સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ્સ ઈન ઈન્ડિયા: વિઝન ૨૦૧૮ શિર્ષક ધરાવતો એક અહેવાલ જાહેર કર્યો હતો. તેમાં ભારતને શ્રેષ્ઠ પેમેન્ટ અને સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ્સમાંની એકનું નિર્માણ કરવા 'લેસકેશ' અર્થતંત્ર બનાવવાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે. તેનો ઉદ્દેશ સમાજના તમામ વર્ગોમાં ઈલેક્ટ્રોનિક પેમેન્ટના વધારે ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે, જે વિશાળ અસંગઠિત ક્ષેત્રને ઔપચારિક અર્થતંત્રમાં લાવવા સક્ષમ બનાવશે. ભારતના પ્રધાનમંત્રીએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે ભારતે કેશલેસ સમાજ તરફ અગ્રેસર થવા પાયાના પથ્થર તરીકે 'લેસકેશ' સોસાયટી તરફ અગ્રેસર થવું જોઈએ. સ્વીડન, કેન્યા અને બ્રાઝિલ સહિત

અનેક દેશો સફળતાપૂર્વક 'લેસકેશ' અર્થતંત્ર તરફ અગ્રેસર થયા છે. તેમનો અનુભવ દર્શાવે છે કે 'લેસકેશ' અર્થતંત્રને નીતિનિયમોના ટેકાની જરૂર છે, જે ઓનલાઈન વ્યવહારો, મજબૂત માળખાકીય સુવિધા અને ગ્રાહક કેન્દ્રિતતા સુનિશ્ચિત કરશે.

ભારત અને અન્ય દેશોની સરખામણી

અન્ય કેટલાક દેશો સાથે ભારતની સરખામણી દર્શાવે છે કે ઘણા વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોની સરખામણીમાં ભારતમાં રોકડ વ્યવહારનું ચલણ વધારે છે. વર્ષ ૨૦૧૫માં ભારતનાં કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદનની ટકાવારી સ્વરૂપે અર્થતંત્રમાં રોકડનો વ્યવહાર ૧૨.૩ ટકા છે, જ્યારે બ્રાઝિલમાં ૫.૬ ટકા, દક્ષિણ કોરિયામાં ૫.૬ ટકા અને સ્વીડનમાં ૧.૭ ટકા છે. (જુઓ આકૃતિ ૧).

આકૃતિ ૧: પસંદગીના દેશો માટે જીડીપીમાં ટકાવારી સ્વરૂપે રોકડ વ્યવહાર ૨૦૧૧-૨૦૧૫

સ્ત્રોત : લેખકની ગણતરી <http://www.bis.rog/cpmi/publ/d155.pdf>
(૨૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ કરવામાં આવી) પરથી

ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૧૬માં ભારતમાં ૬૮ ટકાથી વધારે નાણાકીય વ્યવહારો રોકડમાં થયા હતા, જે ઈન્ડોનેશિયા અને રશિયા પછી સૌથી વધુ છે. ભારતની સરખામણીમાં થાઈલેન્ડ, બ્રાઝિલ અને ચીન જેવા અન્ય વિકાસશીલ દેશો પેમેન્ટના સેટલમેન્ટ માટે રોકડનો ઓછો વપરાશ કરે છે. ભારતમાં કેડિટકાર્ડનો ઉપયોગ વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોની સરખામણીમાં ઘણો ઓછો છે.

સ્વીડન દુનિયામાં રોકડનો સૌથી ઓછો વ્યવહાર કરે છે. દેશમાં મોટા ભાગનો વ્યવહાર ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમો દ્વારા થાય છે, જેમાં બસટિકિટ અને ચેરિટી માટે પેમેન્ટ સામેલ છે. રિટેલર્સ સિક્કા અને નોટ લેવાનો અસ્વીકાર કરવાનો કાયદેસર અધિકાર ધરાવે છે. સ્વીડનના નાગરિકો સરેરાશ યુરોપિયનો કરતાં ત્રણ ગણો વધારે કેડિટ કાર્ડનો ઉપયોગ કરે છે. જોગાનુજોગે સ્વીડને ચાલુ વર્ષે ૨૦, ૫૦ અને ૧૦૦૦ કોના (સ્વીડનનું ચલણ)ની ચલણી નોટો રદ કરી છે અને જુલાઈ, ૨૦૧૭ સુધીમાં અન્ય ચલણી નોટોને પણ રદ કરવામાં આવશે, તેવી જાહેરાત કરી છે.

વિકસિત દેશોમાં કેન્યાએ કાઉન્સિલ પાર્કિંગ, કન્સ્ટ્રક્શન પરમિટ, જમીનના દર, ડ્રાઈવિંગ લાઈસન્સનું રિન્યૂઅલ અને પાસપોર્ટ ફી જેવી સરકારી સેવાઓ માટે ઓનલાઈન પેમેન્ટ માટે પગલાં લીધાં છે, જેથી ભ્રષ્ટાચાર ઘટે અને વધુ આવક સુનિશ્ચિત થાય. વિશ્વ બેંકના ગ્લોબલ ફિન્ડેક્સ રિપોર્ટ મુજબ, વર્ષ ૨૦૧૪માં કેન્યામાં ૫૮ ટકા પુખ્ત લોકો સક્રિય મોબાઈલ મની એકાઉન્ટ્સ ધરાવતાં હતા, જે દુનિયામાં સૌથી વધારે છે. કેન્યાની સેન્ટ્રલ બેંકે ૩૧ મિલિયન મોબાઈલ મની સબસ્ક્રાઈબર્સને વર્ષ ૨૦૧૫માં ૧,૪૪,૦૦૦ એજન્ટને સમર્થન આપ્યું હતું. કેન્યાએ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે કે

કેડિટકાર્ડના ઉપયોગ અને ઈન્ટરનેટની પહોંચ ઓછી હોવા છતાં મોબાઈલ ટેકનોલોજી અને સ્માર્ટ ફોનની માલિકી ઓનલાઈન પેમેન્ટમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

ઉપલબ્ધ માળખું

પેમેન્ટના ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમની સ્વીકાર્યતા ઉપરાંત સમાજમાં આ પેમેન્ટ માધ્યમોની પહોંચ વધે એ મહત્વપૂર્ણ છે. ઉદાહરણ તરીકે ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૫માં ભારતમાં ૫૦ ટકા લોકો પાસે કાર્ડ હતાં. તેની સરખામણીમાં વ્યક્તિ દીઠ સરેરાશ કાર્ડ ૨.૫ હતા, દક્ષિણ કોરિયામાં ૫.૫ હતાં, બ્રાઝિલમાં ૪.૧ હતાં અને ચીનમાં ૪ હતાં.

આકૃતિ ૨: પસંદગીના દેશોમાં નાગરિક દીઠ કાર્ડની સંખ્યા (૨૦૧૧-૨૦૧૫)

સ્ત્રોત : લેખકની ગણતરી <http://www.bis.rog/cpmi/publ/d155.pdf>

ટેબલ ૧: ૨૦૧૧-૨૦૧૫માં મિલિયન નાગરિકોદીઠ પસંદગીના દેશોમાં પોઈન્ટ ઓફ સેલ (પીઓએસ)ની સંખ્યા.

દેશ	૨૦૧૧	૨૦૧૨	૨૦૧૩	૨૦૧૪	૨૦૧૫
બ્રાઝિલ	૧૭,૮૧૧	૨૦,૫૬૧	૨૨,૧૪૬	૨૪,૮૩૭	૨૫,૨૪૧
ચીન	૩,૫૮૨	૫,૨૭૦	૭,૮૧૪	૧૧,૬૫૦	૧૬,૬૦૨
ભારત	૫૫૦	૬૮૫	૮૬૫	૮૮૮	૧,૦૮૦
સ્વીડન	૨૨,૧૬૭	૨૦,૮૩૭	૨૦,૩૮૦	૨૦,૩૦૪	૧૮,૬૬૦
બ્રિટન	૨૧,૪૮૮	૨૫,૭૩૨	૨૫,૮૦૦	૨૬,૩૪૬	૩૦,૦૭૮

સ્ત્રોત: બીઆઈએસ, પેમેન્ટ એન્ડ માર્કેટિંગ ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર દેશો પરની સમિતિ માટે તુલનાત્મક ટેબલ્સના ટેબલ ૧૧બીમાંથી લેખકો દ્વારા સંકલિત જે પર <http://www.bis.rog/cpmi/publ/d155.htm> ઉપલબ્ધ છે (૨૭ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ મેળવવામાં આવ્યો હતો)

પેમેન્ટ કરવાની અન્ય કેટલીક પદ્ધતિઓ છે, જે અન્ય લેસકેશ દેશોમાં અમલમાં છે, જેમાં ઇલેક્ટ્રોનિક મની ટર્મિનલ્સ અને મોબાઇલ મની પેમેન્ટ સિસ્ટમ સામેલ છે. ભારતમાં આ પદ્ધતિઓ માટે ઉપલબ્ધ માળખું મર્યાદિત છે. ૧.૨ અબજ લોકોની વસતિ સાથે ભારત ૩૦ જૂન, ૨૦૧૬ના રોજ એક અબજથી વધારે વાયરલેસ ફોન સબસ્ક્રાઇબર ધરાવતો હતો. છતાં બિનરોકડ કુલ વ્યવહારોમાંથી ફક્ત ૦.૦૫ ટકા ઇલેક્ટ્રોનિક મની ટર્મિનલ્સ મારફતે થાય છે, જેને મોબાઇલ ફોન દ્વારા સુલભ કરી શકાશે. તેનું એક કારણ એ છે કે સ્માર્ટ ફોનની માલિકી અને ઇન્ટરનેટની પહોંચ અન્ય દેશોની સરખામણીમાં ભારતમાં ઓછી છે. ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૬માં ફક્ત ૧૭ ટકા પુખ્તો પાસે સ્માર્ટ ફોન હતા, જ્યારે દક્ષિણ કોરિયામાં આ પ્રમાણ ૮૮ ટકા અને કેન્યામાં ૨૬ ટકા હતું. ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૧૫માં ભારતમાં ૨૬ ટકા વ્યક્તિઓ ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરતા હતા, જ્યારે બ્રાઝિલમાં ૫૮.૦૮ ટકા, ચીનમાં ૫૦ ટકા તથા દક્ષિણ કોરિયા સ્વીડનમાં આશરે ૯૦ ટકા ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરતાં હતા. તે જ રીતે ભારતમાં ફિક્સ્ડ-બ્રોડબેન્ડ સબસ્ક્રિપ્શન ૧૦૦ કુટુંબ દીઠ ફક્ત ૧.૩૪ હતું, જ્યારે સ્વીડનમાં આ પ્રમાણ ૩૬.૦૭ અને કોરિયામાં ૪૦.૨૫ હતું.

એટલે વર્તમાન માળખું, ખાસ કરીને ભારતમાં ટેકનોલોજિકલ માળખાને ભારત સરકારની ‘લેસકેશ’ પહેલને ટેકો આપવા ઝડપથી સુધારવાની જરૂર છે. તેની સાથે યોગ્ય નીતિઓ મારફતે ઓનલાઇન વ્યવહાર સુરક્ષિત કરવાની જરૂર છે.

યોજના ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૭

વૈશ્વિક અનુભવોમાંથી બોધપાઠ અને ભવિષ્યનો માર્ગ

જો કેન્યા અને નૈરોબી જેવા દેશો “લેસકેશ ઇકોનોમી” તરફ સફળતાપૂર્વક અગ્રેસર થઈ શકે, તો ભારત પણ ટેકનોલોજી આધારિત નવીન પેમેન્ટ ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ વધારવા આ પ્રકારનું અર્થતંત્ર બનવા અગ્રેસર થઈ શકે છે. આ સંબંધમાં ફંડના ઓનલાઇન ટ્રાન્સફરને ટેકો આપવા મોબાઇલ પેમેન્ટ વૉલેટ્સ અને મોબાઇલ એપ્લિકેશન્સ મુખ્ય વિકલ્પો છે. તેનો ઉપયોગ ખાસ કરીને નાનાં વ્યવસાયો કે નોન-કોર્પોરેટ પેઢીઓ માટે થાય છે, જેઓ કાર્ડનો સ્વીકાર કરતાં નથી કે પેમેન્ટ સ્વીકારવા પોઈન્ટ ઓફ સેલ ટર્મિનલ ધરાવતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વીડનમાં મોટા ભાગના સ્ટ્રીટ-વેન્ડર્સ અને નાનાં વેપારીઓ આઈઝેટલ નામની કંપનીએ વિકસાવેલી પેમેન્ટ એપ્લિકેશન અને પીઓએસ કાર્ડ રીડરનો સ્વીકાર કરે છે, જેણે આ વ્યવસાયો દ્વારા વેચાણ પર હકારાત્મક અસર કરી છે. તે જ રીતે આફ્રિકામાં મોબાઇલ મનીનો સૌથી વધુ ઉપયોગ કરનાર દેશોમાં સામેલ કેન્યામાં ફી અને બિલની ચુકવણી તથા પગાર મેળવવા માટે એમ-પેસાનો ઉપયોગ થાય છે. ભારતમાં પેટીએમ, સીસીએવેન્યૂ અને પેયુ જેવા પેમેન્ટ ગેટવેઝના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન અને ટેકો આપવાની જરૂર છે, ખાસ કરીને કેશલેસ વ્યવહારો માટે.

કેટલાંક ચાવીરૂપ ક્ષેત્રોમાં રિટેઇલ અને હોલસેલ વ્યવહારો માટે, અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામદારોને ચુકવણી કરવા અને કૃષિ મજૂરોને ચુકવણી કરવા માટે રોકડ ચુકવણી પર તાત્કાલિક ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં આમાંથી મોટા ભાગનું પેમેન્ટ કરવેરા ટાળવા કે લઘુતમ વેતનથી ઓછી ચુકવણી કરવા રોકડમાં થાય છે. આ પ્રકારની પહેલો અસંગઠિત ક્ષેત્રને સંગઠિત ક્ષેત્રમાં લાવશે અને કેશલેસ વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન આપશે. ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬માં નેશનલ પેમેન્ટ્સ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા (એનપીસીઆઈ)એ યુનિફાઇડ પેમેન્ટ ઇન્ટરફેસ લોન્ચ કર્યું હતું, જે યુઝર્સને મોબાઇલ એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરીને બે બેંક ખાતાઓમાં ફંડને ટ્રાન્સફર કરવાની સુવિધા આપે છે. તે કાર્ડની વિગતો તથા અન્ય કોડ અને પાસવર્ડનો ઉપયોગ કર્યા વિના વિવિધ વેપારીઓને પેમેન્ટ કરવાની સુવિધા આપે છે. સરકારે ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬માં એક વટહુકમ પસાર કર્યો હતો, જેથી પગાર ચુકવણી ધારાની કલમ ૬માં સુધારો થયો છે. આ સુધારો કર્મચારીઓના બેંક ખાતામાં પગાર જમા કરાવવાની કે ચેક મારફતે ચુકવણી કરવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે - જેથી કેશલેસ વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન મળે છે. સ્વીડને તો ૧૯૬૦ના દાયકાથી પગારની ચુકવણી ડિજિટલ માધ્યમથી શરૂ કરીને કેશલેસ દેશ બનવાની સફર શરૂ કરી દીધી હતી.

તેલંગાણાનું ઇબ્રાહિમપુર ગામ સંપૂર્ણપણે કેશલેસ બની ગયું છે, જેના નાગરિકો પેમેન્ટ ગેટવે અને ક્રેડિટકાર્ડનો ઉપયોગ કરે છે. અન્ય ગામડાંઓ પણ આ માર્ગે આગળ વધી શકે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં બેંકોએ ચોક્કસ ક્ષેત્રોને ડિજિટલાઇઝ કરવાની પહેલ કરી છે. ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતનાં અકોદરા ગામે વર્ષ ૨૦૧૫માં ભારતની ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકે ડિજિટલાઇઝ કરી દીધું છે. બેંકે આ પ્રકારના વાયરલેસ ઇન્ટરનેટ અને પેમેન્ટ-

ટર્મિનલમાં રોકાણ કર્યું છે, જે ગ્રામીણજનોને આધુનિક બેંકિંગ સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે.

ભારતમાં હાથ ધરવામાં આવેલી અન્ય પહેલોમાં સામેલ છે — મેટ્રોટ્રેન જેવી જાહેર પરિવહનસેવાનો લાભ લેવા ઇલેક્ટ્રોનિક પેમેન્ટ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ. દિલ્હી મેટ્રોનાં કેટલાંક સ્ટેશનો વર્ષ ૨૦૧૭થી કેશલેસ થઈ જશે.

લેસકેશ ઇકોનોમી તરફ આગળ વધવા સરકારે આ સુનિશ્ચિત કરવું પડશે :

- **યુકવણીની પદ્ધતિની તટસ્થતા:** રોકડ યુકવણીના ઉપયોગની સરખામણીમાં કાર્ડ કે ડિજિટલ પદ્ધતિઓ મારફતે યુકવણી યુકવણીકર્તા માટે મોંઘી ન થવી જોઈએ. ઘણી વખત બેંકો ઓનલાઇન પેમેન્ટ કે ઇલેક્ટ્રોનિક હસ્તાંતરણ માટે ચાર્જ કે ફી વસૂલે છે. આ ઓનલાઇન પેમેન્ટ પદ્ધતિઓના ઉપયોગને નિરુત્સાહ કરે છે, જ્યારે રોકડમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ચાર્જ લાગતો નથી.
- **માહિતીની સુરક્ષા:** યુકવણી કરવાની ઇલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિઓમાં તમામ વ્યવહારો અને ગ્રાહકની માહિતી રેકોર્ડ થાય છે. તેમાં ગોપનીયતાનું જોખમ છે. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વીડનમાં પેમેન્ટ સિસ્ટમ ડિજિટલાઈઝ થઈ પછી બેંકની લૂંટમાં મોટા પાયે ઘટાડો થયો હતો, પણ ઓનલાઇન પેમેન્ટના ગોટાળાઓમાં વધારો થયો છે. એટલે ડેટા અને માહિતી સુરક્ષિત જાળવવી મહત્વપૂર્ણ છે. આરબીઆઈએ સ્માર્ટકાર્ડ જેવાં પ્રી-પેઇડ પેમેન્ટ-માધ્યમો સાથે સંબંધિત નીતિઓની સમીક્ષા હાથ ધરી છે.

જોખમનું નિવારણ સુનિશ્ચિત કરવા અને ઝડપી ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડશે.

- **મજબૂત ફિઝિકલ અને ટેકનોલોજિકલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની સ્થાપના:** પેમેન્ટની પદ્ધતિ ઉપલબ્ધતા, સ્વીકાર્યતા અને વિવિધ પેમેન્ટ ટર્મિનલ્સની સુલભતાના આધારે નક્કી થાય છે. ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ ભારતમાં કેશલેસ વ્યવહારોનું વર્તમાન માળખું અપૂરતું છે. સરકારને દેશમાં કેશલેસ વ્યવહારો સુનિશ્ચિત કરવા માળખું અને કાર્ય કરી ક્ષમતા સ્થાપિત કરવાની જરૂર છે. તેમાં સ્માર્ટ ફોન, ઇન્ટરનેટ અને બ્રૉડબેન્ડ કનેક્ટિવિટી સામેલ છે. કેશલેસ પેમેન્ટ સિસ્ટમ મુખ્યત્વે ટેકનોલોજી પર આધારિત છે, કારણ કે તેનો ઉપયોગ કરવા ઇન્ટરનેટ જોડાણ પૂર્વજરૂરિયાત છે.
- **નીચા કરવેરા:** સ્માર્ટફોન્સ અને ટેબ્લેટ્સ જેવા ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી ઉપકરણો પર કરવેરા મહત્વપૂર્ણ છે. આ લોકોને ડિજિટલી પેમેન્ટ કરવા સક્ષમ બનાવશે. નાણાં મંત્રાલયે જાહેર કરેલા ગૂડ્સ એન્ડ સર્વિસટેક્સ (જીએસટી)ના માળખા મુજબ, ઇલેક્ટ્રોનિક ચીજવસ્તુઓ પર ૨૮ ટકા જીએસટી લાગશે. આ ઘણા ઊંચા છે. સ્માર્ટફોન્સને વાજબી બનાવવા પડશે. ભારત દુનિયામાં સૌથી ઊંચા કોર્પોરેટ વેરા ધરાવતો દેશ છે. વર્ષ ૨૦૧૬માં ભારતમાં સ્થાનિક કંપનીઓ માટે કોર્પોરેટ કરવેરાનો દર ૩૦ ટકા છે અને વિદેશી કંપનીઓ માટે ૪૦ ટકા છે, જેની સાથે વધારાના ચાર્જ પણ લાગુ છે. સ્વીડન અને ચીનમાં સ્થાનિક અને વિદેશી કંપનીઓ માટે

આ દર ૨૨ ટકા અને ૨૫ ટકા છે. કરવેરાના ઊંચા દર કરચોરીને પ્રોત્સાહન આપશે.

- **મજબૂત ઇ-કોમર્સ નીતિ:** દેશમાં મજબૂત ઇ-કોમર્સ નિયમો બનાવવા પડશે, જેમાં કેશલેસ પેમેન્ટ માટે ગ્રાહકસુરક્ષા સુનિશ્ચિત થશે.

ઉપસંહાર:

ભારત સરકારે ‘લો-કેશ’ ઇકોનોમી બનાવવાની દિશામાં ઉચિત પગલું લીધું છે. જોકે અન્ય દેશોના અનુભવો દર્શાવે છે કે ‘લો-કેશ’ ઇકોનોમીને નીતિનિયમોના માળખા અને સમર્થનની જરૂર છે. ‘લેસકેશ ઇકોનોમી’ સરકાર બનવા નાણાકીય સંસ્થાઓ અને વ્યવસાયોએ ખભેખભો મિલાવીને કામ કરવાની જરૂર છે. ઉપરાંત દેશમાં કરવેરાનું માળખું સરળ અને નીચું હોવું જોઈએ તથા ૨૦૧૭-૧૮નું યુનિયન બજેટ ‘લેસકેશ ઇકોનોમી’ સાથે સંબંધિત સરકારની નીતિઓને આગળ વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવશે.

ડૉ. અર્પિતા મુખર્જી આઈસીઆરઆઈઈઆરમાં પ્રોફેસર છે. તેમને રાજકીય સંશોધનમાં ભારત અને યુરોપિયન યુનિયન, અમેરિકા, આસિયાન અને પૂર્વ એશિયાના દેશોમાં નીતિનિર્માતાઓ સાથે કામ કરવાનો અનુભવ છે. તેમણે વિશ્વ વેપાર સંસ્થા અને દ્વિપક્ષીય સમજૂતીઓમાં વાટાઘાટની વ્યૂહરચનાઓમાં પ્રદાન કર્યું છે. તેમણે વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય મંચ પર તેનું સંશોધન પ્રસ્તુત કર્યું છે.

E-mail: arpita@icrier.res.in

તનુ એમ ગોયલ આઈસીઆરઆઈઈઆરમાં કન્સલ્ટન્ટ છે અને તેમને સેવાઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સમજૂતીઓ તથા નીતિ અને નિયમનકારી મુદ્દાઓમાં રસ છે. તેમણે પુસ્તકોનું સહલેખન અને સંપાદન કર્યું છે, તેમના લેખો આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયા છે.

E-mail: tgoyal@icrier.res.in

રોકડના અર્થતંત્રથી ઓછી રોકડ (લેસકેશ)ના અર્થતંત્ર તરફ ગતિ

પ્રવાકર સાહુ, અમોઘ અરોરા

કેશલેસ અર્થતંત્ર કેડિટ અથવા તો ડેબિટ કાર્ડ, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ ફંડ્ઝ ટ્રાન્સફર અથવા તો રોકડને બદલે ઓનલાઇન ખરીદી ઉપર ચાલે છે. કેશલેસ ઇકોનોમીનો વિચાર એક સ્થિર નાણાં વ્યવસ્થા તરફથી ડિજિટલ નાણાં તરફ વળવાનો પ્રયાસ છે. સામાન્ય રીતે આ પદ્ધતિ કાળાં નાણાં ઉપર નિયંત્રણ અને રોકડના પ્રવાહને પારદર્શક બનાવવા માટે અપનાવવામાં આવે છે. કોઈએ બિલ ચૂકવવાનું હોય કે પછી ફળની ખરીદી કરવાની હોય અથવા બસ કે ટેક્સની મુસાફરી કરવાની હોય એવા તમામ આર્થિક વ્યવહારો કાર્ડ્ઝ અથવા તો ડિજિટલ સાધનોનાં માધ્યમોથી કરવામાં આવે છે. પરંપરાગત પોકેટ વોલેટની જેમ ઇ-વોલેટમાં ભૌતિક સ્વરૂપે રોકડની જરૂર પડતી નથી. આ વ્યવહારો વ્યક્તિના ખાતાં સાથે જોડાયેલા હોય છે અને તેમાંથી ચુકવણી સીધી બાકાત કરવામાં આવે છે. ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગ અને તાજેતરમાં રજૂ કરાયેલી યુનિફાઇડ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ (યુપીઆઈ) એ કેશલેસ થવા માટેની ટેકનોલોજીની અન્ય પ્રોડક્ટ્સ છે, પરંતુ ઇ-વોલેટ્સનો વ્યાપ વધારે છે અને તેનો વ્યાપક ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. હકીકતમાં એવું મંતવ્ય વ્યક્ત કરાય છે કે ભવિષ્યમાં કેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ પણ નષ્ટપ્રાય બની જશે અને તમામ આર્થિક વ્યવહારો સ્માર્ટફોન અને મોબાઇલફોનના કોડથી થઈ શકશે અને એટીએમમાંથી રોકડ મેળવવા માટે તે પૂરતા થઈ પડશે. આ માટે કાર્ડની પણ જરૂર પડશે નહીં.

ત્ત.

૮ નવેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ સરકારે રૂ.૫૦૦ અને રૂ.૧૦૦૦ના ચલણ ઉપર નિષેધ ફરમાવ્યો હતો. ચલણમાં રહેલી કુલ બેંક નોટ્સમાં આ ચલણનું પ્રમાણ ૮૫ ટકા જેટલું હતું. ચલણ નિષેધને કારણે રોકડની તંગી ઉભી થઈ હતી અને સરકારે ઇલેક્ટ્રોનિક્સ પેમેન્ટ અને ટ્રાન્સફર્સને વેગ આપ્યો હતો. ચલણ નિષેધનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આતંકવાદને થતું ફાઇનાન્સ રોકવાનો તેમજ કાળું નાણું નાબૂદ કરવાનો હતો. આથી એક જરૂરિયાત તરીકે ઓછી રોકડ ધરાવતા (કેશલેસ) અર્થતંત્ર તરફ જવાનું પરિવર્તન આવ્યું. હકીકતમાં પોતાની મન કી બાત પ્રવચનમાં રાષ્ટ્રને તા.૨૭ નવેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ સંબોધન કરતાં પ્રધાનમંત્રીએ રાષ્ટ્રને જણાવ્યું હતું કે આપણું સપનું કેશલેસ સોસાયટીનું છે અને એ વાત સાચી છે કે ૧૦૦ ટકા કેશલેસ સોસાયટી ક્યારેય શક્ય બનશે નહીં, પરંતુ આપણે ઓછી રોકડ ધરાવતી સોસાયટી તરીકે શરૂઆત કરીશું, તો કેશલેસ સોસાયટીનો મુકામ ઘણો દૂર નહીં હોય.

ચલણ નિષેધના કથન દ્વારા સરકારે રોકડવિહિન અર્થતંત્રનાં બીજા વાવ્યાં છે. સૌ પ્રથમ વાર વર્ષ ૨૦૧૪માં સરકારે જનધન યોજના શરૂ કરી હતી અને તા.૨૦ એપ્રિલ, ૨૦૧૬ની સ્થિતિએ અંદાજે ૨૨ કરોડ ખાતાંઓ ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬માં સરકારે કાર્ડ અને ડિજિટલ સાધનો દ્વારા ચુકવણીને પ્રોત્સાહિત કરવાની

માગરિખાઓને મંજૂરી આપી હતી. આ બાબત ઔપચારિક કેશ એન્ડ કેરી પદ્ધતિથી મોટું પરિવર્તન દર્શાવતી હતી અને ઔપચારિક ફાયનાન્સિંગ પેમેન્ટસિસ્ટમ દ્વારા ચુકવણી અને સેટલમેન્ટની પદ્ધતિને ગતિ આપવામાં આવી હતી. અર્થતંત્રમાં ભ્રષ્ટાચાર અને કાળું નાણું ઘટાડવાનો આ એક ઉત્તમ પ્રયાસ હતો અને ખાસ કરીને, મુખ્યત્વે રોકડ આધારિત અર્થતંત્ર ઉપર નિર્ભર વ્યવસ્થાને યુનિવર્સલ બેન્કિંગ એક્સેસ અને સુવિધા પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ કરાયો હતો.

કેશલેસ અર્થતંત્ર કેડિટ અથવા તો ડેબિટ કાર્ડ, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ ફંડ્ઝ ટ્રાન્સફર અથવા તો રોકડને બદલે ઓનલાઇન ખરીદી ઉપર ચાલે છે. કેશલેસ ઇકોનોમીનો વિચાર એક સ્થિર નાણાં વ્યવસ્થા તરફથી ડિજિટલ નાણાં તરફ વળવાનો પ્રયાસ છે. સામાન્ય રીતે આ પદ્ધતિ કાળાં નાણાં ઉપર નિયંત્રણ અને રોકડના પ્રવાહને પારદર્શક બનાવવા માટે અપનાવવામાં આવે છે. કોઈએ બિલ ચૂકવવાનું હોય કે પછી ફળની ખરીદી કરવાની હોય અથવા બસ કે ટેક્સની મુસાફરી કરવાની હોય એવા તમામ આર્થિક વ્યવહારો કાર્ડ્ઝ અથવા તો ડિજિટલ સાધનોનાં માધ્યમોથી કરવામાં આવે છે. પરંપરાગત પોકેટ વોલેટની જેમ ઇ-વોલેટમાં ભૌતિક સ્વરૂપે રોકડની જરૂર પડતી નથી. આ વ્યવહારો વ્યક્તિના ખાતાં સાથે જોડાયેલા હોય છે અને તેમાંથી ચુકવણી સીધી બાકાત કરવામાં આવે છે. ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગ અને

તાજેતરમાં રજૂ કરાયેલી યુનિફાઈડ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ (યુપીઆઈ) એ કેશલેસ થવા માટેની ટેકનોલોજીની અન્ય પ્રોડક્ટ્સ છે, પરંતુ ઈ-વોલેટ્સનો વ્યાપ વધારે છે અને તેનો વ્યાપક ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. હકીકતમાં એવું મંતવ્ય વ્યક્ત કરાય છે કે ભવિષ્યમાં કેડિટ અન ડેબિટ કાર્ડ પણ નષ્ટપ્રાય બની જશે અને તમામ આર્થિક વ્યવહારો સ્માર્ટ ફોન અને મોબાઇલફોનના કોડથી થઈ શકશે અને એટીએમમાંથી રોકડ મેળવવા માટે તે પૂરતા થઈ પડશે. આ માટે કાર્ડની પણ જરૂર પડશે નહીં.

કેશલેસ અર્થતંત્રના લાભ

ભારતનું અર્થતંત્ર એ દુનિયામાં સૌથી વધુ ગતિથી વિકસતું અર્થતંત્ર છે, પણ તે કાળું નાણું, ભ્રષ્ટાચાર, આતંકવાદ, ગેરકાનૂની સંપત્તિ વગેરે મુદ્દાઓથી ત્રસ્ત છે. ભ્રષ્ટાચાર અને કાળાં નાણાંની પકડ તોડવા માટે ઓડિટીંગ અને એન્ફોર્સમેન્ટ એજન્સીઓ જેવા વિવિધ ઉપાયો હાથ ધરવામાં આવે છે, પરંતુ કેશલેસ ઈકોનોમીનો વિચાર ખૂબ જ આકર્ષક છે, કારણ કે મોટા ભાગના આર્થિક વ્યવહારો ઔપચારિક પદ્ધતિના ભાગ રૂપે સ્થાન પામે છે અને તેને ટ્રેક કરી શકાય છે. ભારતમાં ઓછા લોકો નોન-કેશ પેમેન્ટ પદ્ધતિઓ અપનાવે છે. વસતિના માત્ર ૧૦ થી ૧૫ ટકા લોકો એ જ નોન-કેશ ચુકવણીના સાધનોનો ઉપયોગ કરતી હોય તેમ જણાય છે. આ સામે બ્રાઝિલ અને ચીન જેવાં દેશમાં આવા સાધનોનો ઉપયોગ ૪૦ ટકા જેટલો થાય છે. દરમિયાનમાં ૨૦૧૪ની સ્થિતિએ બેંકની બહાર ફરતા નાણાંનું પ્રમાણ જીડીપીના ૧૧.૧ ટકા જેટલું હતું, જે રશિયા, મેક્સિકો અને બ્રાઝિલ જેવાં ઊભરતાં અર્થતંત્રોની તુલનામાં વધારે હતું. આ બાબત દર્શાવે છે કે નોન-કેશ વપરાશકારોનું બજાર મજબૂત બનાવવા માટેની ઘણી તક છે. નોન-કેશ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું સુગમ,

ભરોસાપાત્ર, સલામત અને પોસાય તેવી પેમેન્ટસિસ્ટમ બની રહે છે. ખાસ કરીને નાણાકીય સમાવેશિતાની પહેલને કારણે તેની ધિરાણો અને વીમાથી માંડીને બેંકો દ્વારા નહીં કરાતા વ્યવહારો ઉપરાંત અન્ય નાણાકીય સેવાઓ ઉપર અસર પડે છે. આમ છતાં આર્થિક વ્યવહારોને સલામત બનાવવા માટે બેંકોના ડિજિટલ માળખાને મજબૂત બનાવવાનો અને આર્થિક વ્યવહારો સલામત બનાવવાનો પણ પણ એક પડકાર છે.

કેશલેસ સોસાયટીથી જનતા અને સરકારને ઘણા લાભ થાય છે.

- **ચુકવણીની સુગમ વ્યવસ્થા:** જે આસાનીથી આર્થિક વ્યવહાર થાય છે, તેને કારણે કેશલેસ થવામાં પ્રોત્સાહન મળે છે. કેશલેસ અર્થતંત્ર દરેકને (ઓછી આવક ધરાવતાં જૂથોને બાદ કરતાં), બિઝનેસ કરવાના અને ચલાવવાના ખર્ચમાં ઘટાડો/રોકડ આર્થિક વ્યવહારની તુલનામાં અત્યંત લાભદાયી છે.

- **ઓછું જોખમ:** યોગ્ય સાઈબર સિક્યોરિટી હોય, તો ઓનલાઈન ચુકવણી પ્રમાણમાં જોખમમુક્ત છે, જ્યારે ભૌતિક સ્વરૂપે રોકડમાં સલામતીનો મુદ્દો ઊભો જ રહે છે.

- **નાણાં છાપવાના ખર્ચમાં ઘટાડો:** નવી ચલણીનોટો છાપવાનો અને ખરાબ થઈ ગયેલી કે ખામીવાળી નોટો બદલવાનો ખર્ચ થતો હોય છે. વર્ષ ૨૦૧૫માં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાને ચલણીનોટો છાપવાનો ખર્ચ રૂ. ૨૭ અબજ જેટલો થયો હતો. જો અર્થતંત્ર રોકડ વિહિન અર્થતંત્રમાં રૂપાંતર પામે, તો આ ખર્ચમાં ઘટાડો થઈ શકે છે.

- **ગુનાના દરમાં ઘટાડો:** ડ્રગની હેરફેર, વેશ્યાગીરી, આતંકવાદને નાણાં પૂરાં પાડવાં અને નાણાંની ગેરકાયદે હેરફેર જેવી ઘણી અસામાજિક અને ગેરકાનૂની પ્રવૃત્તિઓ

માત્ર રોકડ સ્વરૂપે જ થઈ શકે છે. રોકડ વગરના અર્થતંત્રમાં આવાં કામો કરવાનું મુશ્કેલ બને છે.

- **બેન્કિંગ સેક્ટર માટે સારું:** ડિજિટલ અર્થતંત્રથી બેન્કિંગ પદ્ધતિને સહાય થાય છે. લોકો એકવાર ડિજિટલ ચુકવણી અને ડિજિટલ ટ્રાન્સફરથી ટેવાઈ જાય, એટલે રોકડની માંગ ઓછી થશે અથવા તો રોકડનો સંગ્રહ ઘટશે. આનાથી બેન્કિંગ પદ્ધતિમાં વધુ રોકડ રહેશે અને વધુ બચત થઈ શકશે.

- **પારદર્શકતા અને મોનિટરિંગ:** સરકાર રોકડ વગરના આર્થિક વ્યવહારોનું આસાનીથી મોનિટરિંગ કરી શકે છે. આ કારણે કરચોરી મુશ્કેલ બને છે અને કરવેરાની આવકમાં વધારો થાય છે.

છેલ્લા બે મહિનામાં આપણને ભારતમાં આર્થિક વ્યવહારોના ડિજિટાઇઝેશનમાં નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે અને નાની દુકાનો અથવા તો ગલીમાં વેચાણ કરતા ફેરિયાઓ દ્વારા પણ સ્વાઈપ મશીનો લગાડવામાં આવ્યા છે. ઈ-ટ્રાન્ઝેક્શનના પ્રમાણમાં વધારો થયો હોવાના કારણે ઝડપથી ચુકવણી થાય છે, જે અર્થતંત્ર માટે સારા સમાચાર છે. મોબાઇલ વોલેટની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે અને એ શક્ય છે કે ભારતના લોકો મોટી સંખ્યામાં રોકડ વ્યવહારોમાંથી મોબાઇલ વોલેટ તરફ વળે તેવી સંભાવના છે. મોબીકિવકનો દાવો છે કે વર્ષ ૨૦૧૭માં આસાનીથી ૧૦ અબજ ડોલરનો આંક વટાવી જશે અને થોડા સમયમાં ૧૦ લાખથી વધુ વેપારીઓ તેને સ્વીકારી લેશે.

કેશલેસ અર્થતંત્ર અથવા તો ઈલેક્ટ્રોનિક્સ આર્થિક વ્યવહારોને કારણે કરચોરીમાં ઘટાડો થઈને અર્થતંત્રમાં પારદર્શક કામગીરી શક્ય બને છે. આખરે રોકડ રકમ લઈ જવાનું જોખમ ઘટે છે અને ધિરાણની વધુ આયોજનબદ્ધ ઉપલબ્ધિ થતાં નાણાકીય સમાવેશિતામાં પણ વધારો થઈ શકે છે.

વિકાસ-પ્રક્રિયાને કારણે એ દિશામાં સરકારી ખર્ચ વધશે, કારણ કે પારદર્શકતા અને આવકના પ્રવાહમાં વધારો થશે.

આમ છતાં કેશલેસ અર્થતંત્ર તરફ જવાની નબળી બાજુ એ પણ છે કે ભારત જેવા દેશમાં ગરીબ લોકો માટે કેશલેસ આર્થિક વ્યવહારો પ્રેક્ટિકલ નથી. ચલણબંધીને કારણે ખાસ કરીને બિનઔપચારિક સમાજને અથવા તો બેન્કિંગ પ્રણાલીથી માહિતગાર નથી તેવા લોકોને માઠી અસર થશે. સમાજનો આ વર્ગ કેશલેસ સમાજ તરફ આગળ વધી શકશે નહીં. શરૂઆતમાં આર્થિક વ્યવહારોની આ પદ્ધતિ અપનાવવી મુશ્કેલ જણાશે, પરંતુ ભારત પારદર્શક અર્થતંત્રની દિશામાં પ્રથમ કદમ ભરી રહ્યું છે. રોકડ રકમનો અંત આવવો તે એક સપના જેવી બાબત છે, પરંતુ આપણે ચોક્કસપણે રોકડ વ્યવહારો ઓછા કરવાના માર્ગે જઈ રહ્યા છીએ.

કેશલેસ સમાજને પ્રોત્સાહન માટે સરકારે લીધેલાં પગલાં

ચલણબંધી પછી તુરત જ સરકારે લોકોને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે અને લોકોનું ધ્યાન ડિજિટલ પદ્ધતિઓ તરફ દોરવા માટે વિવિધ પગલાં લીધાં હતાં, જેથી રોકડ રકમની ખેંચ વર્તાય, ત્યારે લોકોએ બેંકમાં કે બહાર અથવા તો એટીએમની લાંબી કતારોમાં ઊભા રહેવું પડે નહીં.

● **ગ્રાહકો માટે લકી ગ્રાહકયોજના અને વેપારીઓ માટે ડીજિટલ વ્યાપારયોજના:**

ડિજિટલ ચુકવણીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે સરકારે તા.૨૫ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ ડિજિટલ લોટરી સિસ્ટમ-ગ્રાહકો માટે લકી ગ્રાહકયોજના અને વેપારીઓ માટે ડીજિટલ વ્યાપારયોજના રજૂ કરી છે. આ પ્રકારની પ્રોત્સાહક યોજનાઓને કારણે ડિજિટલ ઈન્ડિયાની ચળવળ

ચોક્કસપણે મજબૂત થશે અને ભારતના અર્થતંત્રની કરોડરજી મજબૂત થશે. માત્ર રૂપે કાર્ડ્ઝ, અનસ્ટ્રક્ચર્ડ સપ્લિમેન્ટરી સર્વિસ ડેટા (યુએસએસડી), યુપીઆઈ અને આધાર આધારિત ચુકવણી પદ્ધતિ આ યોજનાનો હિસ્સો બની છે.

● **વિત્તીય સાક્ષરતા અભિયાન:**

લોકોને ડિજિટલ અર્થતંત્ર અને ચુકવણીની કેશલેસ પદ્ધતિ અપનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા સરકારે વિત્તીય સાક્ષરતા અભિયાન શરૂ કર્યું છે. આ અભિયાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકોને ડિજિટલ થવા માટે જાગૃત અને પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે. માનવ-સંસાધન વિકાસ-મંત્રાલયે લોકોને ડિજિટલ પદ્ધતિથી નાણાંની હેરફેર માટે કેશલેસ ઈકોનોમિક પદ્ધતિ અપનાવવા અનુરોધ કર્યો છે. આ વિભાગે ઉચ્ચ અભ્યાસની વ્યવસ્થા પૂરી પાડતી ખાનગી અને સરકારી સંસ્થાઓને પણ કેશલેસ કેમ્પસ (શોપ્સ, કેન્ટીન અને સર્વિસીસ) અપનાવવા અનુરોધ કર્યો છે. આ અનુરોધને કારણે ઘણી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકગણ અને સ્ટાફના સભ્યો આ પડકારયુક્ત કામગીરીમાં સામેલ થયા છે. ઘણાં લોકોએ માનવ-સંસાધન મંત્રાલય દ્વારા રજૂ કરાયેલા વેબપેજમાં નામ નોંધાવીને હકારાત્મક પ્રતિભાવ અને સૂચનો આપ્યાં છે, જે લોકોમાં પ્રવર્તતો ઉત્સાહ દર્શાવે છે.

● **ભીમ (ભારત ઈન્ટરફેસ ફોર મની):**

તા.૩૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ પ્રધાનમંત્રીએ નવી ઈ-વોલેટ એપ્પ રજૂ કરી છે, જેનો હેતુ ઓનલાઇન આર્થિક વ્યવહારોને આસાન બનાવવાનો છે. આધાર આધારિત આ મોબાઇલ પેમેન્ટ એપ્લિકેશનથી લોકો તેમનાં બેંકના ખાતાંમાંથી સીધી ચુકવણી કરી શકશે. વ્યક્તિનો ફોનનંબર બેંકના ખાતાં

સાથે જોડાયેલો રહેશે અને આ કારણે રોકડ નાણાંની ટ્રાન્સફર બટન ક્લિક કરતાં જ થઈ શકશે. જોકે આ એપ્પ યુપીઆઈ એનેબલ બેંકના ખાતાંઓ સાથે જોડવામાં આવી હોવાથી માત્ર યુપીઆઈ એનેબલ ખાતાંઓ જ ભીમમાં ઉમેરી શકાશે. બેંકમાં બે ખાતાંઓ ધરાવતી વ્યક્તિએ યુપીઆઈ આર્થિક વ્યવહારો કરવા માટે બંને ખાતાંઓમાં તબદીલ થવું પડશે.

● **રુપે:**

રુપે એ કેડિટ અથવા તો ડેબિટ કાર્ડનું અને સમાન પ્રકારના વિઝા અથવા તો માસ્ટરકાર્ડ જેવા ઈન્ટરનેશનલ કાર્ડનું ભારતીય સ્વરૂપ છે. નેશનલ પેમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા (એનપીસીઆઈ) દ્વારા જનધન યોજના હેઠળ રુપે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. બેંકો દરેક ખાતાંધારકને રૂપિયા ૧ લાખના અકસ્માત વીમા સાથેનું રૂપે કાર્ડ આપે છે. રૂપે ત્રણ ચેનલ (એટીએમ, પોઈન્ટ ઓફ સેલ અને ઓનલાઇન વેચાણો) ઉપર કામ કરે છે અને તે દુનિયાનો ૭મા નંબરનો આ પ્રકારનો પેમેન્ટ ગેટવે છે. કરોડો લોકો પાસે રૂપે ડેબિટ કાર્ડ હોવાના કારણે આ પ્રયાસ ઓછી આવક ધરાવતા લોકોને કેશલેસ અર્થતંત્ર સાથે જોડવાનો પ્રયાસ બની રહ્યો છે. આમ છતાં, રુપેનું ધ્યાન મુખ્યત્વે નાણાકીય સમાવેશિતા તરફનું છે અને ઓછી આવક ધરાવતા લોકોને તે કેશલેસ ઈકોનોમી સાથે જોડે છે. આમ છતાં તે કેડિટ/ ડેબિટ કાર્ડની વિશ્વસ્તરની નાણાકીય પ્રોડક્ટ્સ સાથે નીતિઓ અને ધોરણોમાં બંધ બેસે તે જરૂરી છે.

● **આધાર-પેમેન્ટ એપ્પ:**

તા.૨૫ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ સરકારે આધાર-પેમેન્ટ એપ્પ રજૂ કરી છે, જે વ્યક્તિના બેંકના ખાતાંને આધાર કાર્ડ સાથે જોડે છે. આ એપ્લિકેશનને બાયોમેટ્રિક રીડર

સાથે જોડવામાં આવે છે અને ગ્રાહક પોતાનો યુનિક આધારનંબર એન્ટર કરે છે અને આર્થિક વ્યવહાર માટે બેંક પસંદ કરે છે. આ એપ્પનું એક ખાસ પાસું એ છે કે વ્યક્તિ તેનો ઉપયોગ ફોન વગર પણ કરી શકે છે.

આંતરરાષ્ટ્રિય અનુભવ : સ્વિડનનો કિસ્સો

સ્વિડનનો સમાવેશ દુનિયાનાં ટોચના ૫ કેશલેસ અર્થતંત્રમાં થાય છે. તેણે ડિજિટલ માળખાગત સુવિધાઓ મારફતે આર્થિક વ્યવહારો સુગમ બનાવવા અસરકારક નીતિઓ અપનાવી છે. સ્વિડન એવો પ્રથમ દેશ છે, જેણે વર્ષ ૨૦૨૦ સુધીમાં ૧૦૦ ટકા કેશલેસ થવાનું વચન આપ્યું છે અને બેંકો, બસ, ગલીમાંના ફેરિયાઓ અને ચર્ચમાં પણ પ્લાસ્ટિક અથવા તો વર્ચ્યુઅલ યુકવણીઓ દ્વારા કેશલેસ સમાજ રચવાની કામગીરી હાથ ધરી છે. ત્યાંની મધ્યસ્થ બેંક (ધ રિસ્ક બેંક) ના જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વિડનમાં વર્ષ ૨૦૧૬માં રોકડ આર્થિક વ્યવહારો, યુકવણીના કુલ મૂલ્યના ૨ ટકા જેટલા જ થયા છે. આ આંકડો વર્ષ ૨૦૨૦ સુધીમાં ઘટીને ૦.૫ ટકા સુધી નીચે જવાની સંભાવના છે. સ્વિડનની બેંકોની ૧૬૦૦ શાખાઓમાંથી અંદાજે ૮૦૦ શાખાઓ હવે હાથ ઉપર રોકડ રકમ રાખતી નથી અથવા તો રોકડ થાપણો સ્વીકારતી નથી અને ઘણાં લોકો ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં જ્યાં એટીએમ નથી, ત્યાં સ્વિડિશ ચલણનું પ્રમાણ વર્ષ ૨૦૦૮માં ૧૦૬ અબજ કોના હતું તે ૨૦૧૬માં ઘટીને ૮૦ અબજ કોના થયું છે.

આપણે જ્યારે રોકડ તરફથી કેશલેસ થવાની નીતિની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે એમાં ટેકનોલોજી મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સ્વિશ (૬ સ્વિડિશ બેંકોની માલિકીની મોબાઈલ એપ્પ તથા કેટલીક ટોચની સ્વિડિશ અને ડેનિશ બેંકોના સહયોગને કારણે) સ્વિડનમાં આ પ્રવૃત્તિને ભારે વેગ મળ્યો છે.

યોજના ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૭

આ એપ્પ દ્વારા તેમના બેંકના ખાતામાંથી અન્યના ખાતામાં સીધાં રિયલ ટાઈમ ટ્રાન્ઝેક્શન થઈ શકે છે, પછી ભલે ને તે રેસ્ટોરન્ટમાં હોય, ટેક્સીમાં હોય કે ફૂલી માર્કેટમાં ફરતા હોય. તેનો વપરાશ વધીને દર મહિને ૧,૨૦,૦૦૦ વપરાશકારોનો થયો છે. ડિસેમ્બર ૨૦૧૪માં સ્વિશ એપ્પનો ઉપયોગ કરીને ૧.૬૮ અબજ કોનોરના આર્થિક વ્યવહારો થયા હતા. વર્ષ ૨૦૧૭ના અંત સુધીમાં કંપની ૩૦ લાખ વપરાશકારો સુધી પહોંચવાની અપેક્ષા રાખે છે.

આમ છતાં, પાયાની બાબતો અને અન્ય મહત્વના પાસાંઓમાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. તા.૩૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૫ના રોજ સ્વિડનની વસતિ ૯.૮૫ મિલિયન લોકોની હોવાનો અંદાજ છે. ત્યાં સાક્ષરતા લગભગ ૧૦૦ ટકા જેટલી છે. ભારત ૧૨૬૦ મિલિયન લોકોની વસતિ ધરાવે છે, સાક્ષરતા માત્ર ૭૫ ટકા છે. ભારતમાં અભણ લોકોની વસતિ સ્વિડનની સમગ્ર વસતિની તુલનામાં આશરે ૩૦ ગણી વધારે છે. દુનિયાની સરેરાશ કરતાં સ્વિડનની માથા દીઠ આવક ૪૩૫ ટકા જેટલી છે, જ્યારે ભારતમાં તે માત્ર ૧૪ ટકા છે. ભારતની વસતિના ૬૮ ટકા લોકો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વસે છે, જ્યારે સ્વિડનની ૮૫.૫ ટકા વસતિ શહેરોમાં વસતી હોવાથી ભારતે સ્વિડનની જેમ વિચારવાનું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં, ભારત ભીમ જેવી એપ્પ લઈને આવ્યું છે. એનો મોટા પાયે સ્વીકાર થયો નથી છતાં ભારતની વસતિનો મોટો હિસ્સો આ ટેકનોલોજીથી અજાણ છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અને બેંકોએ નવતર પ્રકારના વિચારો સાથે બહાર આવવાની જરૂર છે, જેથી કેશલેસ આર્થિક વ્યવહારો સલામત અને આસાન કામગીરી બની શકે.

ભારતમાં રિયલ ટાઈમ ગ્રોસ સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ (આરટીજીએસ) અને

નેશનલ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઈંડ ટ્રાન્સફર (એનઈએફટી) મોટાપાયે અપનાવાઈ છે. ૨૦૧૩ અને ૨૦૧૬ની વચ્ચે આવા વ્યવહારોનું કદ ત્રણ ગણું વધ્યું છે અને મોબાઈલ બેંકિંગથી થતા આર્થિક વ્યવહારોનું પ્રમાણ અંદાજે ૭ ગણું થયું છે. એટીએમ અને પીઓએસ કાર્ડ દ્વારા થતા આર્થિક વ્યવહારો પણ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં વધ્યા છે અને પીઓએસ ડેબિટ કાર્ડનો વપરાશ પણ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં વધ્યો છે. સ્પષ્ટ છે કે બેંકો પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં, આર્થિક વ્યવહારો ઝડપી બનાવવા, કાર્યક્ષમતા સુધારવા અને બેંકોના ખાતાંઓ મારફતે (એલપીજી ગ્રાહકોને સબસીડી, મનરેગાની યુકવણીઓ) સરકારી કલ્યાણયોજનાઓના વધતા બોજને હલ કરવા માટે નોન-કેશ પેમેન્ટ પદ્ધતિઓ તરફ વળી છે. આમ છતાં, ૫ ટકાથી ઓછી યુકવણીઓ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ પદ્ધતિથી થાય છે અને ભારતે રોકડના વપરાશ સાથે આગળ વધવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

કેશલેસ ઈકોનોમી માટે આગળના પડકારો

નોટબંધીને કારણે સમગ્ર અર્થતંત્રને ઓછી રોકડ વાપરવાનું પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું છે. આમ છતાં લોકો માટે, અને સરકાર માટે પણ કેટલાક પડકારો છોડાયા છે. ડિજિટલ થવા માટે એક સર્વસંમત અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે કે ડિજિટલ થવું જોઈએ. પણ, યોગ્ય માળખાગત સુવિધાઓ વગર આ હાંસલ થઈ શકે? ગ્રામવિસ્તારોમાં જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો અને સ્ટેટબેંક જૂથનાં માત્ર ૨૦.૮ ટકા તથા ખાનગીક્ષેત્રની બેંકોનાં ૮.૫ ટકા એટીએમ આવેલાં છે. ગ્રામવિસ્તારોમાં એટીએમ મળવું મુશ્કેલ છે. ઈ-વૉલેટસ અને મોબાઈલ પેમેન્ટ

સિસ્ટમમાં સ્માર્ટફોન અને ઈન્ટરનેટના જોડાણની જરૂર પડે છે, પરંતુ વસતીના ચોથા ભાગ કરતાં ઓછા લોકો સ્માર્ટ ફોન ધરાવે છે. ઝડપી અને ભરોસાપાત્ર ઈન્ટરનેટ જોડાણ મોંઘું પડે છે અને શોધવું મુશ્કેલ છે. પબ્લિક વાઈ-ફાઈ હોટસ્પોટ કે મોબાઈલ ફોન બેટરી ચાર્જિંગ સ્ટેશન ખૂબ ઓછાં અને દૂરદૂર જોવા મળે છે. અને સાયબર સલામતી ખૂબ જ ચિંતાનો વિષય છે. વ્યક્તિ કઈ રીતે ખાત્રી કરી શકે કે નાની દુકાનમાં કે ફેરિયાને ત્યાં કાર્ડ સ્વાઈપ કરવું ચિંતાથી પર છે અને તેની વિગત ગુમ્ રહેશે. જો કાર્ડને ક્લોન કરવામાં આવે, તો વ્યક્તિને તેણે મહામહેનતે કરેલી કમાણી પાછી મેળવતાં કેટલાંક વર્ષો લાગી જાય છે. ઓક્ટોબર, ૨૦૧૬માં ૩૦ લાખથી વધુ ડેબિટ કાર્ડ એટીએમના સ્તરે ખુલ્લાં પડી ગયાં હોવાનું કહેવાય છે. આ કારણે તેમના પીનનંબર બદલવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું. એક માસ પછી નોટબંધીને કારણે કાર્ડ દ્વારા થતા આર્થિક વ્યવહારોમાં ઓચિંતો ઉછાળો જોવા મળ્યો હતો અને નેટવર્ક ઓવરલોડ થઈ ગયું હતું. કાર્ડમશીન કામ કરતાં બંધ થઈ ગયાં હતાં અને લોકોને લાંબી ક્તારોમાં ઊભા રહેવું પડ્યું હતું.

સરકાર સતત એવી દલીલ કરી રહી છે કે નોટબંધીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભ્રષ્ટાચાર સામે લડત આપવાનો છે. સરકારની લોકશાહી પદ્ધતિમાં રાજકીય પક્ષોને અપાતું ભંડોળ ભ્રષ્ટાચારનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. હકીકતમાં ઉચ્ચ સ્તરે થતા ભ્રષ્ટાચારમાં રોકડ રકમનો સમાવેશ થતો નથી. આથી ભ્રષ્ટાચાર સામેની લડતનો કોઈ પણ પ્રયાસ કે જેમાં રાજકીય પક્ષોને અપાતા ભંડોળમાં પારદર્શકતાનો સમાવેશ થતો ન હોય તે

અર્થપૂર્ણ કે સફળ બની શકે નહીં. ગ્રામવિસ્તારમાં લોકોને શિક્ષણ આપવાથી માંડીને માળખાગત સુવિધાઓમાં સુધારો કે લોજિસ્ટિક્સ વગેરેમાં સરકારે ખામીઓ નિવારવા માટેની નીતિઓના ઘડતરમાં ઘણો સમય વારવો પડે છે. ભારત એક રાતમાં કેશલેસ થઈ જવાનું નથી. સરકારો સૌ પ્રથમ લોકો જે સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે તેને ધ્યાનમાં લેવી પડે અને તે પછી તેને દૂર કરવી પડે

ઉપસંહાર:

૧૦૦ ટકા કેશલેસ સોસાયટીનું ધ્યેય હાંસલ કરવું કદાપી શક્ય નથી, પરંતુ વ્યક્તિ ઓછી રોકડવાળા સમાજથી શરૂઆત કરી શકે છે અને ત્યાર બાદ તે તે મહદ્અંશે કેશ લેસ બની શકે છે. મહદ્અંશે કેશલેસ બનવા તરફની હિલચાલ ખૂબ જ ફાયદાકારક છે. જોકે ત્યાર પછી પણ રોકડ ગુમ્ આર્થિક સોદાઓમાં, ખાસ કરીને અતિ દૂરના વિસ્તારોમાં તથા બિનઔપચારિક ક્ષેત્રમાં મહત્વનો ભાગ ભજવશે. આવા આર્થિક વ્યવહારોનું પણ ઓટોમેશન થઈ શકે છે. હવે પછી જે ટેકનોલોજી આવી રહી છે તેના દ્વારા એવી એપ્લિકેશન્સ ડિઝાઈન કરવી શક્ય છે કે જેમાં અત્યંત બિનઔપચારિક રીતે થયેલા આર્થિક વ્યવહારને પણ ખરીદનારના બેંકના ખાતામાંથી આપમેળે બાદ (ડેબિટ) કરી શકાશે. આ ઉપરાંત જો સર્ક્યુલેશનમાં રહેલી રોકડ રકમના પ્રમાણમાં ઘટાડો થાય અને મોટાભાગના આર્થિક વ્યવહારો ડિજિટલ બને તો લોકોમાં રોકડ રકમ સંઘરવાનું વલણ ઘટશે. આ રીતે અગાઉ રોકડ રકમ સંઘરવાની જે ટેવ હતી તેમાં

ઘટાડો થઈ શકે છે. ભારતમાં મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપક બનેલા સમાંતર અર્થતંત્રના નિયંત્રણ માટે આર્થિક વ્યવહારોને ડિજિટાઈઝ કરવાનું કદમ અસરકારક સાધન બની શકે તેમ છે. તેનાથી હિસાબો રાખવા સરળ બનશે અને કરવેરાનાં પાપો વિસ્તરશે. આ ઉપરાંત રોકડ રકમ લઈને જવાનું અને ચોરીનું ભૌતિક જોખમ ઘટશે. નકલી ચલણ અને તેનો ઉપયોગ ઓછો થઈ જશે તથા મની લોન્ડરિંગમાં ઘટાડો થશે. ડિજિટલ સુવિધાઓ અપનાવવાથી નાણાકીય વ્યવહારોની ચાલ ઉપર નજર રાખવાનું (ટ્રેક કરવાનું) સરળ બનશે. એનાથી ખર્ચ પણ વધશે. આઝાદીનાં ૭૦ વર્ષ પછી પણ ભારતમાં જેનો અતિશય અભાવ વર્તાય છે, તે માહિતી ટેકનોલોજી (આઈટી)ની માળખાગત સુવિધાઓ મોટા પાયે ઉભી કરવી પડશે. આમ છતાં ઓછી રોકડ ધરાવતા અર્થતંત્ર તરફની હિલચાલ એ બાબત ઉપર અવલંબે છે કે આપણે કેટલી હદે સાયબર સિક્યોરીટી, ઓનલાઈન ઠગાઈઓ, ઔપચારિક બેન્કિંગ સેક્ટરમાં નાણાકીય સમાવેશિતા, જાગરૂકતા અભિયાન અને ફરિયાદ-નિવારણની યોગ્ય વ્યવસ્થા જેવા મુદ્દાઓને કેટલી હદે હલ કરી શકીએ તેમ છીએ.

પ્રવાહકર સાહુ દિલ્હીની ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈકોનોમિક ગ્રોથ (આઈઈજી)ના એસોસિએટ પ્રોફેસર છે.

E-mail: pravakarfirst@gmail.com

અમોઘ અરોરા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈકોનોમિક ગ્રોથના રિસર્ચ ઈન્ટર્ન છે.

E-mail: amogh.arroa04@yahoo.com

કેશલેસ અર્થતંત્ર: સાઈબર-સુરક્ષા સંબંધિત સમસ્યાઓ અને દૂરોગામી પ્રભાવ

ડૉ. બી. એમ. મેહરે

માહિતી-સુરક્ષાનો હેતુ ગોપનીયતા, અખંડિતતા અને માહિતીની ઉપલબ્ધિ પૂરી પાડવાનો છે. આ (CIA) ત્રણ માપદંડોને સુરક્ષા-લક્ષ્યાંકો અથવા સલામતી સેવા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. અન્ય સુરક્ષા-લક્ષ્યાંકમાં વિશ્વસનીયતા, એકાઉન્ટિંગ અધિકૃતતા અને બિન-અસ્વીકૃતિનો સમાવેશ થાય છે. તેનું ઉદાહરણ લેખમાં દર્શાવ્યું છે.

સાઈબર-સુરક્ષા માહિતી-સુરક્ષાના લક્ષ્યાંકો સુનિશ્ચિત કરવાની પ્રક્રિયા, તકનિક અને કાર્યવાહી છે. માહિતી-સુરક્ષા અથવા સાઈબર-સુરક્ષાના અર્થ માટે વપરાતા વિવિધ શબ્દપ્રયોગોમાં આઈટી-સુરક્ષા, ડિજિટલ-સુરક્ષા, ઇલેક્ટ્રોનિક સુરક્ષા, સિસ્ટમ સુરક્ષા, ઇન્ટરનેટ સુરક્ષા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ટે

ક્રનોલોજિકલ પ્રગતિ આધુનિક સમાજમાં અનેક સગવડો લાવી છે. 'કોઈ પણ

સ્થળે, કોઈ પણ સમયે'નું ઉદાહરણ તેનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ લાભ છે. તેનો અર્થ એ છે કે સાઈબર વિશ્વમાં તમે તમારું કામ કોઈ પણ સ્થળેથી અને કોઈ પણ સમયે હાથ ધરી શકો છો. ઉદાહરણ તરીકે તમે ટિકિટ ખરીદી, બિલ ચુકવણી, માલ-સામાનનો ઓર્ડર આપવો અને વેપારી પ્રવૃત્તિ જેવાં તમારાં કાર્યો ઓનલાઈન કરી શકો છો. આવા તમામ વ્યાપારિક વ્યવહારો કોઈ પણ સ્થળે અને કોઈ પણ સમયે કરી શકાય છે. આવી પ્રથમ વ્યવસ્થા, તમામ ઇલેક્ટ્રોનિક વ્યવહાર, સૌ પ્રથમ ૨૦૦૧માં હેંદરાબાદમાં રજૂ કરવામાં આવી હતી. [1] તમામ ઇલેક્ટ્રોનિક ઇકોવ્યવસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી અને પાણીના બિલની ચુકવણી ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે કરાઈ હતી. આ ઇકો વ્યવસ્થામાં આંધ્ર બેન્ક, HMWSSB (જળ નિગમ), IDRBT અને CMC લિ.નો સમાવેશ થતો હતો. આ ચુકવણી આંધ્ર બેન્ક દ્વારા સ્થાનિક ખાતાધારકને અપાયેલી ઇ-ચેક દ્વારા કરાઈ હતી, જળ નિગમે આંધ્ર બેન્ક સાથે સંકલન કરીને બિલની રજૂઆત અને ચુકવણી કરી હતી.

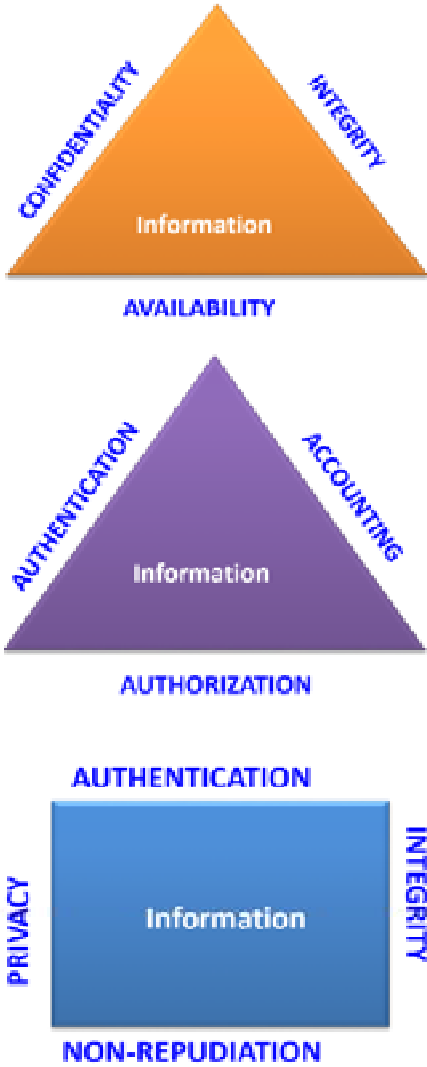
માહિતી-સુરક્ષાનો હેતુ ગોપનીયતા, અખંડિતતા અને માહિતીની ઉપલબ્ધિ પૂરી પાડવાનો છે. આ (CIA) ત્રણ માપદંડોને સુરક્ષા-લક્ષ્યાંકો અથવા સલામતી સેવા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. અન્ય સુરક્ષા-લક્ષ્યાંકમાં વિશ્વસનીયતા, એકાઉન્ટિંગ

અધિકૃતતા અને બિન-અસ્વીકૃતિનો સમાવેશ થાય છે. તેનું ઉદાહરણ આકૃતિ ૧માં દર્શાવ્યું છે.

સાઈબર-સુરક્ષા માહિતી-સુરક્ષાના લક્ષ્યાંકો સુનિશ્ચિત કરવાની પ્રક્રિયા, તકનિક અને કાર્યવાહી છે. માહિતી-સુરક્ષા અથવા સાઈબર-સુરક્ષાના અર્થ માટે વપરાતા વિવિધ શબ્દપ્રયોગોમાં આઈટી-સુરક્ષા, ડિજિટલ-સુરક્ષા, ઇલેક્ટ્રોનિક સુરક્ષા, સિસ્ટમ સુરક્ષા, ઇન્ટરનેટ સુરક્ષા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ચાલો આપણે ઓનલાઈન બેન્કિંગનું ઉદાહરણ લઈએ. ગ્રાહક એકાઉન્ટ વિગતો (જેમકે નામ, સરનામું, બેન્કસિલક અને વ્યવહારો) કોઈ પણ બેન્ક અને તેના ગ્રાહકો માટે મહત્વપૂર્ણ માહિતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ માહિતીને અન્ય કોઈ વ્યક્તિથી ગોપનીય (ગુપ્ત) રાખવાની જરૂર છે અને માત્ર ગ્રાહક અને બેન્કમાં અધિકૃત/નિયુક્ત સ્ટાફ જ જાણકાર હોવો જોઈએ. આ માહિતીના કોઈ લિકેજ ને (અન્ય કોઈને આ માહિતી પ્રાપ્ત/જાણકારી હોવી) સુરક્ષા ઉલ્લંઘન કહેવામાં આવે છે. આ જ રીતે, ગ્રાહક અને બેન્ક વચ્ચે માહિતીનું આદાન-પ્રદાન સુરક્ષિત હોવું જોઈએ, એટલે કે એક જ સંદેશ સુધી (તે જ રીતે એક જ સંદેશ ગ્રાહક સુધી) પહોંચવો જોઈએ અને તે પ્રસારણ દરમિયાન કોઈ પણ અન્ય રીતે બદલાવો ન જોઈએ. આ બાબતને માહિતી અથવા સંદેશની અખંડિતતા (અથવા ગુણવત્તા) કહેવાય છે. અખંડિતતા અને ગોપનીયતા

પ્રાપ્ત કરવાની એક પદ્ધતિ ઈન્કિપ્શન, એક કિપ્ટોગ્રાફિક પ્રક્રિયા જેમાં સ્પષ્ટ સંદેશને ગાણિતિક ક્રિયાનો ઉપયોગ કરીને અટપટો બનાવવામાં આવે છે. આ અટપટો ટેક્સ્ટ સંદેશ પ્રાપ્તકર્તા બાજુથી તે જ પ્રકારના અથવા સંબંધિત કિપ્ટોગ્રાફિક (ગાણિતિક) ક્રિયાનો ઉપયોગ કરીને ડિસ્ક્રિપ્ટ કરવામાં આવે છે. 'ઉપલબ્ધતા' સેવા ગ્રાહકો પ્રાપ્તિ પૂરી પાડે છે અને તેઓ કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ સ્થળેથી માહિતીનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ બાબત સુરક્ષિત વ્યવસ્થાનો અગત્યનો ભાગ રચે છે.

આકૃતિ ૧. માહિતી સુરક્ષા-લક્ષ્યાંકો વિભિન્ન દૃષ્ટિકોણ

ઈન્ટરનેટ ઉપર સાઈબરસ્પેસમાં કમ્પ્યુટર અને અન્ય ડિજિટલ ઉપકરણોનો વપરાશ કરવાની પદ્ધતિ માન્ય વપરાશકર્તા નામ (ગ્રાહક આઈડી) અને માન્ય પાસવર્ડ દ્વારા હાથ ધરવામાં છે. આ સામાન્ય રીતે રજિસ્ટ્રેશન અથવા નોંધણી તરીકે ઓળખાતી પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રથમ વખત આપવામાં આવે છે. એક વખત નોંધણી થયા બાદ નોંધાયેલા વપરાશકર્તા દ્વારા યુઝર આઈડી અને પાસવર્ડનો ઉપયોગ એકાઉન્ટ (અથવા માહિતી)માં પ્રવેશ કરવા થાય છે. આજે ઈન્ટરનેટ ઉપર ઉપલબ્ધ મોટા ભાગની ઍપ્લિકેશન વેબ ઍપ્લિકેશન છે. આ વ્યવસ્થામાં લોગ-ઈન સુરક્ષિત (ઈન્ક્રિપ્ટેડ) વ્યવસ્થાતંત્ર દ્વારા થાય છે. આકૃતિ ૨ વિસ્તૃત રીતે સુરક્ષિત લોગ-ઈન સાઈટ દર્શાવે છે. કૃપયા બેન્કના નામ સાથે લીલા રંગમાં તાળાનું ચિહ્ન ધ્યાનમાં રાખો. તે સૂચવે છે કે તમે સુરક્ષિત સિસ્ટમમાં લોગ-ઈન કરવા જઈ રહ્યાં છો.

સિસ્ટમમાં લોગ-ઈન કરવા માટે તમારે યુઝર આઈડી અને પાસવર્ડની જરૂર પડે છે. પાસવર્ડ તાળા અને ચાવી જેવો છે. તમારે તેને ગુપ્ત રાખવો જોઈએ અને તે કોઈ પણ વ્યક્તિને જણાવવો ન જોઈએ. કારણ કે કમ્પ્યુટર સિસ્ટમ માટે યુઝરનું નામ અને પાસવર્ડ તે યુઝરનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જે કોઈ વ્યક્તિ આ વિગતો છે તે/તેણી જ કમ્પ્યુટર માટે વાસ્તવિક માલિક છે. સાઈબર ગુનેગારો દ્વારા આ વિગતો ચોરવા માટે ઘણા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, જેમને હેકર્સ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેમાંથી એક લોકપ્રિય તરકીબ બિનજાગૃત વપરાશકર્તાઓને ૩૦ લાખ ડોલરની લોટરી (અથવા આવા લોભામણાં મેઈલ) લાગી હોવાના હજારો ઈ-મેઈલ મોકલવાનો છે. એક વખત તમે આવા ઈ-મેઈલની પ્રતિક્રિયા આપો ત્યારે તે તમને તમારી ગોપનીય માહિતી ઉજાગર કરવા અથવા રજિસ્ટ્રેશન ફી વગેરે અંગે માહિતીની પૂછપરછ કરે છે. ગોપનીય માહિતી કઢાવવાના આવા પ્રકારના પ્રયત્નોને

ફિશિંગ કહેવામાં આવે છે. ગોપનીય માહિતી ચોરવાની અન્ય પદ્ધતિમાં સાઈબર હુમલો છે, જેમાં સોશિયલ એન્જિનિયરિંગ, સ્કેનિંગ, હુમલો કરવાની સંભાવના અને સિસ્ટમમાં ઘૂસણખોરીની સંભાવના જેવી સંભાવનાનો સમાવેશ થાય છે. ગોપનીય માહિતી ચોરવાના અને સિસ્ટમમાં પ્રવેશવાના આવા પ્રયત્નોને સાઈબર હુમલા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

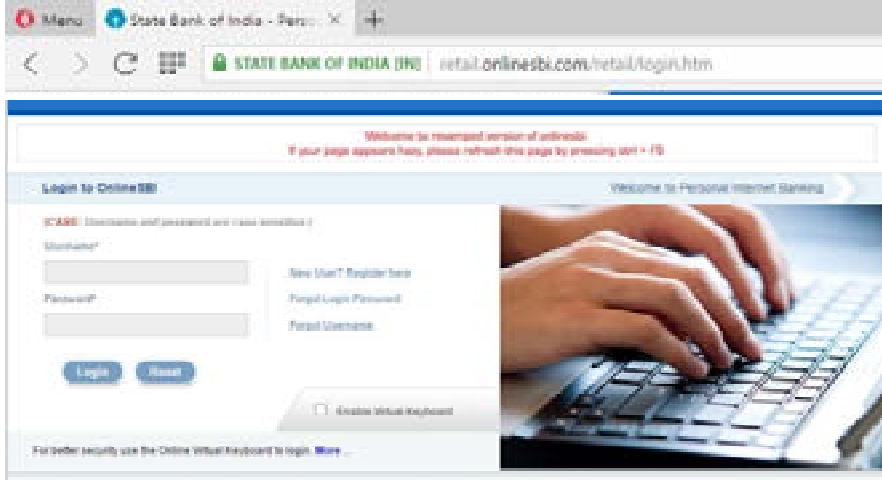
સાઈબર હુમલાઓનો સામનો કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ અને કાર્યહેતુ માટે નોંધપાત્ર સિસ્ટમ અનેક પગલાંઓ અપનાવે છે. વિશાળ સંગઠનો સાઈબર સિક્યુરિટી ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ ગોઠવે છે, જે સુરક્ષા સંબંધિત પ્રસંગો અને ઘટનાઓ ઉપર દેખરેખ રાખે છે અને ચેતવણી આપે છે. ચેતવણી સિસ્ટમ સંચાલકો માટે જે-તે બાબતમાં ધ્યાન આપવા માટે હોય છે, જે અવાર-નવાર ખોટી ચેતવણી હોય તેમ પણ બને છે. સામાન્ય રીતે માહિતી, ઍપ્લિકેશન, હોસ્ટ અને નેટવર્ક અથવા પરિમિતિ મિલકતો અને માળખાની સારસંભાળ માટે રક્ષણનાં અનેક આવરણો (ઊંડાણપૂર્વક સુરક્ષા) ગોઠવેલાં હોય છે. આ બાબત આકૃતિ ૩માં દર્શાવવામાં આવી છે.

સાઈબર સુરક્ષા પીપલ, પ્રોસેસ અને ટેકનોલોજી તરીકે ઓળખાતા વ્યવસ્થાતંત્ર દ્વારા સંચાલિત અને અમલી કરવામાં આવે છે. આકૃતિ ૪માં દર્શાવ્યા અનુસાર સુરક્ષા મોટા ભાગે ટેકનોલોજી ઉપર ઓછી પરંતુ લોકોના જોડાણ પર વધારે આધાર રાખે છે. સ્થાપવામાં અને કન્ફિગર કરવામાં આવેલી ટેકનોલોજી તેની રચના અનુસાર યોગ્ય રીતે કામગીરી કરશે, પરંતુ જુદા-જુદા સમયે માનવ-વર્તણૂક જુદી-જુદી રહેશે. તેના માટે આવશ્યક સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન અને પ્રક્રિયા અને કાર્યવાહીની સ્વીકૃતિ જરૂરી છે, જે માનવજાત ઉપર નિર્ભર છે.

સાઈબર સુરક્ષા કૌશલ્ય આધારિત ટેકનોલોજી છે અને તે મુખ્યત્વે ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ, કમ્પ્યુટર નેટવર્ક અને ઍપ્લિકેશનના જ્ઞાનના આધારે

વિકસે છે, જેની રચના પ્રોગ્રામિંગ લેંગ્વેજનો ઉપયોગ કરીને કરવામાં આવી હોય છે. આગામી વર્ષોમાં આપણાં યુવાન એન્જિનિયરો માટે કામગીરી કરવા અને વ્યાવસાયિક કારકિર્દી બનાવવા આ ક્ષેત્રમાં

વિશાળ તકો રહેલી છે. હકીકતમાં આવી તકો વિશ્વભરમાં રહેલી છે, કારણ કે સમગ્ર વિશ્વ સાઈબર સ્પેસ ઉપર આધાર રાખે છે અને સાઈબર સિક્યુરિટી દરેક વ્યક્તિ માટે ચિંતાનો વિષય છે.

આકૃતિ ૨. સુરક્ષિત લોગ-ઇન

પાસવર્ડની સુરક્ષા માટે સૂચનો

- તે ૮થી ૧૦ અક્ષરોનો અથવા લાંબો, અક્ષર અને નંબરનું સંયોજન ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- નાના અને મોટા અક્ષરોના મિશ્રણનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- પાસવર્ડમાં વિશિષ્ટ અક્ષરો (માન્ય)નું મિશ્રણ કરો.
- તમારો પોતાના બહુભાષીય પાસવર્ડનો ઉપયોગ કરો, જેનું અનુમાન કરવું મુશ્કેલ હોય.
- અવાર-નવાર પાસવર્ડ બદલતાં રહો.
- પાસવર્ડ તરીકે નામ, સરનામાં, જન્મ-તારીખ વગેરેનો ઉપયોગ ન કરો, કારણ કે તેનું આસાનીથી અનુમાન કરી શકાય છે.
- ડિક્શનરી શબ્દોનો ઉપયોગ ન કરો.
- ઉકેલો

વ્યક્તિગત (ડેસ્કટોપ, લેપટોપ, મોબાઇલ ઈન્ટરનેટ)વપરાશકારો માટે સલામતી સૂચનો

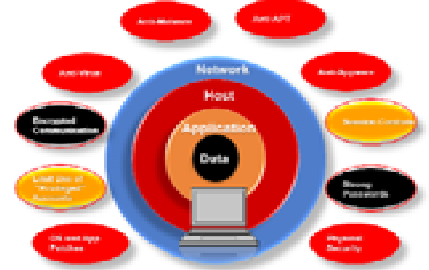
- સમયાંતરે અપડેટ કરો.
- પાસવર્ડ
- સત્તાવાર વેબસાઇટ પરથી ડાઉનલોડ કરો
- એડ્મિનિસ્ટ્રેટર

- બંધ કરો
- એન્ક્રિપ્ટ
- યુએસબી ડ્રાઇવનો ઉપયોગ કરતી વખતે સાવધાન રહો
- સંવેદનશીલ બ્રાઉઝિંગ (જેમકે ઓનલાઇન બેન્કિંગ) માત્ર તમારા કમ્પ્યુટર પરથી જ કરો.
- સમયાંતરે બેકઅપ રાખો.
- સોશિયલ નેટવર્ક-મીડિયા પર શેરિંગ કરતાં પહેલાં વિચારો.

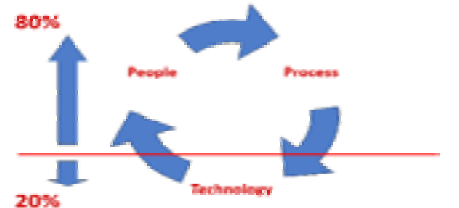
સંગઠનો-સિસ્ટમ, નેટવર્ક એડ્મિનિસ્ટ્રેટર માટે સલામતી સૂચનો

- ઉચ્ચ સંચાલન તરફથી મંજૂરી પ્રાપ્ત સુરક્ષા નીતિ રાખો.
- સુરક્ષા નીતિ દરેક કર્મચારી વાંચે અને સમજે તે નિશ્ચિત કરો.
- સમયાંતરે નિયંત્રણ-પ્રતિકાર પગલાંઓની સમીક્ષા કરો.
- સુરક્ષા જરૂરિયાતો નિયમિત રીતે લાગુ કરો.
- ડેટાસેન્ટર અને આપાતકાલીન સ્થાનોમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ આયોજન કરો.
- નિયમિત રીતે સિસ્ટમનો બેકઅપ લો અને પુનઃસ્થાપન માટે બેકઅપનું પરીક્ષણ કરો.

- મલ્ટિશિફ્ટ સિસ્ટમ એડમિન પર્સનલ માટે અનુકૂળ પાસવર્ડનીતિ ધરાવો.
- www.idrbt.ac.in સાઇટ પર IDRBT જુલાઈ ૨૦૧૬ ડોકમાં સાઈબર સુરક્ષા ચેકલિસ્ટને ધ્યાન પર લો.

આકૃતિ ૩. ઊંડાણપૂર્વક સંરક્ષણ - બહુ સ્તરીય સાઈબર સુરક્ષા માળખું
People, Process and Technology

આકૃતિ ૪. PPT દ્વારા સુરક્ષાનું નિયંત્રણ અને અમલીકરણ

સંક્ષિપ્તમાં, સાઈબર સુરક્ષાની વિગતવાર રજૂઆત તેના દ્વારા પૂરી પડતી અનુકૂળતા અને વ્યક્તિએ રાખવાની સાવધાની સાથે આપવામાં આવી છે. આ બાબત ખાસ કરીને ઓનલાઇન બેન્કિંગ અને કેશલેસ અર્થતંત્રના વર્તમાન યુગ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ આપણાં યુવાન એન્જિનિયર માટે સાઈબર સુરક્ષાના ક્ષેત્રમાં કારકિર્દી ધડવાનો પણ અવકાશ છે.

લેખક રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા સ્થાપિત સેન્ટર ફોર સાયબર સિક્યોરિટી, ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રિસર્ચ ઈન બેંકિંગ ટેકનોલોજીમાં પ્રોફેસર છે. તેઓ સાયબર સિક્યોરિટી, સાયબર સુરક્ષા માટે ડિજિટલ ફોરેન્સિક્સ એન્ડ ટેકનોલોજીસ જેવા વિષયોમાં રસ ધરાવે છે. તેમની ફિંગરપ્રિન્ટ એન્ડ ઓટોમેટિક ફિંગરપ્રિન્ટ આઈડેન્ટિફિકેશન સિસ્ટમ વિકસાવવા તરફ દોરી ગઈ છે, જેને પછી ભારતમાં ઘણાં રાજ્યો અને દુનિયાના અન્ય દેશોમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાને કૌશલેસ બનાવવાના પડકારો

સમિરા સૌરભ

સમકાલીન પરિસ્થિતિમાં આપણો દેશ વિશ્વનું એક સૌથી ઝડપથી વિકસતું અને આશાસ્પદ અર્થતંત્ર ધરાવતા દેશ તરીકે ઊભરશે એવું નિશ્ચિત છે. ભારત મહદ્અંશે, અત્યંત વિશાળ બિન-સંગઠિત ક્ષેત્ર તથા કૃષિ આધારિત ગ્રામીણ અર્થતંત્ર ધરાવે છે. દેશની ૬૮.૮૪ ટકા વસ્તી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે. અવિધિસરનું ક્ષેત્ર જીડીપીમાં ૨૦ ટકા હિસ્સો અને રોજગારીમાં ૮૦ ટકાનો ફાળો આપે છે. દેશની ૮૭ કરોડ જેટલી, બે તૃતીયાંશ વસ્તી જ્યાં વસે છે, એ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ચાલુ દાયકાનાં બાકીનાં વર્ષોમાં કૌશલેસ વ્યવહારોના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવાના મોટા ભાગના પડકારો રહેલા છે. એક એવો અંદાજ છે કે ૨૦૨૦ સુધીમાં ઈન્ટરનેટના લગભગ ૫૦ ટકા વપરાશકારો ગ્રામીણ હશે. કનેક્શન ધરાવતા ગ્રામીણ વપરાશકારોની સંખ્યા જે ૨૦૧૫માં ૧૨ કરોડ હતી, એ ૨૦૨૦ સુધીમાં વધીને લગભગ ૩૧.૫ કરોડ થશે, એવી ધારણા છે. હાલમાં ૧૮થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથના લોકોની સંખ્યા ૧૬ કરોડ અંદાજવામાં આવી છે, જેમાં ૩૦ ટકા ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરે છે. એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે આગામી વર્ષોમાં ગ્રામીણ વિકાસ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં શહેરી વિકાસથી વધુ ઝડપી બની રહેશે.

વિશ્વભરમાં કૌશલેસ અર્થતંત્રની દિશામાં આગળ વધવાની શક્યતા તપાસવા, એનો ક્યાસ કાઢવા માટે નીતિ ઘડનારાઓમાં ભારે રસ જાગ્યો છે. ગમે એમ પણ, વિવિધ કારોબાર-વ્યવહારોમાં હજી પણ રોકડ-રોકડા પૈસાનું વર્ચસ્વ ચાલુ રહ્યું છે. નાણાકીય વ્યવહારોની નોંધણી-રેકૉર્ડિંગના ઘણા લાભ છે. પહેલો, એનાથી સરકારને કરવેરાની યોગ્ય આવક એકત્ર કરવામાં મદદ મળે છે, બીજો, એ અસરકારક રીતે ગેરકાયદેસરના વ્યવહારો શોધી કાઢવામાં અને એને અંકુશમાં લેવામાં ઉપયોગી બને છે, ત્રીજો, એનાથી આપણને ભારતના અત્યંત વિશાળ બિનસંગઠિત ક્ષેત્રનો વધુ સારો અંદાજ અને સમજણ મળે છે અને છેલ્લો, પણ મહત્વનો ફાયદો, આવી નોંધણી વિવિધ સરકારી કાર્યક્રમોના ગાબડાં-લિકેજીસ પૂરી દેવામાં સહાયક બનશે.

વ્યવહારો-સોદા કૌશલેસ થતાં લગભગ તમામ વ્યવહારો ડિજિટલ છાપ છોડતા જશે. જે પદ્ધતિ ખરીદકારને વિવિધ સાધનો દ્વારા કૌશલેસ ચુકવણી માટે ઉત્તેજન અને પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડતી હોય (ભૌતિક ચલણ સિવાય બેન્કથી બેન્ક વચ્ચેના વ્યવહારોના ઉપયોગમાં વધારો કરે), એમાં વધુ નાણાકીય પારદર્શિતા હોવાની, ભારતમાં ભ્રષ્ટાચાર અને કાળાં નાણાંની

સમસ્યાઓ સામે લડાઈનો આ કદાચ સૌથી સીધો રસ્તો છે. ડિજિટલ વ્યવહારોની છાપ-નિશાની બીજા પણ મોટા લાભ ધરાવે છે. એ જાહેર સેવાઓની રિલિવરીની સિસ્ટમને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવી શકે છે. આયોજનપંચે ૨૦૦૮માં એવો અંદાજ કાઢ્યો હતો કે, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાના ખર્ચનો માત્ર ૨૭ ટકા હિસ્સો એના લક્ષિત એવા ઓછી આવકની જૂથના લોકો સુધી પહોંચે છે. વ્યવહારોનું ડિજિટલાઈઝેશન કૌશલેસ અર્થતંત્રની દિશામાં જવા માટેનો ઉત્તમ રસ્તો છે. આવું કૌશલેસ અર્થતંત્ર અર્થવ્યવસ્થા, ઇલેક્ટ્રોનિક નાણાંનાં સાધનોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડીને, નાણાકીય આંતરમાળખું વિકસાવીને અને ડિજિટલ વ્યવહારોની ટેવ લોકોમાં કેળવીને સાકાર કરી શકાય. સરકારની વિમુદ્રીકરણની ઝુંબેશ કૌશલેસ અર્થવ્યવસ્થાને લાભકારક બનશે એવી ધારણા છે. જોકે કૌશલેસ અર્થવ્યવસ્થાની દિશામાં પ્રયાણના માર્ગમાં કેટલાક અંતરાય અને કેટલીક સંભાવના રહેલી છે.

ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં ૮૭ ટકા વસ્તી

સમકાલીન પરિસ્થિતિમાં આપણો દેશ વિશ્વનું એક સૌથી ઝડપથી વિકસતું અને આશાસ્પદ અર્થતંત્ર ધરાવતા દેશ તરીકે ઊભરશે એવું નિશ્ચિત છે. ભારત મહદ્અંશે, અત્યંત વિશાળ બિન-સંગઠિત ક્ષેત્ર તથા કૃષિ આધારિત ગ્રામીણ અર્થતંત્ર

ધરાવે છે. દેશની ૬૮.૮૪ ટકા વસ્તી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે. અવિધિસરનું ક્ષેત્ર જીડીપીમાં ૨૦ ટકા હિસ્સો અને રોજગારીમાં ૮૦ ટકાનો ફાળો આપે છે. દેશની ૮૭ કરોડ જેટલી, બે તૃતીયાંશ વસ્તી જ્યાં વસે છે, એ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ચાલુ દાયકાનાં બાકીનાં વર્ષોમાં કેશલેસ વ્યવહારોના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવાના મોટા ભાગના પડકારો રહેલા છે. એક એવો અંદાજ છે કે ૨૦૨૦ સુધીમાં ઈન્ટરનેટના લગભગ ૫૦ ટકા વપરાશકારો ગ્રામીણ હશે. કનેક્શન ધરાવતા ગ્રામીણ વપરાશકારોની સંખ્યા જે ૨૦૧૫માં ૧૨ કરોડ હતી, એ ૨૦૨૦ સુધીમાં વધીને લગભગ ૩૧.૫ કરોડ થશે, એવી ધારણા છે. હાલમાં ૧૮થી ૫૦ વર્ષની વયજૂથના લોકોની સંખ્યા ૧૬ કરોડ અંદાજવામાં આવી છે, જેમાં ૩૦ ટકા ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરે છે. એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે આગામી વર્ષોમાં ગ્રામીણ વિકાસ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં શહેરી વિકાસથી વધુ ઝડપી બની રહેશે.

ગ્રામીણ ભારતમાંના ૯૩ ટકા ઉપરાંતના લોકોએ કોઈ ડિજિટલ વ્યવહારો કર્યા નથી. આમ, ખરી સંભવિતતા ત્યાં જ રહેલી છે. સરકારે ગરીબ લોકો માટે ઝીરો બેલેન્સ સાથેનાં બેન્ક ખાતાં ખોલવા સહિતનાં પગલાં ભર્યાં છે, પણ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બેન્કોની શાખામાં વૃદ્ધિ નીચી રહી છે, કારણ કે મોટા ભાગની બેન્કો માટે માર્જિનનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું રહ્યું છે. ભારતમાં ૨૦૦૧માં ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં એક લાખની વસ્તીએ, બેન્કની ૫.૩ શાખાઓ હતી. રિઝર્વ બેન્કના અહેવાલ મુજબ આજે આ પ્રમાણ વધીને માત્ર ૭.૮ શાખા ઉપર પહોંચ્યું છે.

પરોક્ષ લાભ

ભારતમાં કેશલેસ વ્યવહારોને

યોજના ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૭

પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવાથી ત્રણ વિશિષ્ટ તેમજ મહત્વના લાભ થાય એમ છે. આ લાભો નીચે મુજબ છે:

૧. એનાથી નાણાકીય સર્વ સમાવેશકતાને પ્રોત્સાહન મળશે.

૨. એનાથી નાણાકીય વ્યવહારોનો રેકોર્ડ જળવાશે.

૩. એનાથી નાણાકીય વ્યવહારનાં પ્રવૃત્ત કોઈ પણ બે પાર્ટીનો વ્યવહારનો ખર્ચ ઘટશે.

ઉપર જણાવેલ ત્રણ લાભમાંથી છેલ્લો લાભ સામાન્ય રીતે કોઈ પણ અર્થવ્યવસ્થામાં થાય છે, પણ પ્રથમ બે લાભ ખાસ કરીને ભારત માટે પ્રસ્તુત છે. ગંગોપાધ્યાયે ૨૦૦૮માં જણાવ્યું હતું એમ, ભારતની અડધા ઉપરાંતની વસ્તીને નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાનો લાભ નથી મળતો. ભારતમાં દર એક લાખની વસ્તીએ બેન્કની લગભગ ૭.૮ શાખાઓ છે. પ્રતિ ૧૦૦ ચોરસકિમીના વિસ્તારમાં બેન્કની ૩થી ઓછી શાખા છે. ગ્રામીણ ભારતમાં પ્રતિ ૧૦૦ ચો.કિમીના વિસ્તારમાં એકથી પણ ઓછી શાખા છે. દેશના ૪૫ ટકા ગ્રામીણ, ૨૮ ટકા શહેરી અને તમામ પરિવારોના ૩૮ ટકાએ સ્વીકાર્યું છે કે, બેન્કની મોજૂદગી અને બેન્ક સુધી પહોંચવાની સુગમતા એ બે મુખ્ય બાબતોને આધારે તેઓ બેન્કની પસંદગી કરે છે. નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા માટે પ્રત્યેક પરિવાર માટે બેન્કમાં જવાનું સુગમ હોવું જરૂરી છે, પરંતુ બેન્કમાં પહોંચવાની સુગમતા માત્ર પૂરતી નથી. ભારતમાં ૮૦ ટકાથી વધુ કામદારો-મજૂરો બિનસંગઠિત ક્ષેત્રે હોવાથી આ બાબત ખાસ મહત્વની છે, કારણ કે બેન્કો સુધી પહોંચવામાં જતાં સમયને કારણે તેમની રોજ-બ-રોજની

મજૂરીની આવકમાં ઘટાડો થશે.

ઈન્ટરનેટ સેવાની આવશ્યકતા

ભારતમાં અવધિસરનું ક્ષેત્ર સૌથી વધુ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડે છે અને એ મુખ્યત્વે રોકડ પર જ ચાલે છે. આથી કેશલેસ વ્યવહારોને ઉત્તેજન પૂરું પાડતી સિસ્ટમ દેખીતી રીતે જ નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાની દિશામાંની હાલની નીતિઓનું કુદરતી વિસ્તરણ જ હોઈ શકે. સરકારે ડેબિટ-ક્રેડિટ કાર્ડ દ્વારા થતા વ્યવહારો ઉપરનો સર્વિસચાર્જ ઘટાડવા જેવાં પ્રોત્સાહનો જાહેર કર્યાં છે. છેલ્લા એકાદ વર્ષના ગાળામાં સરકારે જે કેટલીક પહેલ કરી છે, એનું ધ્યાન ઈ-ચુકવણી, પ્લાસ્ટિક ચલણમાં વ્યવહારો અને કેશલેસ ચુકવણી ઉપર કેન્દ્રિત થયેલું રહ્યું છે. આ સાથે જ, ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાનું ભવિષ્ય છે. ગમે એમ પણ સવાલ એ રહે છે કે ભારત ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં એની રોકડ સંચાલિત અર્થવ્યવસ્થામાં આવા ધરમૂળથી ફેરફાર માટે તૈયાર છે કે કેમ. રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાના જુલાઈ, ૨૦૧૬ના આંકડા મુજબ દેશની બેન્કોએ પાછા ખેંચાયેલા અથવા કેન્સલ કરાયેલાં કાર્ડને બાદ કરતાં, કુલ ૬૮.૭૨ ડેબિટકાર્ડ અને ૨.૫૮ કરોડ ક્રેડિટ કાર્ડ ઈસ્યુ કર્યાં હતાં. એ નોંધવું મહત્વનું છે કે આ કાર્ડની સંખ્યા એના ધારકોની સંખ્યા જેટલી જ નથી થતી, કારણ કે શહેરી તેમજ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઘણા લોકો એકથી વધુ કાર્ડ ધરાવે છે. વધુમાં આ કાર્ડ મુખ્યત્વે ત્રણ હેતુ માટે વપરાસ છે. એટીએમમાંથી પૈસા ઉપાડવા, ઓનલાઈન ચુકવણી-પેમેન્ટ કરવા અને દુકાનો, રેસ્ટોરાં, પેટ્રોલપંપ વગેરેમાં પૈસાની ચુકવણી માટે માત્ર ૨૬ ટકા ભારત ઈન્ટરનેટ સેવાની પહોંચ ધરાવે છે અને ડિજિટલ ચુકવણી સેવાનો માત્ર ૨૦ કરોડ લોકો ઉપયોગ કરે

છે. ભારતની અદ્યતન બેકિંગ સિસ્ટમ સામાજિક અને ભૌગોલિક અસમાનતા ધરાવે છે. દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કુલ એટીએમનાં માત્ર ૧૮ ટકા એટીએમ છે. રિઝર્વ બેન્કના ખુદના સંશોધનમાં એવું જણાવું છે કે, મહિલાઓની તેમજ ગ્રામીણ વસ્તીનું વધુ પ્રમાણ ધરાવતાં રાજ્યોમાં નાણાકીય સર્વસમાવેશકર્તાનું પ્રમાણ નીચું રહ્યું છે.

ગૂગલ ઈન્ડિયા અને બોસ્ટન કન્સલ્ટિંગ ગ્રૂપના અહેવાલો દર્શાવે છે કે ગયા વર્ષે ભારતમાં લગભગ ૭૫ ટકા વ્યવહારો રોકડમાં થયા હતા, જ્યારે અમેરિકા, જાપાન, ફ્રાંસ, જર્મની વગેરે જેવા વિકસતા દેશોમાં માત્ર ૨૦ થી ૨૫ ટકા વ્યવહારો રોકડમાં થયા હતા. વિમુદ્રીકરણ-ડિમોનેટાઈઝેશનને કારણે મોબાઈલ અથવા ઈ-વોલેટ કંપનીઓના કામકાજમાં ચાર ગણા સુધીનો ઉછાળો આવ્યો છે. દેશમાં મોટા ભાગના રોકડ વ્યવહારો માલસામાન અને સેવા માટેના નાની રકમના રૂપમાં થાય છે અને ‘પીઓએસ’ ટર્મિનલનો ફેલાવો હજી પૂરતા પ્રમાણમાં નથી થયો. દેશમાં હજી પણ કરોડો લોકો બેન્કમાં ખાતું નથી ધરાવતા, પીઓએસ સેલ પોઈન્ટ એમની પહોંચની બહાર છે, ઈન્ટરનેટની સગવડ નથી ધરાવતા તથા ઓનલાઈન ચુકવણીની પ્રકૃતિ વગેરેના ઉપયોગ માટેનું આંતરમાળખું ઉપલબ્ધ નથી તેમજ આ લોકોને એની સમજ પણ નથી. આમ નાનાં નગરો તથા ગ્રામીણ ભારતમાં ડિજિટલ વ્યવહારોને સુગમ બનાવવા ત્યાં ડિજિટલ સેવાઓ અને પીઓએસ ટર્મિનલની વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનું આવશ્યક છે. જુલાઈ, ૨૦૧૬માં દેશમાં એટીએમ અને પીઓએસ ટર્મિનલમાં ડેબિટ કાર્ડનો ઉપયોગ કરીને કુલ ૮૮.૧ કરોડ વ્યવહારો થયા હતા. આમાંથી ૮૨ ટકા વ્યવહારો

એટીએમમાંથી પૈસા-રોકડ ઉપાડવાના હતા. આમ, ભારતના સંદર્ભમાં કાર્ડનો મુખ્ય ઉપયોગ રોકડ રકમનો ઉપાડ કરવાના સાધનના રૂપમાં થાય છે.

કેશલેસ વ્યવહારોને વ્યાપક બનાવવાના માર્ગમાં એક બીજી મોટી મુશ્કેલી ડિજિટલ ઈન્ડિયા માટેના લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવામાં હજી સુધી ન મળેલી સફળતા છે. દેશના ઊંડાણના વિસ્તારોમાં મોબાઈલ ઈન્ટરનેટનો ફેલાવો ખૂબ જ મહત્વનો છે કારણકે પીઓએસનું કાર્ય મોબાઈલ ઈન્ટરનેટ જોડાણો ઉપર આધારિત છે. આ અગાઉ બેન્કો કાર્ડ ઉપર આધારિત વ્યવહારો ઉપર પૈસા-ચાર્જ વસૂલ કરતી હતી, જેને હવે એક અંતરાયરૂપ ગણાવાય છે. વળી, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંના સાક્ષરતાના નીચા દર, ઈન્ટરનેટ સેવાનો અભાવ તેમજ મૂળભૂત સેવાઓનો અભાવ લોકો માટે ડિજિટલ વ્યવહારોને અપનાવવાનું ઘણું મુશ્કેલ બનાવે છે.

કેશલેસ ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાના પડકારો:

ચલણના પ્રભુત્વ હેઠળની

અર્થવ્યવસ્થા : ભારતમાં રોકડના ચલણની સપાટી ઘણી ઊંચી છે. દેશમાં જે રોકડ ચલણમાં છે એનું પ્રમાણ ભારતના જીડીપીના લગભગ ૧૩ ટકા જેટલું છે.

વ્યવહારો મોટે ભાગે રોકડમાં :

લગભગ ૮૫ ટકા વ્યવહારો રોકડમાં થાય છે. ખૂબ જ વિશાળ અનૌપચારિક અસંગઠિત ક્ષેત્રનાં એકમો, કામદારો, મજૂરો વગેરે રોકડ આધારિત વ્યવહારોને પ્રથમ પસંદગી આપે છે. આ લોકો પૂરતા પ્રમાણમાં ડિજિટલ સાક્ષરતા નથી ધરાવતા.

એટીએમનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે રોકડના ઉપાડ માટે અને નહીં કે ઓનલાઈન વ્યવહારો માટે : દેશમાં ૨૧ કરોડ રૂપે કાર્ડ

સહિત ઘણી મોટી સંખ્યામાં એટીએમ કાર્ડ ઈસ્યુ થયાં છે. પરંતુ લગભગ ૮૨ ટકા એટીએમ કાર્ડનો ઉપયોગ રોકડનો ઉપાડ કરવા થાય છે. શહેરી અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં બહુસંખ્ય લોકો એકથી વધુ કાર્ડ ધરાવે છે એ જોતાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં એટીએમ કાર્ડનું પ્રમાણ હજી નીચું રહ્યું છે.

સેલટર્મિનલ્સ પોઈન્ટનું મર્યાદિત

પ્રમાણ: રિઝર્વ બેન્કના જણાવ્યા મુજબ દેશમાંની વિવિધ બેન્કો દ્વારા જુલાઈ, ૨૦૧૬ના અંતે વિવિધ વિસ્તારોમાં કુલ ૧૪.૦૪ લાખ પીઓએસ ટર્મિનલ્સ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે, પણ આમાંનાં મોટા ભાગનાં શહેરી/અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં છે.

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મોબાઈલ

ઈન્ટરનેટનો ફેલાવો નબળો રહ્યો છે: વ્યવહારોની ડિજિટલ પતાવટ માટે ઈન્ટરનેટ કનેક્શનની જરૂર છે. પણ ભારતમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કનેક્ટિવિટી ઘણી નબળી છે. આ ઉપરાંત દેશના ગ્રામીણ ભાગોમાં તેમજ ગરીબ વર્ગના લોકોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી દેશમાં વ્યાપક ધોરણે પ્લાસ્ટિકનું નાણું-ચલણ પ્રચલિત કરવાનું મુશ્કેલ છે. પ્રધાનમંત્રીએ લોચ કરેલી ભીમ (ભારત ઈન્ટરફેસ ફોર મની) એપ્લિકેશન દ્વારા આ સમસ્યાનું સમાધાન થયું છે. ભીમ યુએસએસડી એટલે કે મોબાઈલ ઈન્ટરનેટ વિના કામ કરશે.

ખાનગી બેન્કોનું ૨૦૧૩-૧૪ના વર્ષનું પૃથક્કરણ દર્શાવે છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં એની શાખાઓ ધીમેધીમે વધતી જાય છે. ખાનગી બેન્કોની નવી શાખાઓ, સરેરાશ ૫૦થી ૬૫ ટકા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખૂલી છે. આઈસીઆઈસીઆઈ બેન્ક, એક્સિસ બેન્ક, એચડીએફસી બેન્ક અને યશ બેન્ક જેવી ટોચની ખાનગી બેન્કોએ છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં, બેન્કો ન હોય કે પછી

બેન્કોનું પ્રમાણ જ્યાં ઓછું હોય એવા વિસ્તારોમાં એની શાખાઓનું પ્રમાણ વધાર્યું છે. રિઝર્વ બેન્કે, દેશની બેન્કોને ૨૦૧૩થી ૨૦૧૬ના ત્રણ વર્ષના ગાળામાં, જે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બેન્કો ન હોય એવા વિસ્તારોમાં એની શાખાઓ અત્રતાક્રમના ધોરણે ખોલવા જણાવ્યું છે. એણે બેન્કોને એમની કુલ નવી

શાખાઓમાંથી ઓછામાં ઓછી ૨૫ ટકા શાખાઓ આવા વિસ્તારોમાં ખોલવા જણાવ્યું છે. વધુમાં રિઝર્વ બેન્કે કોઈ એક વર્ષમાં પોતાની ૨૫ ટકા ઉપરાંત નવી શાખાઓ આવા વિસ્તારોમાં ખોલનારી બેન્કોને ખાસ ક્રેડિટ આપવાનું જાહેર કર્યું છે.

અગ્રણી ખાનગી બેન્કોનું ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં એકધારું વિસ્તરણ:

શાખાની માહિતી	આઈસીઆઈસીઆઈ બેન્ક	એચડીએફસી બેન્ક	એક્સિસ બેન્ક
કુલ શાખાઓ	૩૭૫૩	૩૦૬૨	૨૪૦૨
બેન્ક ન હોય એવા વિસ્તારો	૪૪૮	૩૧૮	૪૩૮
આ વિસ્તારોમાંની શાખાની ટકાવારી	૧૧.૮	૧૦.૪	૧૮.૨
૨૦૧૩-૧૪ ખોલેલી કુલ નવી શાખા	૬૫૩	૩૪૧	૪૫૫
૨૦૧૩-૧૪માં, બેન્ક ન હોય એવા વિસ્તારમાં ખોલેલી શાખા	૩૧૭	૨૩૦	૨૮૮
આવી શાખાની ટકાવારી	૪૮.૫	૬૭.૪	૬૫.૫
ગ્રામીણ શાખાની સંખ્યા	૮૪૧	૬૭૪	૫૭૬
બેન્ક વગરના વિસ્તારોમાંની શાખાની ટકાવારી	૫૩.૩	૪૭.૨	૭૬

સંદર્ભ: એડેલવીસ રિસર્ચ

હાલમાં અર્ધશહેરી અને ગ્રામીણ બજારો મોટાં કેન્દ્રો કરતાં વધુ ઝડપથી વિકસી રહ્યાં છે અને આને પરિણામે તાજેતરમાં બેન્કોનું શાખાનું વિશાળ વિસ્તરણ આવા વિસ્તારોમાં થયું છે. આવી બેન્કોની તમામ શાખાઓને તમામ સેવાઓ માટેની વિભિન્ન કામગીરી- ક્રિયા/પ્રતિક્રિયાનાં એકમાત્ર કેન્દ્ર બનાવવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે. નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા સિદ્ધ કરવા માટે, ટેકનોલોજી મોટું સહાયક બળ છે, જેમાં ફરતી શાખાઓ તથા મોબાઇલ વાનબેઝ્ડ શાખાનો સમાવેશ થાય છે, જેનું લક્ષ્ય બેન્કો વગરના દુર્ગમ ગામડાંનાં જૂથ-ક્લસ્ટર્સને સેવાઓ પૂરી પાડવાનું છે. આમ છતાં ગ્રામીણ શાખાની એક મુખ્ય સમસ્યા,

પૂરતું કામકાજ ન મળવાને કારણે, નફા-નુકસાન વગર એને ચાલુ રાખવામાં જતો લાંબો સમય છે. પ્રથમ વર્ગનાં શહેરોમાં બેન્કની એક શાખા ચલાવવામાં દર મહિને રૂ. ૮ લાખનો ખર્ચ થાય છે. જ્યારે એક ગ્રામીણ શાખાના સંચાલનમાં માસિક રૂ. ૪ લાખનો ખર્ચ થાય છે.

દેશની જાહેરક્ષેત્રની બેન્કો પણ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિસ્તરણ બાબતમાં બહુ પાછળ નથી રહી. ૨૦૧૩-૧૪ના નાણાકીય વર્ષમાં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાએ કુલ ૧૦૫૩ નવી શાખાઓ ખોલી હતી, જેમાં ૫૭ ટકા ગ્રામીણ અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં શરૂ કરાઈ હતી. ગ્રામીણ શાખાઓ ખોલવામાં મકાનભાડાનો ખર્ચ

ઓછો થવાનો લાભ થાય છે, પરંતુ બેન્કિંગ સેવાઓ અને સ્ટાફના ખર્ચમાં આ લાભ સરભર થઈ જાય છે. ગમે એમ પણ, રિઝર્વ બેન્કે નવી શાખાઓમાંથી ૨૫ ટકા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખોલવાનો આદેશ આપ્યો છે, એટલે બેન્કોએ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સેવા વિસ્તારવાનું આક્રમક સાહસ શરૂ કર્યું છે.

વ્યેટિયાઓનું નિયંત્રણ : જ્યારે

૧.૩ અબજની વસ્તી ધરાવતા દેશમાં ચલણમાંથી ફરતી ૮૬ ટકા ચલણીનોટો ગણતરીના કલાકોમાં ગેરકાયદેસર ચલણ જાહેર કરવામાં આવે, ત્યારે દૈનિક જીવન ટૂંકાગાળા માટે ખોરવાઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. ભારતની મોટાભાગની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ હજી પણ, ચેંક દ્વારા કોઈ પણ ચુકવણી વગર અવિધિસરના ક્ષેત્રે થાય છે. જેના પરિણામે, મોટા પાયે સીધા અને પરોક્ષ કરવેરાની ચોરી થાય છે, એટલું જ નહીં પણ, દેશની અર્થવ્યવસ્થાની સાચી પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢવાનું મુશ્કેલ બને છે. ઉદાહરણ હવે જોઈએ તો, ખેડૂતોની આવક ઉપર કરવેરા નથી લેવાતા, પણ મોટા ભાગના ખેડૂતો હવે ૧૯૯૮માં શરૂ કરાયેલા ક્રેડિટ કાર્ડ ધરાવે છે અને કોઈ પણ ખર્ચા વગરનાં બેન્ક ખાતાં પણ ધરાવે છે. આવાં ખાતાંની સંખ્યામાં હાલની કેન્દ્ર સરકારે વધારો કર્યો છે. પરંતુ કૃષિવિષયક અર્થતંત્ર ઉપર હજી પણ વ્યેટિયાઓ-દલાલો અને વ્યાપારીઓનું નિયંત્રણ પ્રવર્તે છે, જે ખેડૂતોની ફસલ રોકડેથી ખરીદી લે છે, પણ ઊંચા દામે એનું વેચાણ કરી ભાવના તફાવતમાંથી નફાની કમાણી કરી લે છે.

જનધન આધાર મોબાઇલ ડિજિટલ વ્યવહારો માટેના સંસ્કાર-ટેવને ઉત્તેજન પૂરું પાડી શકે છે. આ સેવા અને સહકારનો ગ્રામીણ વિસ્તારના પ્રત્યેક દુર્ગમ

ખૂણા સુધી ક્રમશઃ ફેલાવો થઈ રહ્યો છે. આધારકાર્ડ ૨૦૦૮માં શરૂ કરાયાં હતાં, પણ છેલ્લાં ૭ વર્ષમાં દેશની લગભગ ૮૮ ટકા વસ્તીને એની હેઠળ આવરી લેવાઈ છે અને લગભગ ૧.૦૭ અબજ લોકોને આધારકાર્ડ ઈસ્યૂ થયાં છે. સરકારી નાણાંની ઘણી બધી હેરફેર જનધન આધાર મોબાઈલ મારફત થાય છે. આનાથી લોકોમાં ડિજિટલ વ્યવહારો અંગેની જાણકારી વધારવામાં મોટી મદદ મળશે.

સરકારની ભૂમિકા

એક નાગરિક અને સરકાર વચ્ચે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા એટલે કે વિચારોનાં આદાન-પ્રદાન માટે ઘણી મોટી સંખ્યામાં મધ્યવર્તી કેન્દ્રો મોજુદ છે. આવા કિસ્સામાં સરકારની ભૂમિકા ચોક્કસ ચુકવણી માટે કેશલેસ વ્યવહારોને ફરજિયાત બનાવવાની અને ચોક્કસ સેવાઓમાં નિશ્ચિત રકમ ઉપરની ચુકવણીને ફરજિયાત બનાવવાની રહેશે. આ દિશામાં પહેલ થઈ ચૂકી છે. દા.ત. પાસપોર્ટ કઢાવવા માટેની ચુકવણીનો ફરજિયાત કેશલેસ બનાવી શકાય. ઓનલાઈન ચુકવણી અથવા બેન્કના ડ્રાફ્ટ મારફત વિવિધ કરવેરાની (આવકવેરો, વેચાણવેરો, આબકારી જકાત વગેરે) ચુકવણીને પણ ફરજિયાતપણે કેશલેસ બનાવી શકાય. વધુમાં બિનસંગઠિત ક્ષેત્રે ઘરેલુ ખર્ચમાં પગારની ચુકવણીને (ઘરના નોકર, સફાઈ કામદાર વગેરે) કેશલેસ બનાવવા પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવા વેરામાં વળતર (૧થી ૨ ટકા) પૂરું પાડી શકાય. આનાથી બે હેતુ સરશે, પ્રથમ તો પરિવારોને કેશલેસ વ્યવહારો માટે ઉત્તેજન મળશે અને બીજું, બિનસંગઠિત ક્ષેત્રમાંના વિશાળ હિસ્સાને નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા હેઠળ આવરી લેવાશે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ

કેશલેસ વ્યવહારો માટે પ્રોત્સાહનો અને આદેશાત્મક ભલામણો ઉપરાંત, સરકારના એવા કેટલાક પ્રત્યક્ષ કાર્યક્રમો તેમજ પહેલ છે, જ્યાં સરકાર કેશલેસ વ્યવહારો માટે વિશાળ પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડી શકે. કેશલેસ વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવા સંબંધમાં સરકારની ભૂમિકામાં નીચેની બાબતોનો પણ સમાવેશ થઈ શકે એમ છે.

નીતિવિષયક પગલાંને આખરી સ્વરૂપ આપવા દરમિયાન, સ્વીકૃતિનો અભાવ અને વ્યવહારોના ભારે ખર્ચ જેવા અંતરાયો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે છે. ગમે એમ પણ, એ નોંધવું જરૂરી છે કે, ઉપરના બે અંતરાયો દૂર કરવામાં આવે તોપણ, કેશલેસ વ્યવહારો આપોઆપ-ઓટોમેટિક આકાર નહીં લે. ભલામણો માટેના માળખામાં, કેશલેસ સાધનો મારફત નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે પાંચ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી અનિવાર્ય છે. કેશલેસ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ વગેરેની લભ્યતા, લોકો માટે એને મેળવવાની પહોંચ, સ્વીકૃતિ, પરવડી શકે એવા દામ અને જાણકારી-જાગૃતિ.

સરકારે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પાયાની સુવિધાઓ સુનિશ્ચિત કરવી જોઈએ અને માળખાગત સેવાઓ ઊભી કરવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. શાળાઓ, કોલેજો, પંચાયતો મારફત ખાસ ઝુંબેશ ચલાવીને કેશલેસ/બેન્કવ્યવહારો વિશે જનજાગૃતિ ફેલાવવામાં મોટી મદદ થઈ શકે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ ઉપર વધુ ને વધુ લોકોને લાવવા માટે નાણાકીય સાક્ષરતા-જાણકારી ફેલાવવાનું અનિવાર્ય બન્યું છે. રોકડમાં ચુકવણી કરવાને બદલે ડિજિટલ ચુકવણી અથવા બેન્કો મારફત ચુકવણીની ઉત્તેજન પૂરું પાડવું જોઈએ. તમામ

કલ્યાણવિષયક પ્રવૃત્તિઓને બેન્કનાં ખાતાં સાથે જોડવાની કામગીરી વ્યૂહાત્મક પગલું બની રહે એમ છે. કેશલેસ અર્થવ્યવસ્થા માટે બેંકિંગ સેવાનો મજબૂત પાયો એક અનિવાર્ય પૂર્વજરૂરિયાત છે. આપણો ભવિષ્યનો માર્ગ ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે. નાણાકીય સાક્ષરતા માટે એક રાષ્ટ્રવ્યાપી અભિયાન અને એની સાથોસાથ, ઈલેક્ટ્રોનિક ચુકવણી માટે આ અંગેની જાણકારી વધારવી અને આવી ચુકવણીની સુવિધા લોકો માટે સુગમ બનાવવા મધ્યમગાળાની વ્યૂહરચનાનો અમલ કરવો. નાણાકીય શિક્ષણના લક્ષિત કાર્યક્રમો લોકોનું નાણાકીય કૌશલ્ય તથા કેડિટનું વ્યવસ્થાપન સુધારી શકે છે અને એનાથી ગ્રામીણ ભારતમાં બેન્ક વગેરે નાણાકીય સેવાઓની ખાતેદારોમાં વધારો થશે.

લેખક ભારત સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલયના (યોજના અને નીતિ)ના ડિરેક્ટર છે. તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય બહુપક્ષીય વાટાઘાટો અને ભારત સરકારના વિવિધ મંત્રાલયોનું સંચાલન કર્યું છે તથા બ્રિક્સ, ૨૦૦, આઈઓઆરએ અને આઈએલઓ જેવા વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય મંચમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું છે.
E-mail:sameera.saurabh@gmail.com

**યોજના
વાંચો
યોજના
વંચાવો
યોજના
વસાવો**

વિમુદ્રીકરણ: રોકડ વ્યવહાર પર ઓછી નિર્ભરતા ધરાવતા અર્થતંત્ર તરફ ક્રાંતિકારી કદમ

ડી. એસ. મલિક

બ્રહ્માચાર, કાળાં નાણાં, નાણાંની ગેરકાયદેસર હેરફેર અને આતંકવાદ વિરુદ્ધ કડક પગલું ભરીને ભારત સરકારે ૮મી નવેમ્બર, ૨૦૧૬ની મધરાતથી વિમુદ્રીકરણનો માર્ગ અપનાવ્યો. પહેલાં તો ૮મી નવેમ્બર, ૨૦૧૬ની મધરાતથી પાંચ સો અને એક હજારની ચલણી નોટને ચલણમાંથી રદ કરી દેવામાં આવી. આ નિર્ણયનો એક ઉદ્દેશ નકલી ભારતીય નોટ છાપીને તેના થકી આતંકી પ્રવૃત્તિઓ, શસ્ત્રો અને ડ્રગ્સ વગેરેની ઢાણચોરી દ્વારા દેશના અર્થતંત્રને સમાંતર અર્થતંત્ર ચલાવવાની કુપ્રવૃત્તિઓને નાબૂદ કરવાનો પણ હતો.

સરકારે ભારતીય રિઝર્વ બેન્કનું બે હજાર અને પાંચ સોની નવી નોટ બહાર પાડવાની ભલામણ પણ સ્વીકારી છે. ચેક, ડિમાંડ ડ્રાફ્ટ, ડેબિટ કે ક્રેડિટ કાર્ડ કે ઇલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર વગેરે ચલણી નોટ સિવાયની કોઈ પણ પ્રકારે થતી ચુકવણી પર કોઈ પણ નિયંત્રણ લાદવામાં આવ્યાં નથી.

બ્રહ્માચાર, કાળાં નાણાં, નાણાંની ગેરકાયદેસર હેરફેર અને આતંકવાદ વિરુદ્ધ કડક

પગલું ભરીને ભારત સરકારે ૮મી નવેમ્બર, ૨૦૧૬ની મધરાતથી વિમુદ્રીકરણનો માર્ગ અપનાવ્યો. પહેલાં તો ૮મી નવેમ્બર, ૨૦૧૬ની મધરાતથી પાંચ સો અને એક હજારની ચલણી નોટને ચલણમાંથી રદ કરી દેવામાં આવી. આ નિર્ણયનો એક ઉદ્દેશ નકલી ભારતીય નોટ છાપીને તેના થકી આતંકી પ્રવૃત્તિઓ, શસ્ત્રો અને ડ્રગ્સ વગેરેની ઢાણચોરી દ્વારા દેશના અર્થતંત્રને સમાંતર અર્થતંત્ર ચલાવવાની કુપ્રવૃત્તિઓને નાબૂદ કરવાનો પણ હતો.

સરકારે ભારતીય રિઝર્વ બેન્કનું બે હજાર અને પાંચ સોની નવી નોટ બહાર પાડવાની ભલામણ પણ સ્વીકારી છે. ચેક, ડિમાંડ ડ્રાફ્ટ, ડેબિટ કે ક્રેડિટ કાર્ડ કે ઇલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર વગેરે ચલણી નોટ સિવાયની કોઈ પણ પ્રકારે થતી ચુકવણી પર કોઈ પણ નિયંત્રણ લાદવામાં આવ્યાં નથી.

ખેડૂતો રવિ પાકની વાવણી માટે સારી ગુણવત્તાનું બિયારણ, ખાતર અને દવાઓ વગેરે ખરીદી શકે એ માટે પૂરતું ભંડોળ ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે પણ ખેડૂતોનું હિત ધ્યાનમાં રાખીને સરકારે કેટલાંક પગલાં લીધાં છે. એ જ રીતે વેપારીઓને રોજમદારોની મજૂરી ચૂકવવા તથા તેમના વેપાર-વ્યવસાય માટે જરૂરી ખર્ચ કરવા માટે તેમના કરન્ટ એકાઉન્ટમાંથી સાપ્તાહિક ધોરણે ઉપાડની મર્યાદા વધારીને રૂ. ૫૦,૦૦૦ કરવામાં

આવી છે.

કાળાં નાણાં સામેની લડાઈનો પ્રારંભ વર્તમાન સરકારે મે-૨૦૧૪થી કરી દીધો હતો. સરકારે સત્તા સંભાળ્યાં પછી તરત કાળાં નાણાં અંગે વિશેષ તપાસદળ (SIT)ની રચના કરી હતી.

૨૦૧૫માં વિદેશી બેન્કોનાં બેન્ક ખાતાં જાહેર કરવા અંગેનો એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. બેનામી ટ્રાન્ઝેક્શનને અટકાવવા માટે ઓગસ્ટ-૨૦૧૬માં કડક નિયમો લાગુ પાડવામાં આવ્યા હતા. આ જ સમયગાળામાં જૂન-૨૦૧૬થી ૩૦મી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬ દરમિયાન દેશમાં રહેલાં કાળાં નાણાંને જાહેર કરવા માટે ઇન્કમ ડિસ્ક્લોઝર સ્કીમ (IDS)-૨૦૧૬ ચલાવવામાં આવી. IDS-૨૦૧૬ થકી ૬૭,૦૦૦ કરતાં વધારે કાળાં નાણાં જાહેર થયાં.

આ બધા પ્રયાસો રંગ લાવી રહ્યા હતા. છેલ્લાં બેથી અઢી વર્ષમાં ૧.૨૫ લાખ કરોડ કરતાં વધારે કાળું નાણું બહાર આવી ગયું.

એક તરફ સરકારે કાળાં નાણાં વિરુદ્ધ યુદ્ધ આદર્યું હતું, તો બીજી તરફ ડિજિટલ બેન્કિંગ અને ઇ-પેમેન્ટને પ્રોત્સાહિત કરવા પર ભાર મૂક્યો હતો.

સરકારે આ મામલે પહેલ કરવાની સાથે આગેવાની પણ લીધી અને પોતાના ઘરેથી ડિજિટલ પેમેન્ટની પ્રક્રિયા શરૂ કરાવી. સરકારની તમામ આર્થિક લેણદેણનું સંપૂર્ણ ડિજિટલાઈઝેશન કરવાના ઉદ્દેશ સાથે ભારત સરકારના નાણા મંત્રાલયે સપ્લાયર્સ વગેરેના

ઇ-પેમેન્ટ અંગેની હયાત રૂ. ૧૦,૦૦૦ની મર્યાદા અંગે ફેરવિચારણા હાથ ધરી. મંત્રાલયે રૂ. ૧૦,૦૦૦ની મર્યાદા ઘટાડીને રૂ. ૫૦૦૦ કરી દેવાનો નિર્ણય કર્યો. આ અંગેનો છેલ્લો સુધારો ઓગસ્ટ-૨૦૧૬માં કરવામાં આવ્યો. આ અનુસાર નાણાંમંત્રાલયે ભારત સરકારનાં તમામ મંત્રાલયો અને વિભાગોને નિર્દેશ આપ્યા છે કે હવેથી સપ્લાયર્સ, કોન્ટ્રાક્ટરો, ગ્રાન્ટ કે લોન આપનારી સંસ્થાઓ વગેરે સાથેના રૂપિયા પાંચ હજાર કરતાં વધારે રકમના વ્યવહાર ઇ-પેમેન્ટથી જ કરવાના રહેશે.

ઇલેક્ટ્રોનિક પેમેન્ટ તરફ વળવાના પ્રયાસમાં કેન્દ્ર સરકારનાં મંત્રાલયો અને વિભાગોએ પોતાના મોટા ભાગના કર્મચારીઓના પગાર અને અન્ય ચુકવણીઓ નિશ્ચિત કરેલી બેન્કોમાં જ જમા કરાવવાનું શરૂ કર્યું છે. બેન્કિંગ ટેકનોલોજીમાં થયેલી પ્રગતિને જોતાં એવું ધારી લેવામાં આવ્યું છે કે બેન્કમાં એકાઉન્ટ ધરાવતા દરેક કર્મચારી પોતાની બેન્કના ડેબિટ કે એટીએમ કાર્ડ ધરાવતા હશે. સરકારી કર્મચારીઓને વ્યક્તિગત વ્યવહારોમાં નાણાં થકી વ્યવહાર કરવાને બદલે ડેબિટકાર્ડનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવી રહ્યું છે, જેથી સરકારી કર્મચારીઓ સામાન્ય લોકોને ડિજિટલ ઝુંબેશમાં સામેલ થવા અભિપ્રેરિત અને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે 'રાજદૂત'ની ભૂમિકા ભજવી શકે. તમામ મંત્રાલયો અને વિભાગોને પોતાના કર્મચારીઓને અંગત વ્યવહારમાં ચુકવણી માટે નાણાંને બદલે ડેબિટકાર્ડનો ઉપયોગ કરે એ માટે પ્રોત્સાહિત કરવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી છે. મંત્રાલયો અને વિભાગોને કહેવાયું છે કે તેઓ તમામ કર્મચારીઓને ડેબિટકાર્ડ મળી જાય એ સુનિશ્ચિત કરે અને તેમની સાથે જોડાયેલી બેન્કને વિનંતી કરીને તેમના દ્વારા વિશેષ શિબિરોનું આયોજન કરીને કર્મચારીઓને સુવિધાઓની જાણકારી આપવામાં આવે. મંત્રાલયો અને વિભાગોને એ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમની સાથે સંકળાયેલી કે સાથી

કચેરીઓ, પીએસયુઓ, સ્વાયત્ત તંત્રો વગેરેને પણ આવો જ પરિપત્ર પાઠવવામાં આવે.

નાણાંમંત્રાલય એ બાબત પર ભાર મૂકે છે કે ડિજિટલ ચલણો પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવી રહ્યો છે, અર્થતંત્ર વિકસી રહ્યું છે ત્યારે ભૌતિક ચલણી નોટ થકી થતાં વ્યવહારો ઘટવા જોઈએ. રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦૦ની નોટ ચલણમાંથી રદ કરવા પાછળનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશના અર્થતંત્રને ડિજિટલ વ્યવહારો તરફ વાળવાનો હતો. મોટા ભાગની બેન્કોએ ડિસેમ્બર-૨૦૧૬ના અંત સુધીમાં ડેબિટકાર્ડના વ્યવહાર પરના MDR ચાર્જિસ માફ કરીને લોકોને ડેબિટ કાર્ડના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવા પ્રયાસો હાથ ધર્યાં છે. બેન્કોએ હવે NEFT, મોબાઇલ વોલેટ, પ્રિ-પેઇડ કાર્ડ, પિન્ક કોડ, પે-રોલકાર્ડ, ડેબિટ અને ક્રેડિટ કાર્ડ અને યુનિફાઇડ પેમેન્ટ્સ ઇન્ટરફેસ (UPI) જેવી વૈકલ્પિક બેન્કિંગ ચેનલ્સ થકી આ દિશામાં વળવાનું મિશન હાથ ધર્યું છે. શહેરી વિસ્તારોની સાથે-સાથે બેન્કો હવે અર્ધ-શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પણ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહી છે. આ દિશાના પ્રયાસોને ઇન્ડિયન બેન્કર્સ એસોસિયેશન (IBA)ની જાહેરાત ઝુંબેશનું પણ પીઠબળ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું છે. આ જાહેરાતમાં કાર્ડનો ઉપયોગ કરવા સહિત કઈ રીતે કેશલેસ વ્યવહારો કરી શકાય, એનો વીડિયો દર્શાવવામાં આવે છે.

આ પગલાંઓ અને આ દિશામાં જ અન્ય પગલાંઓ ભરાશે, જેનાથી તમામ નાગરિકો દ્વારા ડિજિટલ વ્યવહાર ચલાવવાનો માર્ગ મોકળો બનશે. આને કારણે બેન્કનાં કામકાજો આસાન બનશે અને સરકાર જે બાબતે પ્રતિબદ્ધ છે, એવો નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાનું લક્ષ્ય સાધી શકાશે.

કેશલેસ વ્યવહારો માટે પોઈન્ટ ઓફ સેલ (POS) નામનું ઉપકરણ વપરાય છે, જે પેમેન્ટ લેવામાં કે નાણાંની ચુકવણી, એમ બન્નેમાં ઉપયોગી બને છે. POSમાં કોઈ કસ્ટમ ડ્યૂટી લાગતી નથી. આ પ્રકારનાં ઉપકરણોનો

ખર્ચ ઘટાડવા અને ડિજિટલ પેમેન્ટને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સરકારે આ ઉપકરણ માટે કેન્દ્રીય એક્સાઇઝ ડ્યૂટી માફ કરી છે. એ જ રીતે આ ઉપકરણને CVD અને SAD તરીકે જાણીતી વધારાની કસ્ટમ ડ્યૂટીમાંથી પણ માફી આપવામાં આવી છે. સાથે-સાથે સરકારે આવાં ઉપકરણોનું ઉત્પાદન ઘરઆંગણે જ થાય, એ બાબતને પ્રોત્સાહન આપવા માટે POS બનાવવા માટે વપરાતી સામગ્રી-વસ્તુઓ પરની એક્સાઇઝ ડ્યૂટીમાંથી માફી આપી છે અને એ ઉપરાંત CVD અને SADની વધારાની ડ્યૂટીમાંથી પણ મુક્તિ આપી છે. આ ડ્યૂટીની માફી ૩૧ માર્ચ, ૨૦૧૭ સુધી મળશે.

ડિજિટલ પેમેન્ટ્સના માળખાને વ્યાપક બનાવવા અને કેશલેસ વ્યવહારોની દિશામાં આગળ વધવાના આયોજનના ભાગરૂપે સરકારે ૩૧ માર્ચ, ૨૦૧૭ સુધીમાં વધારાનાં ૧૦ લાખ POS ટર્મિનલ સ્થાપિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ લક્ષ્યાંકને પહોંચી વળવા બેન્કો દ્વારા ૬ લાખ POS મશીનોનો ઓર્ડર આપી દેવાયો છે અને નજીકના દિવસોમાં જ બાકીના ૪ લાખ POS મશીનોનો ઓર્ડર આપી દેવાશે. દેશમાં અત્યારે કાર્ડ થકી ચુકવણી કરવાની સુવિધા આપતાં આશરે ૧૫ લાખ POS મશીનો વેપારીઓ પાસે કાર્યરત છે.

શ્રમ અને રોજગારમંત્રાલય અને રાજ્યોના વહીવટી વિભાગ દ્વારા સંયુક્તપણે એક વિશેષ ઝુંબેશ પણ શરૂ કરવામાં આવી છે, જે અંતર્ગત જુદાં-જુદાં સ્થળો પર શિબિરો યોજીને બિનસંગઠિત કામદારોનાં બેન્ક ખાતાઓ ખોલવામાં આવશે. કુલ ૨,૭૩,૮૧૮ શિબિરો યોજવામાં આવી છે અને તેમાં ૨૪.૫૪ લાખ નવાં ખાતાંઓ ખોલવામાં આવ્યાં છે.

જનધન એકાઉન્ટધારકો સહિત આશરે ૩૦ કરોડ રૂપે ડેબિટકાર્ડ વિતરીત કરાયાં છે. ૧૨ દિવસમાં રૂપે કાર્ડના ઉપયોગમાં આશરે

૩૦૦ ટકાનો વધારો નોંધાયો હતો. ડેબિટ કાર્ડના વપરાશને સુગમતા બક્ષવા માટે બેન્કોએ ૩૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ સુધી ટ્રાન્ઝેક્શન ચાર્જિસ (MDR) માફ કર્યા છે. નેશનલ પેમેન્ટ્સ કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા (NPCI) દ્વારા રુપે કાર્ડ પરના સ્વિચિંગ ચાર્જિસ પણ માફ કરી દેવાયા છે. આમ, આ પગલાંઓથી જુદા-જુદા સમાજમાં ડેબિટ કાર્ડની સ્વીકાર્યતામાં વધારો થશે.

ડેબિટકાર્ડ્સનો ઉપયોગ વધારવા માટે જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો અને કેટલીક ખાનગી ક્ષેત્રની બેન્કોએ પણ ૩૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ સુધી MDR ચાર્જિસમાં માફી આપી છે અને અન્ય કેટલીક ખાનગી ક્ષેત્રની બેન્કો પણ કંઈક આવું જ પગલું ભરશે. સાથે-સાથે સ્વિચિંગ સર્વિસ પરના ચાર્જિસ સહિતના ટ્રાન્ઝેક્શન ચાર્જિસને પણ ૩૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ સુધી માફી આપવામાં આવી છે.

ઇ-વોલેટથી થતી ચુકવણીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે RBIએ ટ્રાન્ઝેક્શનની વ્યક્તિ દીઠ માસિક મર્યાદાને રૂ. ૧૦,૦૦૦થી વધારીને રૂ. ૨૦,૦૦૦ કરવાનો નિર્ણય લીધો છે. એ રીતે RBI દ્વારા વેપારીઓ માટે પણ મર્યાદામાં વધારો જાહેર કર્યો છે.

મુસાફરોની સુવિધા માટે ભારતીય રેલવેએ ઇ-ટિકિટ્સ ખરીદનારાઓ પાસેથી ૩૧મી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ સુધી સેકન્ડ ક્લાસ પરનો રૂ. ૨૦નો અને અપર ક્લાસ માટે રૂ. ૪૦નો સર્વિસ ચાર્જ નહીં લેવાનું નક્કી કર્યું છે. આ નિર્ણયથી મુસાફરોને નાણાં થકી ટિકિટ ખરીદવાને બદલે ઇ-ટિકિટ્સ ખરીદવામાં સુવિધા અને પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થશે.

રેલવેની ટિકિટ ખરીદનારાઓમાંથી ઓનલાઇન ઇ-ટિકિટ ખરીદનારા મુસાફરોની રોજિંદી સરેરાશ ૫૮ ટકા, જ્યારે કેશ કાઉન્ટર પરથી ટિકિટ ખરીદનારાઓનું પ્રમાણ ૪૨ ટકા રહેતું હોય છે. આ પ્રયાસ પછી હવે ઇ-ટિકિટ ખરીદનારાઓના પ્રમાણમાં વધારો નોંધાયો છે. આ પરથી એવું

માની શકાય કે આ પગલાંથી લોકોને કેશલેસ ટ્રાન્ઝેક્શન કરવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે.

TRAIએ બેન્કિંગ અને પેમેન્ટ્સને લગતાં ટ્રાન્ઝેક્શન પર સેશન દીઠ લેવાતા રૂ. ૧.૫૦નો ચાર્જ ઘટાડીને રૂ. ૦.૫૦ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તેમણે હાલના પાંચ તબક્કાઓમાં પણ વધારો કરીને ઠાઠ કરી નાખ્યા છે. ટેલિકોમ કંપનીઓ પણ ૩૧મી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ સુધી સેશન દીઠ ૫૦ પૈસાથી ઉપરના USSD ચાર્જ માફ કરવા માટે સહમત થઈ છે. આમ, USSD ચાર્જ ૩૧મી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ સુધી નીલ રહેશે. આને કારણે ખાસ તો ફિચર ફોનનો ઉપયોગ કરનારા ગરીબ લોકોને પણ સસ્તામાં નાણાકીય વ્યવહાર કરવાની પદ્ધતિ ઉપલબ્ધ થઈ છે. (દેશમાં કુલ ફોનમાંથી ૬૫ ટકા ફિચર ફોન છે.)

ચેકપોસ્ટ અને ટોલનાકા પર વાહનો દ્વારા ઘણો સમય લાગતો હોય છે. ચેકપોસ્ટ પર થતી આ સમસ્યાને GSTમાં ધ્યાને લેવાશે અને કેટલાંક એવાં પગલાં ભરવામાં આવશે કે રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગો પરના ટોલપ્લાઝામાં આસાનીથી પેમેન્ટ થઈ શકે. માર્ગવ્યવહાર અને હાઈવે મંત્રાલયે ઓટોમોબાઇલ ઉત્પાદકોને તમામ નવાં વાહનોમાં ETCને અનુરૂપ RFID દાખલ કરવાની ભલામણ કરી છે.

સરકારનાં તમામ સંગઠનો, જાહેર ક્ષેત્રનાં એકમો (PSUs) અને અન્ય સરકારી તંત્રોને પોતાના તમામ કર્મચારીઓ અને સંબંધિત પક્ષોને ચુકવણી કરવા માટે ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ, યુનિફાઇડ પેમેન્ટ ઇન્ટરફેસ, કાર્ડ્સ, આધાર આધારિત પેમેન્ટ સિસ્ટમ વગેરેનો જ ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. સરકારની તમામ ચુકવણીઓ માટે કાર્ડ, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ, યુનિફાઇડ પેમેન્ટ ઇન્ટરફેસ, કાર્ડ્સ, આધાર આધારિત પેમેન્ટ સિસ્ટમ વગેરેના વિકલ્પો આપવા અનિવાર્ય રહેશે.

કેડિટ કે ડેબિટકાર્ડ અને મોબાઇલ એપ્લિકેશન્સ કે ઇ-વોલેટ વગેરે થકી થતા ડિજિટલ આર્થિક વ્યવહારોની પ્રક્રિયાને વધુ વેગ આપવા માટે કેન્દ્ર સરકારે પ્રોત્સાહક ઇનામો (ઇન્સેન્ટિવ્સ)નું પેકેજ તથા દેશમાં ડિજિટલ અને કેશલેસ ઇકોનોમીને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે કેટલાંક પગલાં જાહેર કર્યાં છે.

પ્રોત્સાહક ઇન્સેન્ટિવ્સ/પગલાં નીચે મુજબ છે:

૧. કેન્દ્ર સરકાર સંચાલિત પેટ્રોલિયમ કંપનીઓએ પેટ્રોલ-ડીઝલની ખરીદી પર ડિજિટલ સાધનો થકી નાણાં ચૂકવનારા ગ્રાહકોનો વેચાણક્રિમત પર ૦.૭૫ ટકાના દરે રિસ્કાઉન્ટ આપશે.

રોજેરોજ આશરે ૪.૫ કરોડ ગ્રાહકો પેટ્રોલપમ્પ પરથી પેટ્રોલ-ડીઝલ પુરાવતા હોય છે, તેઓ આ ઇન્સેન્ટિવ યોજનાનો લાભ મેળવી શકે છે. એક અંદાજ પ્રમાણે રોજના આશરે રૂ. ૧૮૦૦ કરોડની કિંમતનું પેટ્રોલ-ડીઝલ પુરાવતા હોય છે, જેમાંથી આશરે ૨૦ ટકાનું પેમેન્ટ ડિજિટલ સાધનોથી થતું હોય છે. નવેમ્બર-૨૦૧૬માં ડિજિટલ પેમેન્ટનું પ્રમાણ ૪૦ ટકા જેટલું વધી ગયું હતું અને કેશથી રોજનું રૂ. ૩૬૦ કરોડનું પેટ્રોલ-ડીઝલ પુરાવાયું હતું, બાકીના લોકો કેશલેસ પદ્ધતિ તરફ વળ્યા હતા. આ ઇન્સેન્ટિવ સ્કીમ ઓછામાં ઓછા ૩૦ ટકા વધારે ગ્રાહકોને ડિજિટલ વ્યવહાર તરફ વાળવાની સંભાવના ધરાવે છે, જેનાથી દેશમાં પેટ્રોલપમ્પ પર હવે વર્ષે રૂ. બે લાખ કરોડ રોકડા રૂપિયાની જરૂર ઘટી જશે.

૨. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિજિટલ પેમેન્ટ માટેનું માળખું વિસ્તારવા માટે કેન્દ્ર સરકાર નાબાઈ થકી લાયક બેન્કોને નાણાકીય સહયોગ પૂરો પાડશે. બેન્કોએ ૧૦,૦૦૦ કરતાં ઓછી વસતી ધરાવતાં એક લાખ ગામડાંઓમાં ગામ દીઠ બે POS ઉપકરણો ઉપલબ્ધ

કરાવવાનાં રહેશે. આ POS મશીનો સહકારી મંડળીઓ કે દૂધનાં મંડળો કે કૃષિસંબંધિત રિલરોને ત્યાં લગાવવાનાં રહેશે, જેથી કૃષિસંબંધિત આર્થિક વ્યવહારો ડિજિટલ સાધનોથી કરી શકાય.

આ પગલાંથી એક લાખ ગામના આશરે ૭૫ કરોડ લોકોને લાભ પહોંચશે અને તેઓ પોતાની ખેતીને લગતી જરૂરિયાતો માટે કેશલેસ ટ્રાન્ઝેક્શન કરવાની સુવિધા મેળવી શકશે.

૩. કેન્દ્ર સરકાર નાબાઈ થકી ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય બેન્કો અને સહકારી બેન્કોને સહયોગ કરીને ૪.૩૨ કરોડ કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડધારકોને 'રૂપે કિસાનકાર્ડ' આપવામાં આવશે, જેનાથી તેઓ POS મશીન/માઈક્રો એટીએમ/એટીએમ પર આર્થિક વ્યવહારો કરવા સક્ષમ બનશે.

૪. રેલવે પોતાના અર્ધ-શહેરી રેલવે માળખા થકી માસિક કે સિઝનલ પાસ લેનારા ગ્રાહકોને ૧ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૭થી તેઓ જો ડિજિટલ સાધનોથી પેમેન્ટ કરે, તો તેમને ૦.૫ ટકાનું ડિસ્કાઉન્ટ આપશે.

અર્ધશહેરી રેલવેમાં આશરે ૮૦ લાખ મુસાફરો માસિક કે સિઝનલ પાસ કઢાવતા હોય છે, અને મોટા ભાગના મુસાફરો કેશથી જ પેમેન્ટ કરતાં હોય છે, જેનો વાર્ષિક આંકડો આશરે રૂ. ૨૦૦૦ કરોડ થાય છે. જો વધુમાં વધુ મુસાફરો ડિજિટલ સાધનોથી પેમેન્ટ કરતાં થાય, તો નજીકના ભવિષ્યમાં આશરે રૂ. ૧૦૦૦ કરોડની કેશની જરૂરિયાત ઘટી જાય.

૫. જે રેલવે મુસાફરો ઓનલાઈન ટિકિટ ખરીદશે, તેમને રૂ. ૧૦ લાખ સુધીનું અકસ્માત વીમાકવર નિ:શુલ્ક અપાશે.

દરરોજ આશરે ૧૪ લાખ રેલવે મુસાફરો ટિકિટ ખરીદે છે, જેમાંથી ૫૮ ટકા ટિકિટ ડિજિટલ સાધનોથી ખરીદાતી

હોય છે. આ પગલાંથી ડિજિટલ સાધનોથી ટિકિટ ખરીદનારાઓમાં ૨૦ ટકાનો વધારો થવાનું અનુમાન છે. આનાથી દરરોજ આશરે ૧૧ લાખ મુસાફરોને અકસ્માત વીમાયોજનામાં આવરી લઈ શકાય.

૬. રેલવે પોતાની સાથે જોડાયેલી એજન્સીઓ-કંપનીઓ દ્વારા કેટરિંગ, એકોમોડેશન, રિટાયરિંગ રૂમ્સ વગેરે પેઈડ સર્વિસ પૂરી પાડતી હોય છે, આ સેવાઓ માટે જો ડિજિટલ સાધનોથી પેમેન્ટ કરવામાં આવશે, તો તેમને ૫ ટકાનું ડિસ્કાઉન્ટ અપાશે.

રેલવેમાં મુસાફરી કરનારા તમામ લોકો આ બધી સેવાઓ મેળવતા હોય છે અને તેઓ આ યોજનાનો ફાયદો મેળવી શકે છે.

૭. જાહેર ક્ષેત્રની વીમાકંપનીઓ પણ ડિજિટલ સાધનોથી પેમેન્ટ કરવામાં આવે એવા, કિસ્સાઓમાં ડિસ્કાઉન્ટ કે ક્રેડિટ થકી ઈન્સેન્ટિવ પૂરા પાડશે. જનરલ ઈન્શ્યોરન્સ પોલીસીઓમાં ૧૦ ટકા સુધી અને એલઆઈસીની નવી પોલિસીમાં ૮ ટકા સુધી ડિસ્કાઉન્ટ કે ક્રેડિટ થકી ઈન્સેન્ટિવ પૂરા પાડવામાં આવશે.

૮. કેન્દ્ર સરકારના વિભાગો અને કેન્દ્રીય જાહેર ક્ષેત્રના એકમો પણ ડિજિટલ સાધનોથી કરવામાં આવશે, તો પેમેન્ટ પર લાગતી ટ્રાન્ઝેક્શન ફી કે MDR ચાર્જિસ ગ્રાહકોને બદલે પોતે ભોગવશે, એની ખાતરી અપાશે. રાજ્ય સરકારોને પણ ભલામણ કરવામાં આવી છે કે ડિજિટલ સાધનોથી થતાં પેમેન્ટ પર લાગતી ટ્રાન્ઝેક્શન ફી કે MDR ચાર્જિસ નાબૂદ કરે અને તેનો ભોજો ગ્રાહકોને ન ઉઠાવવા દેવો જોઈએ.

૯. નાના વેપારીઓને ડિજિટલ પેમેન્ટ ઇકો સિસ્ટમમાં સામેલ કરવા માટે જાહેર

ક્ષેત્રની બેન્કોને અનુરોધ કરવામાં આવે છે કે વેપારીઓ પાસેથી POS ટર્મિનલ્સ/માઈક્રો ATMs/મોબાઈલ POS માટેનું ભાડું મહિને રૂ. ૧૦૦થી વધારે લેવામાં ન આવવું જોઈએ.

જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો દ્વારા વેપારીઓને ઓછા ભાડાના દર સાથે આશરે ૬.૫ લાખ મશીનો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે અને ડિજિટલ ટ્રાન્ઝેક્શનને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે. ભાડાના ઓછા દરને કારણે વધુ ને વધુ વેપારીઓ આવાં મશીનો પોતાને ત્યાં વસાવશે અને ડિજિટલ આર્થિક વ્યવહારોનો પ્રોત્સાહન મળશે.

૧૦. રૂ. ૨૦૦૦ સુધીના આર્થિક વ્યવહારોમાં ડિજિટલ ટ્રાન્ઝેક્શન ચાર્જિસ કે MDR ચાર્જિસ પર કોઈ સર્વિસટેક્સ લેવામાં નહીં આવે.

૧૧. રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગોના ટોલ નાકાઓ પર પેમેન્ટ માટે જો RFID કાર્ડ કે ફાસ્ટ ટેગ્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન ૧૦ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે.

ઉપર જણાવેલાં તમામ પગલાંઓ સાથે આશા રાખી શકાય કે વર્તમાન સરકારે રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦૦ની જૂની નોટોને ચલણમાંથી પાછી ખેંચી લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તે લાંબા ગાળે ડિજિટલ બેન્કિંગની પ્રક્રિયાને ગતિ પ્રદાન કરીને તથા આગળ વધારીને નવી ઊંચાઈએ પહોંચાડશે. અદ્યતન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને નાણાકીય સાક્ષરતાના સ્તરમાં થયેલા વધારાને લીધે આ પહેલ ટૂંક સમયમાં મોટી સફળતા હાંસલ કરશે, એવી શક્યતા છે.

લેખક ભારત સરકારના માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયના પ્રેસ ઇન્ફોર્મેશન બ્યૂરોના એડિશનલ ડાયરેક્ટર જનરલ (એમએન્ડસી) છે.
E-mail: dprfinance@gmail.com

ભારતમાં યુકવણીની પદ્ધતિઓ – “લેસકેશ અર્થતંત્ર”

જી. રઘુરાજ

આરબીઆઈએ ૧૯૯૦ના મધ્યમાં બેન્કો દ્વારા પોતાની પાસે રહેલી જમા રકમની ફેરબદલ કરવા એટલે કે બેન્કો યુકવણીકારને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા દ્વારા ચૂકવે એ રીતે પેપર લેસ ઇલેક્ટ્રોનિક કિલયરિંગ સેવાઓની (ઈસીએસ-સીઆર) શરૂઆત કરી હતી. તે બાબત ઇલેક્ટ્રોનિક કિલયરિંગ સેવાઓને (ઈસીએસ-ડીઆર) અનુસરતી હતી જેમાં નાણાંની યુકવણી કરનાર તેની બેન્કને પોતાનું ખાતું ઉધાર કરીને તેના મેળવનારને ચૂકવી આપવા આદેશ આપતો હતો. સામાન્ય રીતે આ બાબતનો ઉપયોગ રોજિંદી ઉપયોગિતાનાં બિલો જેમ કે ટેલિફોન, ઇલેક્ટ્રીસીટી, પાણી અને પ્રીમિયમની યુકવણી માટે થતો હતો. ત્યાર પછી ઇલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર (ઈએફટી) આવ્યા, જેમાં એક બેન્કનો ગ્રાહક અન્ય બેન્કના ગ્રાહકને ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં સૂચનાઓ મુજબ યુકવણી કરી શકતો હતો. શરૂઆતમાં તે ફક્ત મુખ્ય ૧૫ શહેરોમાં જ અમલમાં હતી, પરંતુ ૨૦૦૪ પછી તેનો એનઈએફટી (નેશનલ ઇલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર) તરીકે વિકાસ કરવામાં આવ્યો. બેન્કો દ્વારા કોર બેન્કિંગ પ્રણાલી એટલે કે તેની બધી જ શાખાઓ અને આઉટલેટ્સના હિસાબોને કેન્દ્રીકૃત કરવાની પદ્ધતિના કારણે વધુ ઓનલાઇન ઉકેલો આપવાની શક્યતામાં વધારો થઈ રહ્યો છે. કાર્ડ આધારિત વ્યવહારોના કારણે કોઈ પણ જગ્યાએ યુકવણી કરવાની ક્ષિતિજો વિસ્તરી રહી છે.

યુકવણીની પ્રણાલી તેના નામ મુજબ જ જેમાં યુકવણીની જવાબદારી સામાન્ય રીતે રોકડ અથવા કાનૂની નિવિદા વગર દર્શાવવામાં આવે તેવી પ્રણાલી સૂચવતો શબ્દ છે. રોકડ દ્વારા યુકવણી થવાની પરિસ્થિતિમાં તેનો યુકવણી પ્રણાલીમાં સમાવેશ થાય તે જરૂરી નથી. યુકવણી કરનાર અને નાણાં મેળવનાર યુકવણી વખતે રોકડની કોઈ પણ પ્રકારની લેવડ દેવડ વગર યુકવણી પ્રણાલીની અંદર આવે છે અથવા સહભાગી બને છે.

યુકવણીની પરંપરાગત પેપર આધારિત પ્રણાલીમાં બેન્કોની આંતરિક યુકવણી પ્રણાલીમાં વિવિધ પ્રકારના ચેકો (અકાઉન્ટ હોલ્ડરનો ચેક, ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ, ટ્રાવેલર્સ ચેક, ગિફ્ટ ચેક, ડેબિટ નોટ, રિફન્ડ ઓર્ડર વગેરે) એવું પહેલું સાધન હતું કે જેનાથી રોકડ સિવાય નાણાંની ફેરબદલીના વ્યવહારો થતા હતાં. ચેકોની વટાવવાની પ્રક્રિયા બેન્કોની કિલયરિંગહાઉસ મશીનરી દ્વારા થતી હતી. બેન્કોની આંતરિક પ્રણાલી દ્વારા રોકડની લેવડદેવડ વગર ચેક વટાવવાની મૂળભૂત જરૂરિયાતો તે પદ્ધતિના અમલમાં આવ્યાના બે દશક પછી પણ હજુ પ્રાસંગિક છે.

બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં ઇલેક્ટ્રોનિક અને સંચારની પદ્ધતિઓના આવવાથી યુકવણીની પ્રણાલીમાં વિવિધતા આવી છે અને ટેલિકોમ ઓપરેટર જેવા નોન-બેન્કિંગ પ્લેયર્સ તે પ્રણાલીના બીબામાં યુકવણી પ્રણાલીને ઢાળી રહ્યાં છે. ઇલેક્ટ્રોનિક દ્વારા યાંત્રિકીકરણની

શરૂઆતના પ્રથમ પગથિયા તરીકે ચેકની એમઆઈસીઆર (મેગ્નેટિક ઇન્ક કેરેક્ટર રેકર્ડિંગ) ટેકનોલોજી પ્રક્રિયાની ૧૯૮૬માં કરવામાં આવી હતી. બેન્કોની કામગીરીમાં કમ્પ્યુટરનો પરિચય અને યાંત્રિક પ્રક્રિયા અપનાવવાનું વલણ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા સુયોજિત કાર્યક્રમના ભાગ રૂપે શરૂ કરવાનું વલણ અપનાવવામાં આવ્યું છે.

આરબીઆઈએ ૧૯૯૦ના મધ્યમાં બેન્કો દ્વારા પોતાની પાસે રહેલી જમા રકમની ફેરબદલ કરવા એટલે કે બેન્કો યુકવણીકારને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા દ્વારા ચૂકવે એ રીતે પેપર લેસ ઇલેક્ટ્રોનિક કિલયરિંગ સેવાઓની (ઈસીએસ-સીઆર) શરૂઆત કરી હતી. તે બાબત ઇલેક્ટ્રોનિક કિલયરિંગ સેવાઓને (ઈસીએસ-ડીઆર) અનુસરતી હતી જેમાં નાણાંની યુકવણી કરનાર તેની બેન્કને પોતાનું ખાતું ઉધાર કરીને તેના મેળવનારને ચૂકવી આપવા આદેશ આપતો હતો. સામાન્ય રીતે આ બાબતનો ઉપયોગ રોજિંદી ઉપયોગિતાનાં બિલો જેમ કે ટેલિફોન, ઇલેક્ટ્રીસીટી, પાણી અને પ્રીમિયમની યુકવણી માટે થતો હતો. ત્યાર પછી ઇલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર (ઈએફટી) આવ્યા, જેમાં એક બેન્કનો ગ્રાહક અન્ય બેન્કના ગ્રાહકને ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં સૂચનાઓ મુજબ યુકવણી કરી શકતો હતો. શરૂઆતમાં તે ફક્ત મુખ્ય ૧૫ શહેરોમાં જ અમલમાં હતી, પરંતુ ૨૦૦૪ પછી તેનો એનઈએફટી (નેશનલ ઇલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર) તરીકે વિકાસ કરવામાં આવ્યો. બેન્કો દ્વારા કોર બેન્કિંગ પ્રણાલી એટલે કે તેની

બધી જ શાખાઓ અને આઉટલેટ્સના હિસાબોને કેન્દ્રીકૃત કરવાની પદ્ધતિના કારણે વધુ ઓનલાઇન ઉકેલો આપવાની શક્યતામાં વધારો થઈ રહ્યો છે. કાર્ડ આધારિત વ્યવહારોના કારણે કોઈ પણ જગ્યાએ ચુકવણી કરવાની ક્ષિતિજો વિસ્તરી રહી છે. બધી જ બેંકોનાં એટીએમના એકબીજાંના જોડાણના કારણે દેશમાં કોઈ પણ એટીએમમાંથી નાણાં ઉપાડી શકાય છે જેણે સાબિત કર્યું છે કે ગ્રાહકોની બેંકોની અવારનવાર મુલાકાતમાં અને તેને પડતા અંતરાયોમાં આશ્ચર્યજનક રીતે ઘટાડો થવાની સાથે નવીનીકરણ થયું છે. એટીએમ કાર્ડ ડેબિટકાર્ડ તરીકે બહુઆયામી ઉપયોગો એટલે કે રોકડ ઉપાડ, પીઓએસ મશીન (પોઈન્ટ ઓફ સેલ) દ્વારા ખરીદી અને ઈન્ટરનેટ દ્વારા બધા જ પ્રકારના ઓનલાઇન ચુકવણીના વ્યવહાર કરે છે.

જ્યારે એનઈએફટી છૂટક ચુકવણીની જરૂરિયાતોની સેવા બજાવે છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ માર્ચ ૨૦૦૪માં વધુ ૨૬મની ચુકવણીની એક પદ્ધતિ જે આરટીજીએસ – રિયલ ટાઈમ ગ્રોસ સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ તરીકે ઓળખાય છે, તેને સ્થાપી છે. સામાન્ય રીતે તેનો ઉપયોગ બેંકોના ફંડ મેનેજરો, નાણાકીય કંપનીઓ અને વધુ ૨૬મની ચુકવણી કરતા ગ્રાહકો દ્વારા કરવામાં આવે છે. તેનું નામ જસૂયવે છે કે તે ફક્ત ઓનલાઇન ઈન્ટર બેંક ચુકવણીની પ્રણાલી છે કે જે કુલ ધોરણોના આધારે પતાવટ કરે છે અને જે વધુ ઝડપથી નાણાંના ચક્રને ગતિમાન રાખે છે..

કોઈ પણ આંતરિક બેંક ચુકવણીની પદ્ધતિમાં એક કેન્દ્રિય ભરોસાપાત્ર કાઉન્ટર પાર્ટી હોય છે જે બે સહભાગીઓ વચ્ચેના વ્યવહારોની પતાવટ કરે છે. પરંપરાગત રીતે દેશની મધ્યસ્થ બેંક જે ભારતના સંદર્ભમાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા છે, તે પતાવટ એજન્સી છે. પેમેન્ટ એન્ડ સેટલમેન્ટ એક્ટ ૨૦૦૭ દ્વારા આ ક્ષેત્રે શરૂઆત કરવામાં આવી છે, જે રિઝર્વ બેંકને અધિકૃતતા આપે

છે કે તે સહભાગીઓ વચ્ચે ચુકવણીની પતાવટ કરે.

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા નેશનલ પેમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા (એનપીસીઆઈ) અને ક્લિયરિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા લિ. જેવી બે વિશાળ સંસ્થાઓને ચુકવણીની પદ્ધતિ અંગેની તક આપતી અધિકૃત સંસ્થા તરીકે પરવાનગી આપવામાં આવી છે. એનપીસીએલ વધુ પ્રમાણમાં થતી છૂટક ચુકવણી માટે બધી જ બેંકોના એટીએમને એકબીજાં સાથે જોડી એનએફએસ (નેશનલ ફાઈનાન્શિયલ સ્વિચ)નું સંચાલન કરે છે. એનપીસીએલે જુદા જુદા પ્રકારના ચુકવણીની બનાવેલી વિવિધ વસ્તુઓમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે :

- આઈએમપીએસ – ઈમિડીએટ પેમેન્ટ સિસ્ટમ
- એનએસીએચ – નેશનલ ઓટોમેટેડ ક્લિયરિંગ હાઉસ
- સીટીએસ – ચેક ટર્કેશન સિસ્ટમ (ઈમેજ આધારિત પ્રક્રિયાને આધારે ચેક ક્લિયર થવા)
- એ ઈપીએસ – આધાર આધારિત ચુકવણીની પદ્ધતિ
- યુપીઆઈ – યુનિફાઈડ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ
- *99# - યુએસએસડી પર આધારિત-અનસ્ટ્રક્ચર્ડ સપ્લિમેન્ટસ સર્વિસડેટા
- રૂપે ડેબિટ કાર્ડ
- યુપીઆઈ – યુનિફાઈડ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ એસ એ ફ્રન્ટ એન્ડ ફોર ઓલ બેંક અકાઉન્ટ્સ થ્રો વન ચેનલ

એનપીસીએલે પરચુરણ બિલ ચુકવણીની વ્યવસ્થા માટે “બીબીપીએસ-ભારત બિલપેમેન્ટ સિસ્ટમ પણ બનાવી છે. તેના દ્વારા તેનો ઉપયોગકર્તા કોઈ પણ સરકારી સેવાઓ જેમકે સરકારી બાકી દેવાં, કર વગેરેની ચુકવણી દેશમાં કોઈ

પણ જગ્યાએથી કરી શકશે.

આ ઉપરાંત અન્ય ઘણા ચુકવણી અંગેના સેવા-પ્રદાતાઓ વોલેટ સર્વિસની દરખાસ્ત આપી રહ્યાં છે. તેમાંના કેટલાક પેટીએમ, બિલડેસ્ક, સીસીએવન્યુ, ઈન્સ્ટામોજો, પેપલ, સાઈટ્રસપે, ડાયરેક્ટપે, પેયુ મની, ઈપે, પેનેટ્રસ વગેરે છે. આ ઉપરાંત પરિવહનસેવા, માર્કેટિંગ કરનારી કંપનીઓ, વિતરકો વગેરે મર્યાદિત પ્રમાણમાં પ્રી-પેડ કાર્ડ્સ દ્વારા ક્લોઝડ પેમેન્ટ પ્રણાલી અપનાવવા અંગેનું વાતાવરણ શક્ય બનાવી રહ્યાં છે.

પેમેન્ટ એન્ડ સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ એક્ટ, ૨૦૦૭ની કલમ ૨ (૧) મુજબ ચુકવણી પ્રણાલીની વ્યાખ્યા

ચુકવણી-પ્રણાલી એટલે એવી પ્રણાલી જે ચુકવણીકાર અને તેના લાભાર્થીને ચુકવણી અંગે સમર્થ બનાવે છે, તેમાં ક્લિયરિંગ, ચુકવણી અને પતાવટ અંગેની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ સ્ટોક-એક્સચેન્જનો સમાવેશ થતો નથી.

સમજૂતી : આ કલમના હેતુ માટે ‘ચુકવણી પ્રણાલી’માં ક્રેડિટ કાર્ડ ઓપરેટરો, ડેબિટ કાર્ડ ઓપરેટરો, સ્માર્ટ કાર્ડ ઓપરેટરો, મની ટ્રાન્સફર ઓપરેટર અથવા અન્ય ઓપરેટરનો સમાવેશ થાય છે.

ચુકવણીની પ્રણાલીને રિઝર્વ બેંકના ચુકવણી અને પતાવટ પ્રણાલી વિભાગ દ્વારા અધિકૃત કરવામાં આવી હોવી જોઈએ. ચુકવણી પ્રણાલીની કામગીરીની મંજૂરી અને જે લોકો તેમાં ભાગ લેવા ઈચ્છે છે, તે બાબત કેટલાક સિદ્ધાંતો દ્વારા સંચાલિત થાય છે. તે તેના હિસ્સેદારની ભાગ લેવાની ક્ષમતાઓનું અનિવાર્યપણે આકલન કરી તેના વ્યવહારો દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારની જવાબદારી અથવા તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના પદ્ધતિ અંગેના મુદ્દાઓ ઉદ્ભવી શકે કે કેમ તેની ચકાસણી કરે છે. જો બેંક દ્વારા ગ્રાહકને ચુકવણી-પ્રણાલીની ઓફર કરવામાં આવતી હોય, તો બેંકના

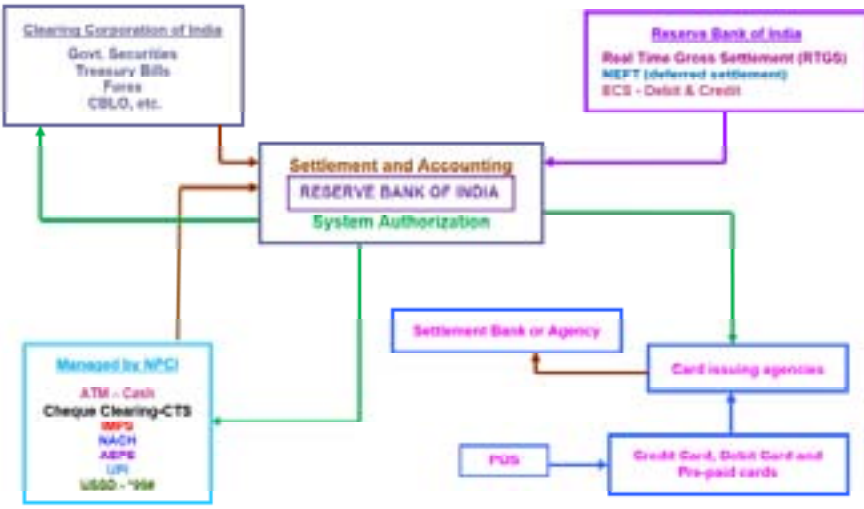

ગ્રાહક અથવા અંતિમ ઉપભોક્તા કોઈ પણ પ્રકારની ચુકવણીની પ્રણાલીના ઉપયોગ અંગે તેની અથવા તેણીની બેંકમાં તેની નોંધણી કરાવે છે. અન્ય કિસ્સાઓમાં તેઓ સેવા પ્રદાતાઓ પાસે નોંધણી કરાવે છે.

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા આરટીજીએસ, એનઈએફટી અને

ઈસીએસની (જમા અને ઉધાર) પ્રત્યક્ષ કામગીરીની કરવાની સાથોસાથ અન્ય ચુકવણીની પ્રણાલી જેમાં ચેકકિલયરિંગ અને ચુકવણી સેવાપ્રદાતાઓ દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓની પોતાના સ્તરે પતાવટ કરવાનો સમાવેશ થાય છે, તેને રિઝર્વ બેંક પોતાના ચોપડે તેને નોંધે છે.

Payment Systems in India

જોઈ શકાય છે કે ભારતમાં બેંકખાતાંઓ કરતા વધુ મોબાઇલ ટેલિફોન છે. તે તમામ ચુકવણીવ્યવસ્થાને એક મંચ પૂરો પાડી રહ્યાં છે અને મોબાઇલ વોલેટ બનાવેલા સોફ્ટવેરના ઉપયોગથી મોબાઇલ અથવા અન્ય હાથવગા કમ્પ્યુટર સાધન દ્વારા વ્યવહાર થઈ શકે છે. ઉપયોગકર્તા એક ખાતાં અથવા વોલેટ દ્વારા અન્ય ખાતાં કે વોલેટમાં પોતાની ચુકવણી ખૂબ સરળતાથી કરી શકે છે.

RISK EXPOSURE	
WHY INTER-BANK PAYMENT SYSTEMS?	RISKS IN PAYMENT SYSTEMS
• Convenience?	• Credit Risk
• Safety?	• Liquidity Risk
• Keeping of accounts?	• Legal Risk
• Interest Income?	• Operational Risk
• Credit worthiness?	• Systemic Risk
• Cheating/bankers/borrowers?	

અલબત્ત, ઉપયોગકર્તાઓએ આ પ્રકારની ઍપ્લિકેશનના ઉપયોગ વખતે સાવધ રહેવું અને પોતાના પાસવર્ડ અને પીન અન્ય કોઈને જણાવવાં નહિં અને અન્યને જાણ ન થાય તે માટે ઓછી રકમના વ્યવહારો કરવા જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ચુકવણીની પ્રણાલી રોકડ ચુકવણીને ઘટાડે છે અને અગાઉ જોવા મળતું એ રીતે ચેકથી થતા વ્યવહારો પણ એ સ્તર સુધી વધી રહ્યાં નથી. ચુકવણીની પ્રણાલી 'ન્યૂનતમ રોકડ અર્થતંત્ર' તરફ ગતિ કરવાના પ્રયાસ રૂપે સૌથી આગળ છે.

ચોક્કસ બેંક નોટોના વિમુદ્રીકૃત થવાના ભાગ રૂપે તાજેતરના રોકડ રહિતના વ્યવહારોમાં વધારો થવાનું વલણ જોવા મળે છે. છેલ્લા થોડા મહિનાથી ઈલેક્ટ્રોનિક

ચુકવણીની પ્રણાલીનો રિઝર્વ બેંકનો ૨૦૧૫-૨૦૧૮ દષ્ટિકોણ

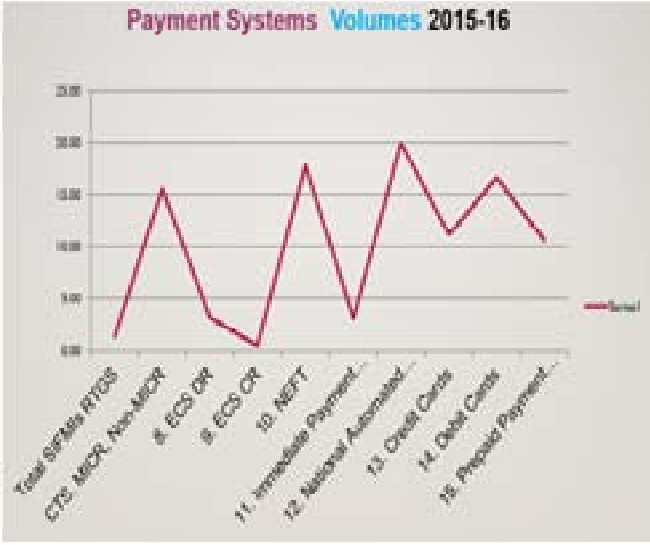
'ન્યૂનતમ રોકડ' અંગે ભારતમાં યોગ્ય નિયમન, મજબૂત માળખું, અસરકારક તપાસણી અને ગ્રાહકકેન્દ્ર સાથે સંબંધ દ્વારા 'ચુકવણીની શ્રેષ્ઠ રીત અને પતાવટ અંગેની વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કરવું.

બજારમાં આવેલ આઈસીટી-ઈન્ફર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજીના લિવરેજનો મંચ છે. તેનો હેતુ દેશનો જે વિસ્તાર બેંકરહિત છે, ત્યાં બેંકિંગ અને નાણાકીય સેવાઓને વિસ્તાર કરી તેને યોગ્ય આકાર આપવાનો છે. બેંકો પોતાના સંવાદદાતા મોડયુલ દ્વારા પોતાની પહોંચ બિનબેંકિંગ વિસ્તારોમાં કે જ્યાં સંપૂર્ણ સુવિધાયુક્ત શાખાઓની પહોંચ નથી, ત્યાં કરી રહી છે કે જેથી આર્થિક લક્ષ્યોના હેતુ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઓછામાં ઓછી કેટલીક બેંકિંગ સેવાઓ તો પહોંચાડી જ શકાય.

તમામ લોકો સુધી રોકડરહિતની

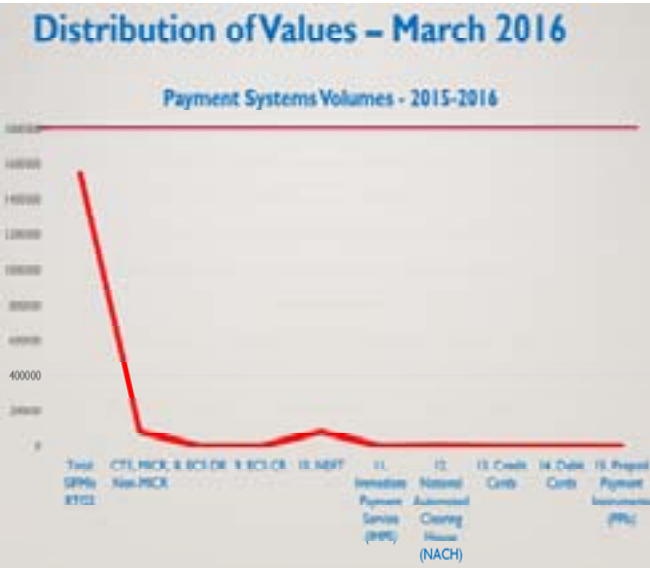
ચુકવણી સુલભ કરાવવા મોબાઇલ ટેલિફોન સાધનોનો પ્રસાર કરવામાં આવ્યો છે. એવું

Payment Systems Volumes – Million Transactions 2015-16		
1-4 SIFMIs	RTGS plus CBLO, G-Sec, Forex	101.4
5-7 Paper-	CTS, MICR, Non-MICR	1096.4
8. ECS DR		224.8
9. ECS CR		39.0
10. NEFT		1252.9
11. Immediate Payment Service (IMPS)		220.8
12. National Automated Clearing House (NACH)		1404.1
13. Credit Cards		785.7
14. Debit Cards		1173.5
15. Prepaid Payment Instruments (PPIs)		748.0
Grand Total (1 to 15)		7,046.6

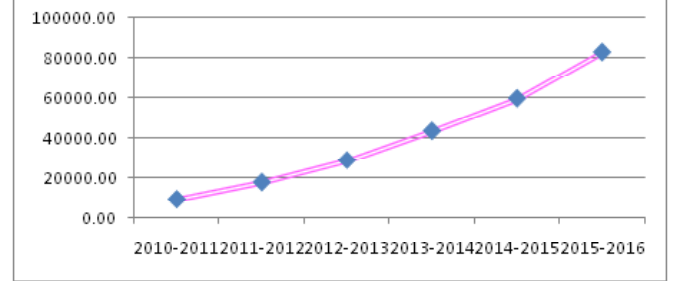
Payment Systems Values ₹ (Billions) 2015-16

Payment System	Value (Billions)
1-4 SIFMIs RTGS plus CBLO, G-Sec, Forex	1545672
5-7 Paper- CTS, MICR, Non-MICR	81861
8. ECS DR	1652
9. ECS CR	1059
10. NEFT	83273
11. Immediate Payment Service (IMPS)	1622
12. National Automated Clearing House (NACH)	3802
13. Credit Cards	2407
14. Debit Cards	1589
15. Prepaid Payment Instruments (PPIs)	488
Grand Total (1 to 15)	1723425

માધ્યમથી ચુકવણીના વ્યવહારોમાં ૩૫ થી ૪૦% જેટલો વધારો જોવા મળે છે.

ઉદાહરણ તરીકે એનઈએફટી દ્વારા વર્ષો વર્ષ થઈ રહેલા વ્યવહારોની સંખ્યાનો વધારાનું વલણ નીચે મુજબ જોઈ શકાય છે.:

વર્ષ એપ્રિલથી માર્ચ	એનઈએફટી વોલ્યુમ મિલિયનમાં	એનઈએફટી મૂલ્ય (અબજ રૂપિયામાં)
૨૦૦૬-૦૭	૮	૪૭૮
૨૦૦૭-૦૮	૧૪	૧૩૩૨
૨૦૦૮-૦૯	૨૫	૩૨૧૬
૨૦૦૯-૧૦	૪૧	૬૬૩૬
૨૦૧૦-૧૧	૧૩૨	૮૩૨૮
૨૦૧૧-૧૨	૨૨૬	૧૭૮૩૮
૨૦૧૨-૧૩	૩૮૨	૨૮૮૮૮
૨૦૧૩-૧૪	૬૫૮	૪૩૫૭૦
૨૦૧૪-૧૫	૮૨૪	૫૮૫૭૮
૨૦૧૫-૧૬	૧૨૪૫	૮૨૮૦૬

લેખક રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયામાં સેન્ટ્રલ બેંકર તરીકેની કારકિર્દી ધરાવે છે અને અત્યારે આઈટીઆરબીટી (ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રિસર્ચ ઈન બેંકિંગ ટેકનોલોજી), હેદરાબાદમાં નિયુક્ત થયા છે. તેમણે કમ્યુનિકેશન, ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી, પેમેન્ટ સિસ્ટમ, એમઆઈસીઆર ટેકનોલોજી, સેન્ટ્રલ એકાઉન્ટ, પબ્લિક એકાઉન્ટ, વિદેશી વિનિમય વગેરેમાં કામ કર્યું છે.

(E-mail:graghuraj@idrft.ac.in)

ઓછી રોકડ ધરાવતું અર્થતંત્ર: કાળાં નાણાં પર અસર

ટીમસી જયપુરીયા

કેટલાક નિષ્ણાતો અને કેટલીક આર્થિક વિચારધારાઓમાં એવું માનવામાં આવે છે કે રોકડ આર્થિક વ્યવહારો નાણાકીય સમાવેશિતાને અવરોધરૂપ છે. આથી એક પડકાર એ પણ રહે છે કે રોકડની હેરફેરનું આટલું મોટું પ્રમાણ હોવાથી સાધનો માટેના વ્યવહારો મોટે ભાગે રોકડમાં જ થાય છે. આમ છતાં આ બધા પ્રયાસો જોતાં ડિજિટલ આર્થિક વ્યવહારો તરફ વળવાનું મુખ્ય કારણ કાળાં નાણાંનું અર્થતંત્ર છે. આ સમાંતર અર્થતંત્રમાં કોઈ પારદર્શકતા નથી અને ઘણું બધું ચલણી નાણું ગુપ્ત રીતે પડદા પાછળ કામ કરતું થયું હોવાથી લોકો માટે પણ હવે રોકડ વગરના આર્થિક વ્યવહારો કર્યા સિવાય કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી.

ત્લ. ૮ નવેમ્બરે ભારતે જ્યારે સમાંતરપણે ચાલતા અર્થતંત્ર સામે લડત ઉપાડવાનું નક્કી કર્યું, તેનાથી રોજબરોજના આર્થિક વ્યવહારોમાં લોકો રોકડના વિકલ્પોનો ઉપયોગ કરતા થયા છે તે એક હકીકત છે. દેશ જ્યારે ચુકવણી કરવાના નવા માર્ગ તરફ વળ્યો છે એટલે કે ક્રેડિટ-ડેબિટ કાર્ડ, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ વૉલેટ, મોબાઇલ બેન્કિંગ વગેરે તરફ વળ્યો હોવાથી રોકડની હેરફેરને માઠી અસર થઈ છે. વર્તમાન સરકારનું વિઝન વધુ પારદર્શક અને ઓછા ભ્રષ્ટ સમાજનું ધ્યેય હાંસલ કરવાનું હોવાથી કાળુ નાણું બહાર આવી રહ્યું છે અને કેશલેસ ઇકોનોમી તરફ આગળ ધપવાને કારણે આર્થિક વ્યવહારોને ટ્રેક કરી શકાય છે. તેનાથી વળતો લાભ એ થશે કે કરવેરાનું કલેક્શન વધશે અને ધિરાણનો પ્રવાહ વંચિતો તરફ વળશે.

પ્રાઇસવોટર હાઉસ કૂપર્સના વર્ષ ૨૦૧૫ના અહેવાલ મુજબ ગ્રાહકો દ્વારા ભારતમાં જે રોકડ આર્થિક વ્યવહારો કરવામાં આવે છે, તેનું પ્રમાણ કુલ આર્થિક વ્યવહારોના ૮૮ ટકા જેટલું છે અને મૂલ્યની દૃષ્ટિએ તે ૬૮ ટકા જેટલું છે, જે આપણાં અર્થતંત્ર સાથે સરખાવી શકાય તેવા ચીન, બ્રાઝિલ અને દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા દેશોની

તુલનામાં રોકડ આર્થિક વ્યવહારોનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે.

કેટલાક નિષ્ણાતો અને કેટલીક આર્થિક વિચારધારાઓમાં એવું માનવામાં આવે છે કે રોકડ આર્થિક વ્યવહારો નાણાકીય સમાવેશિતાને અવરોધરૂપ છે. આથી એક પડકાર એ પણ રહે છે કે રોકડની હેરફેરનું આટલું મોટું પ્રમાણ હોવાથી સાધનો માટેના વ્યવહારો મોટે ભાગે રોકડમાં જ થાય છે. આમ છતાં આ બધા પ્રયાસો જોતાં ડિજિટલ આર્થિક વ્યવહારો તરફ વળવાનું મુખ્ય કારણ કાળાં નાણાંનું અર્થતંત્ર છે. આ સમાંતર અર્થતંત્રમાં કોઈ પારદર્શકતા નથી અને ઘણું બધું ચલણી નાણું ગુપ્ત રીતે પડદા પાછળ કામ કરતું થયું હોવાથી લોકો માટે પણ હવે રોકડ વગરના આર્થિક વ્યવહારો કર્યા સિવાય કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી.

જો તમામ આર્થિક વ્યવહારો ઇલેક્ટ્રોનિક્સ પદ્ધતિથી થાય તો આવા આર્થિક વ્યવહારોને રેકોર્ડ કરી શકાય, નિયંત્રિત કરી શકાય છે તથા ટ્રેક કરી શકાય છે. આ રીતે કરવેરાના પાયામાં અને કરવેરાના એકત્રિકીકરણમાં ખાડો પાડતા કાળાં નાણાંના દૂષણને નિયંત્રિત કરવાનું પણ શક્ય બને છે તથા આતંકવાદને મળતું પ્રોત્સાહન, ડ્રગ્સનું વિતરણ અને નકલી

ચલણનું નિર્માણ તથા અન્ય ઘણાં દૂષણોને પણ નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

આ પ્રક્રિયા ચક્રીય ગતિથી આગળ વધે તો રિયલ એસ્ટેટના ભાવો પણ ઘટી શકે છે, કારણ કે તેનાથી કાળાં નાણાં ઉપર અંકુશ આવે છે અને મોટા ભાગનું કાળાં નાણાંનું રિયલ એસ્ટેટમાં રોકાણ કરાયું હોવાથી રિયલ એસ્ટેટ બજારમાં ભાવો ઊંચકાતા હોય છે.

અહીં એ નોંધવું રસપ્રદ બની રહેશે કે ભારતમાં રોકડ દ્વારા થતા આર્થિક વ્યવહારો ચાલુ રહ્યા છે અને તમામ ચુકવણીઓના પ ટકા જેટલી ચુકવણી ઇલેક્ટ્રોનિક્સ પદ્ધતિ વડે થાય છે. આમ છતાં નાણાં મંત્રીએ તેમના ૨૦૧૬ના બજેટ પ્રવચનમાં ભારતને કેશલેસ સમાજ બનાવવાની વાત કરી હતી, જેથી કાળાં નાણાંના પ્રવાહને નિયંત્રિત કરવામાં સહાય થઈ શકે.

નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૫માં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાને ચલણી નાણું બહાર પાડવામાં અને તેની વ્યવસ્થામાં રૂ. ૨.૭ અબજ જેટલો ખર્ચ થયો છે. અર્થશાસ્ત્રીઓને એવું લાગે છે કે દુનિયા જ્યારે ડિજિટલ ચુકવણીની તંત્ર વ્યવસ્થા અને પ્લાસ્ટિકમની તરફ આગળ વધી રહી છે, ત્યારે ભારત દ્વારા ચલણ માટે કરાતો ખર્ચ વધુ પડતો છે અને એ દિશા તરફથી પાછા વળવાની જરૂર છે. નાણાંમંત્રીના જણાવ્યા મુજબ ઓછી રોકડ ધરાવતા અર્થતંત્રથી તમામને માટે બેન્કિંગ સર્વિસીસની વ્યાપક ઉપલબ્ધિ માટેનો માર્ગ મોકળો થશે. આવી વ્યવસ્થા માટે સરકારને ડિજિટલ સિવાય અન્ય કોઈ ભૌતિક માળખાગત સુવિધાઓની જરૂર પડતી નહીં

હોવાના કારણે તે ખૂબ આસાનીથી આવી વ્યવસ્થા ગોઠવી શકે છે.

માત્ર આટલું જ નહીં, કેશલેસ વ્યવસ્થાના એવા કેટલાક અન્ય લાભ પણ છે કે જેને કારણે કાળુ નાણું ઊભું થવાની બાબતને ફટકો પડે છે. એ હકીકત છે કે ડિજિટલ ચુકવણીઓ વધુ કાર્યક્ષમ હોય છે અને ઘણાં કલ્યાણ કાર્યક્રમોમાં નાણાં સીધાં લાભાર્થીના ખાતામાં જમા કરાવી શકાય છે અને આ સમગ્ર પ્રક્રિયા પારદર્શક બની રહે છે. આવી ચુકવણીઓ ક્યાં પહોંચી છે, તેનો આસાનીથી પીછો થઈ શકે છે અને ભ્રષ્ટાચારમાં આપમેળે ઘટાડો થાય છે. આથી લોકોને જે નાણાં તેમને અધિકારપૂર્વક મળવાં જોઈએ, તે માટે ચુકવણી કરવી પડતી નથી.

પરિવર્તનના આ પ્રવાહનું નિર્માણ કરીને પ્રધાનમંત્રીએ લોકોને ડિજિટલ અર્થતંત્ર કઈ રીતે કામ કરે છે, તે શીખવાની શરૂઆત કરવા અનુરોધ કર્યો છે. આથી વ્યક્તિ મોબાઈલ ફોનનો બેન્કિંગના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરીને ચુકવણીઓ કરી શકે.

તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે “તમારા

બેંકના ખાતાનો વિવિધ પ્રકારે કઈ રીતે ઉપયોગ કરવો તે માટે ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ શીખો. તમારા ફોન વડે વિવિધ બેંકોની એપ્સનો કઈ રીતે અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવો તે પણ શીખો. તમારા બિઝનેસને રોકડ વગર કઈ રીતે ચલાવવો તે પણ શીખવાની જરૂર છે. આ ઉપરાંત કાર્ડ દ્વારા થતી ચુકવણીઓ અને ચુકવણીની અન્ય ઇલેક્ટ્રોનિક્સ પદ્ધતિઓ પણ શીખવાની જરૂર છે.”

લોકોને જ્યારે પરિવર્તન કરવાનું કહેવામાં આવે, ત્યારે તેની શરૂઆત તેમના પોતાના દ્વારા થવી જોઈએ, જેથી રાષ્ટ્રને કાળું નાણું દૂર કરવામાં સહાય થઈ શકે.

લેખક અત્યારે સીએનબીસી ટીવી ૧૮ના સ્પેશ્યલ કરસ્પોન્ડન્ટ છે, જેઓ ફિલ્ડમાં બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. તેઓ કરવેરા, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સંબંધો, માળખું, સામાજિક યોજનાઓ વગેરે આર્થિક, સામાજિક-આર્થિક અને રાજકીય-આર્થિક મુદ્દાઓ લેખનમાં નિષ્ણાત છે.

E-mail: timsy.jaipuria@gmail.com

અગત્યની સૂચના

યોજનાના લેખકો / વાચકો નોંધ લે.

યોજના ગુજરાતી, અંગ્રેજી તથા હિન્દી તેમજ કુરુક્ષેત્ર અંગ્રેજી,

હિન્દીનું લવાજમ હવે ઓનલાઈન ભરી શકાશે.

આ માટેની વિગતો નીચેની વેબસાઈટ પરથી મળી રહેશે.

www.yojana.gov.in

નોટબંધી, રોકડ અર્થતંત્ર અને વિકાસ

બી. કે. પટ્ટનાયક

કિસિલનો અહેવાલ કહે છે કે, નોટબંધીની પહેલ ભારતીય અર્થતંત્રનો ચહેરો બદલી શકે છે. માઉરો એફ ગુલેનના જણાવ્યા મુજબ 'આ પગલું કેટલાક કાયદેસર અને સ્વચ્છ ઉદ્યોગો રોકડ ચુકવણીનો વિકલ્પ પસંદ કરે, તો કાયદેસર અને સ્વચ્છ હોવા છતાં તેને ગૂંચળાવી શકે છે. પરંતુ બધા જ લોકો એડજસ્ટ કરશે. અને તેનાથી કેટલાક નાના વેપારીઓ અને લોકોને નુકસાન થઈ શકે છે.' આઈએમએફના જણાવ્યા મુજબ ભારતમાં ભ્રષ્ટાચાર અને નાણાંના ગેરકાયદે પ્રવાહ સામેની લડતમાં અમે સહયોગ કરીશું.' ભારત એક મહાન લોકતાંત્રિક દેશ છે, જ્યાં મોટી સંખ્યામાં લોકોએ કાળુ નાંચુ અને નકલી નોટો બહાર લાવવા માટે સરકાર દ્વારા લેવાયેલા નોટબંધીના નિર્ણયને ટેકો આપ્યો છે. ભારતની નોટબંધીનું અનુસરણ કરીને વેનેઝુએલા દ્વારા પણ નોટબંધી લાદવામાં આવી હતી, પરંતુ લોકોના સહયોગના અભાવે તે સફળ થઈ શકી નહીં. ભારતના લોકોની સમૃદ્ધ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિ એક મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે, જેણે કેટલાક દાયકાઓથી ભારતીય લોકતંત્રને મજબૂત બનાવ્યું છે.

ભારત સરકાર દ્વારા ૮મી નવેમ્બર ૨૦૧૬ની મધ્ય રાત્રીથી ઊંચા મૂલ્યની ચલણીનોટો પર મુકાયેલો પ્રતિબંધ ભારતીય નાણાકીય અર્થતંત્રના ઇતિહાસનો તીવ્ર કટોકટીનો સમય છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ, બૌદ્ધિકો, સમાજસેવકો, રાજકારણીઓ અને સામાન્ય માણસ કાળાં નાણાં, નકલી નોટો, ભ્રષ્ટાચાર અને ત્રાસવાદીઓને ભંડોળ તથા અંતે નાણાકીય વૃદ્ધિ અને વિકાસ પર તેની અસરોના પ્રમાણના સંબંધમાં ઘણી જ અસમંજસની સ્થિતિમાં મુકાયેલા છે. નોટબંધી એક એવું કાર્ય છે, જેના દ્વારા એક રાષ્ટ્રની સરકાર એક અથવા વધુ ચલણના વિતરણનો કાયદેસરનો દરજ્જો રદ કરે છે. નોટબંધીની પ્રક્રિયામાં ચલણના એકમોને સંપૂર્ણપણે પાછો ખેંચી લેવો અથવા ચલણના એકમોને પાછા ખેંચી લેવા અને સમાન મૂલ્યના નવા ચલણ એકમો રજૂ કરવા અથવા જૂના ચલણને સંપૂર્ણપણે અલગ મૂલ્યના નવા ચલણથી બદલવાનો સમાવેશ થાય છે. નોટબંધીની પ્રક્રિયા મોટા ભાગે ભ્રષ્ટાચારના દૂષણ મારફત એકત્ર થયેલાં કાળાં નાણાંને બહાર કાઢવાના લક્ષ્યાંક સાથે કરવામાં આવે છે. જહોન એટવેલ પાલગ્રેવ્સનો રાજકીય આર્થિક શબ્દકોશ નોટબંધીને સરકાર દ્વારા સિક્કાનો ઉપયોગ બંધ કરવો અને ચલણમાંથી તેને સત્તાવાર રીતે પાછા ખેંચવા તરીકે વર્ણવે છે. એન. બી. ઘોડકેની એન્સાઈક્લોપિડિક ડિક્શનરી ઓફ ઇકોનોમિક્સ મુજબ કાગળના ચલણના માપદંડો હેઠળ 'નોટબંધી'ના અમલને ચલણી

નોટોને ચલણમાંથી સંપૂર્ણપણે પાછી ખેંચવા તરીકે વ્યાખ્યાઈત કરે છે. થોર્પ એન્ડ થોર્પ (૨૦૧૦) નોટબંધીને કાળાં નાણાં અને બેનામી નાણાં પર ઓચિંતા હુમલા તરીકે ચલણી નોટોને ચલણમાંથી અચાનક પાછી ખેંચી લેવા તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. માત્ર ભારતમાં જ નહીં, પરંતુ વિશ્વના અન્ય કેટલાક દેશોમાં પણ નોટબંધી થઈ હતી, જેમકે ૧૯૬૯માં અમેરિકામાં, ૧૯૮૦માં ઝૈરમાં, ૧૯૮૬માં ઓસ્ટ્રેલિયામાં, ૨૦૧૦માં ઝિમ્બાબ્વેમાં અને ઉત્તર કોરિયામાં નોટબંધી થઈ હતી. અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાનાં વિકસિત અર્થતંત્રોમાં નોટબંધીના પ્રયાસો સફળ થયા હતા ત્યારે અવિકસિત આફ્રિકન દેશોમાં તેને કોઈ સફળતા મળી શકી નથી. સ્વતંત્ર ભારતમાં સૌપ્રથમ નોટબંધી ૧૯૪૬માં અને ૧૯૭૮માં વધુ એક વખત એમ બે વખત નોટબંધી થઈ હતી. તે સમયે ઊંચા મૂલ્યની ચલણી નોટો વિતરણમાં રહેલા કુલ ચલણના માત્ર ત્રણ ટકા જેટલી હતી. ૧૯૪૬માં નોટબંધી સમયે થયેલી કુલ ચલણી નોટોનું મૂલ્ય રૂ. ૧૪૩.૯૭ કરોડ હતું, જ્યારે કુલ રૂ. ૧૨૩૫૯૩ કરોડના મૂલ્યની નોટો ચલણમાં હતી. ૧૯૭૮માં ફરી એક વખત રૂ. ૧,૦૦૦, રૂ. ૫,૦૦૦ અને રૂ. ૧૦,૦૦૦ના ઊંચા મૂલ્યની નોટો પર પ્રતિબંધ મુકાયો હતો. આ નોટો ૧૯૪૮ની નોટબંધી બાદ ૧૯૫૪માં ફરી એક વખત રજૂ કરાઈ હતી. ૧૯૭૮માં માત્ર રૂ. ૧૪૬ કરોડના મૂલ્યની નોટો પર જ નોટબંધીની અસર થઈ હતી. આથી, લોકો પર તેની પ્રતિકુળ અસર બહુ નજીવી રહી હતી. ડાયરેક્ટ ટેક્સ

ઈન્કવાયરી કમિટીએ તેના વચગાળાના રીપોર્ટમાં કબૂલ્યું હતું કે 'તે સમયે પ્રતિબંધિત નોટોનું ચલણમાં બહુ ઓછું પ્રમાણ હોવાના કારણે નોટબંધી સફળ થઈ નહોતી. નવેમ્બર ૨૦૧૬ની નોટબંધીને સંબંધ છે ત્યાં સુધી રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦ની નોટો વર્ષ ૨૦૧૬ દરમિયાન કુલ ચલણી નોટોમાં ૮૬ ટકા જેટલો જંગી હિસ્સો ધરાવતી હતી. આરબીઆઈના માર્ચ ૨૦૧૬ના આંકડા મુજબ રૂ. ૧૬,૪૧૫ અબજના મૂલ્યની કુલ ચલણી નોટોમાં ૪૭.૮ ટકા નોટો રૂ. ૫૦૦ની અને ૩૮.૬ ટકા નોટો રૂ. ૧૦૦ની હતી. આમ, કુલ ચલણી નોટોમાં રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦ની નોટોનો કુલ હિસ્સો ૮૬ ટકા જેટલો હતો. બીજું. અર્થતંત્રનું કદ, અર્થતંત્રનો વૃદ્ધિદર અને આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં ખાનગી ક્ષેત્ર તથા સર્વિસ સેક્ટરની ભૂમિકા વર્ષ ૨૦૧૬ની સરખામણીમાં ૧૯૪૬ અને ૧૯૭૮માં બહુ ઓછી હતી. ત્રીજું, ૧૯૪૬ અને ૧૯૭૮ દરમિયાન આવકવેરો ભરનારા લોકોની સંખ્યા પણ બહુ નહોતી. વર્તમાન સમયમાં ૧૧ કરોડથી વધુ પાનકાર્ડ ધારકો છે અને આ સંખ્યા સતત વધી રહી છે. ચોથું, ૧૯૪૬ અને ૧૯૭૮ના વર્ષમાં લોકો એ બાબતથી માહિતગાર હતા કે સરકાર વહેલા અથવા મોડા નોટબંધીનો અમલ કરશે, તેથી નોટબંધીના કારણે અર્થતંત્ર પર કોઈ નોંધપાત્ર લાભ જોવા મળ્યો નહોતો. ૧૯૪૬ અને ૧૯૭૮ની નોટબંધીથી એકદમ અલગ વર્ષ ૨૦૧૬માં નોટબંધીની સૌથી મહત્વપૂર્ણ બાબત તેની ગુપ્તતા છે. આથી, કાળાં નાણાં રાખનારાઓને તેમના કાળાં નાણાંને ધોળામાં રૂપાંતરિત કરવાનો સમય મળી શક્યો નહીં.

આ નોટબંધી પાછળના મહત્વપૂર્ણ આશયમાં (૧) અર્થતંત્રમાંથી કાળું નાણું બહાર લાવવું, (૨) ભ્રષ્ટાચાર પર નિયંત્રણ લાવવું અને (૩) દેશની અંદર ચલણમાં રહેલી અને પડોશી દેશો દ્વારા ભારતમાં ત્રાસવાદીઓને ભંડોળ સ્વરૂપે પૂરી પાડવામાં

આવતી નકલી નોટોનું દૂષણ ડામવાનો સમાવેશ થાય છે. નોટબંધીની જાહેરાત દરમિયાન આપેલા વક્તવ્યમાં વડાપ્રધાને જણાવ્યું હતું કે, 'વર્ષોથી આ દેશ માનતો હતો કે ભ્રષ્ટાચાર, કાળાં નાણાં અને ત્રાસવાદ સડાની જેમ ફેલાયેલા છે અને આ પરિબળોએ આપણને વિકાસની દોડમાં પાછળ રાખ્યા છે.' તેમણે વધુમાં ઉમેર્યું હતું કે, 'ભ્રષ્ટાચાર અને કાળાં નાણાંની પકડ તોડવા માટે અમે હાલમાં ઉપયોગમાં લેવાતી રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦૦ની ચલણી નોટો પર પ્રતિબંધ મૂકીએ છીએ અને આજે ૮મી નવેમ્બર, ૨૦૧૬ની મધ્યરાત્રીથી સત્તાવાર ચલણ તરીકેનો તેનો દરજ્જો રદ કરવામાં આવે છે. વધુમાં નોટબંધીનો એક મહત્વપૂર્ણ આશય આ પ્રક્રિયામાંથી મળનારી કરપાત્ર આવકનો ઉપયોગ આર્થિક વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવા અને વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ પર ખર્ચ કરવાનો અને ગરીબોના આર્થિક ઉત્થાનનો પણ છે. અંતે નોટબંધી સ્વચ્છ વિકાસ અને વૃદ્ધિનો પ્રયાસ છે.'

'કાળું નાણું', 'બ્લેક મની', 'ડર્ટ મની', 'બેનામી આવક', 'નકલી ચલણ' તરીકે ઓળખાતું કાળું નાણું ભ્રષ્ટાચાર, લાંચ, કાળાંબજાર અને સંગાહખોરી, શસ્ત્રોના ગેરકાયદે વેપાર, ત્રાસવાદ, દાણચોરી, કેફી દ્રવ્યોની હેરાફેરી અને મનીલોન્ડરિંગ દ્વારા એકત્ર કરવામાં આવે છે. આ ગેરકાયદે આવક અને સંપત્તિ આવકવેરાની જાળમાં આવતી નથી અને સમાજના કેટલાક ટકા ભ્રષ્ટ અને ગુનેગાર લોકો દ્વારા એકત્ર કરવામાં આવે છે, જે ભારતના વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિનો માર્ગ અવરોધે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો કાળું નાણું 'બેનામી નાણું' અને કરના ક્ષેત્રમાંથી બચી જતી આવક છે. રોકડ સ્વરૂપે તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે અથવા જમીન, મકાનની મિલકત, સોનું, ઝવેરાત અને અન્ય મૂલ્યવાન ડ્યુરેબલ અસ્કામતોમાં તેનું રોકાણ કરવામાં આવે છે. દેશમાં આર્થિક અસમાનતા, ગરીબી અને બેરોજગારીના ઊંચા પ્રમાણ માટેનાં

મૂળભૂત કારણોમાંનું એક કાળાં નાણાંનું અસ્તિત્વ છે. એનઆઈપીએફપીના જણાવ્યા મુજબ કાળું નાણું એવી આવક છે, જે કરપાત્ર છે, પરંતુ આવકવેરા વિભાગ સમક્ષ તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. વાંચુ સમિતિએ ૧૯૭૧માં કાળાં નાણાં પરના તેના અહેવાલમાં કાળાં નાણાંને દેશના આર્થિક વિકાસમાં કેન્સરજન્ય વૃદ્ધિસમાન ગણાવ્યું છે. સમયસર તેને ડામવામાં નહીં આવે, તો તે દેશને વિનાશ તરફ દોરી જશે. સમિતિના અહેવાલ મુજબ કાળું નાણું માત્ર સંગ્રહ કરાયેલું અથવા સત્તાવાર નાણાકીય વ્યવહારની બહાર ચલણમાં છે, તે બેનામી આવક જ નથી, પરંતુ ગુપ્ત રીતે સોના, ઝવેરાત અને કીમતી ધાતુઓ તથા જમીન અને મકાનો તેમજ વ્યાવસાયિક અસ્કામતોમાં રોકાણ સ્વરૂપે પણ કાળાં નાણાંનો ઉપયોગ થાય છે અને આ બધા જ વ્યવહારો ખાતાઓમાં દર્શાવવામાં આવતા નથી. આ સમિતિએ ઊંચા મૂલ્યની નોટો ચલણમાંથી પાછી ખેંચવાનું સૂચન કર્યું હતું. નાણાં મંત્રાલય, મહેસૂલ વિભાગ અને સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટ ટેક્સિસના સંયુક્ત પ્રયાસોથી મે, ૨૦૧૨ના કાળાં નાણાં અંગેના શ્વેતપત્ર મુજબ 'આપણા જીવનમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે કાળું નાણું ખુલ્લેઆમ દેખાવાથી દેશમાં સરકારી સંસ્થાઓ અને જાહેર નીતિઓ શક્તિહીન બની જાય છે.' તેથી આ અહેવાલમાં સૂચન કરાયું છે કે ભ્રષ્ટાચાર અને કાળાં નાણાંના દૂષણને તેના મૂળમાંથી ઉખાડી ફેંકવાની આપણા સમાજની ક્ષમતા પર સમાવેશક વિકાસ વ્યૂહરચનાઓની સફળતાનો આધાર છે.

કેશલેસ અર્થતંત્ર

કેશલેસ અર્થતંત્રનો આશય ડિજિટલ મોડનો વધુ ને વધુ ઉપયોગ કરવો અને રોકડ વ્યવહારનો ઓછો ઉપયોગ કરવો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો તેનો અર્થ રોકડની અછત અથવા ઓછો પુરવઠો નથી, પરંતુ તેનો અર્થ રોકડનો ઓછો ઉપયોગ અને ડેબિટ કાર્ડ, કેડિટ

કાર્ડ, ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગ અને મોબાઇલ ફોન એપ મારફત ડિજિટલ વ્યવહારોનો વધુ ઉપયોગ કરવો. ડેનિયલ એટ.અલ (૨૦૦૪) એક એવી આર્થિક વ્યવસ્થા પણ છે, જેમાં વ્યવહારો વાસ્તવિક રોકડના બદલામાં થતા નથી. રોકડમાં વ્યવહાર વિકાસશીલ દેશોમાં બધી જ વસ્તુઓ અને સેવાઓની ખરીદી દરમિયાન ચુકવણીની એક મહત્વપૂર્ણ પદ્ધતિઓમાંની એક છે. જોકે, યુરોપના મોટા ભાગના વિકસિત દેશોમાં અને અમેરિકામાં પણ ગૂડ્સ અને સેવાઓની ખરીદી દરમિયાન ડિજિટલ વ્યવહાર ચુકવણીની મુખ્ય પદ્ધતિ છે. હમ્બો (૨૦૦૪) વિશ્વના વિકસિત દેશો મોટાભાગે નાણાકીય વ્યવહારો માટે કાગળના ચલણમાંથી આગળ વધીને ઈલેક્ટ્રોનિક તરફ વળ્યા છે, ખાસ કરીને તેઓ પેમેન્ટ્સ કાર્ડ્સનો ઉપયોગ કરે છે. વર્લ્ડ બેન્કના વર્લ્ડ ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ - ૨૦૧૬ મુજબ અનેક કિસ્સાઓમાં ડિજિટલ ટેકનોલોજીએ વૃદ્ધિને બળ આપ્યું છે, તકો વિસ્તરી છે અને સર્વિસ ડિલિવરીમાં સુધારો થયો છે. વિકાસશીલ દેશોની સરખામણીમાં વિકસિત દેશોમાં ભ્રષ્ટાચારના ઓછા પ્રમાણ માટે આ દેશોમાં ડિજિટલ અર્થતંત્રનું વ્યાપક કદ એક મહત્વપૂર્ણ પરીબળ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિકાસશીલ દેશોમાં રોકડ વ્યવહાર કાળાં નાણાં, સમાંતર અર્થતંત્રના જંગી કદના અસ્તિત્વ અને બધી જ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિઓ તથા કરચોરીનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. તેથી ભ્રષ્ટાચાર અને કાળાં નાણાંના દૂષણથી બચવા અને વધુ પારદર્શી તથા સામાજિક ન્યાય સાથે સ્વચ્છ અર્થતંત્રની વૃદ્ધિ માટે રોકડનો ઓછો ઉપયોગ એક મહત્વપૂર્ણ પગલું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કેશલેસ સમાજ માત્ર ચલણી નોટો છાપવા માટે સરકારનો બોજો અને આ નોટો સાથે લઈને ફરવાની લોકોની જવાબદારી જ નથી ઘટાડતો, પરંતુ તે વિકાસશીલ દેશોમાં કાળું નાણું, ભ્રષ્ટાચાર, પાકીટમાર, લૂંટ, કરચોરી અને સમાંતર અર્થતંત્રનું કદ ઘટાડવામાં પણ મહત્વની

ભૂમિકા ભજવે છે. રોકડનો ઉપયોગ કાળાં નાણાંના સંગ્રહખોરો માટે સુવિધાજનક છે કારણ કે રોકડથી થયેલા વ્યવહારોનું કોઈ ઓડિટ ટ્રાયલ થઈ શકતું નથી. તેનાથી વિપરીત બેન્ક ડેબિટ અને ક્રેડિટ કાર્ડ્સના ઉપયોગથી કાળાં નાણાં અને બેનામી સોદાઓને પ્રોત્સાહન મળતું બંધ થાય છે, કારણ કે આ વ્યવહારોનું યોગ્ય ઓડિટ ટ્રાયલ થઈ શકે છે. પરિણામે કાળાં નાણાંના સર્જન પર અવરોધો ઊભા કરી શકાય છે. બીજા શબ્દોમાં નોટબંધી એક બાજુ કાળાં નાણાં અને તેના સ્ત્રોતને બહાર લાવે છે ત્યારે બીજી બાજુ ડિજિટલ વ્યવહારો સમાજમાં કાળાં નાણાંને પ્રોત્સાહન મળતું બંધ થાય છે. સ્વિડન કર્પશન પર્સેપ્શન ઈન્ડેક્સમાં ત્રીજા ક્રમે છે. અહીં ૮૯ ટકા વ્યવહારો રોકડમાં થતા નથી.

ભારતમાં અંદાજે ૨૨ ટકા વ્યવહારો રોકડમાં થતા નથી, ત્યારે ભારત કર્પશન પર્સેપ્શન ઈન્ડેક્સમાં ૭૬મા ક્રમે છે. આ વાસ્તવિકતા સાબિત કરે છે કે રોકડ વ્યવહારો અને ભ્રષ્ટાચાર વચ્ચે મજબૂત નકારાત્મક પારસ્પરિક સંબંધ છે. તેનો અર્થ એ છે કે કેશલેસ વ્યવહારોનું પ્રમાણ જેટલું ઊંચું ભ્રષ્ટાચારનું પ્રમાણ એટલું નીચું અને તેનાથી વિપરિત પણ શક્ય છે. કેશલેસ વ્યવહારોનો વધુ એક મહત્વપૂર્ણ લાભ એ છે કે તેનાથી ચલણી નોટોના પ્રિન્ટિંગ, પરિવહન અને તેને સંલગ્ન અન્ય ખર્ચાઓનો બોજ ઘટી જશે. એક ગણતરી મુજબ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા અને વ્યાવસાયિક બેન્કો ચલણી નોટો પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૨૧,૦૦૦ કરોડ (૩.૫ અબજ ડોલર)નો ખર્ચ કરે છે.

ટેબલ-૧ પસંદગીના દેશોમાં કેશલેસ અને ભ્રષ્ટાચારની સ્થિતિ

દેશો	બિન રોકડ ચુકવણીની ટકાવારી*	કર્પશન પર્સેપ્શન ઈન્ડેક્સ (૨૦૧૫)**	કર્પશન પર્સેપ્શન ઈન્ડેક્સ (૨૦૧૫)માં રેન્ક**
બેલ્જિયમ	૯૩	૭૭	૧૫મો
ફ્રાન્સ	૯૨	૭૦	૨૩મો
કેનેડા	૯૦	૮૩	૯મો
યુકે	૮૯	૮૧	૧૦મો
સ્વિડન	૮૯	૮૯	૩જો
ઓસ્ટ્રેલિયા	૮૬	૭૯	૧૩મો
ધ નેધરલેન્ડ્સ	૮૫	૮૭	૫મો
યુએસએ	૮૦	૭૬	૧૬મો
જર્મની	૭૬	૮૧	૧૦મો
દક્ષિણ કોરિયા	૭૦	૫૬	૩૭મો
ભારત	૨૨***	૩૮	૭૬મો

*<http://www.worldatlas.com/articles/which-are-the-world-s-most-cashless-countries.html>(accessed on 15/12/2016)

**https://www.iaca.int/images/news/2016/Corruption_Perceptions_Index_2015_report.pdf(accessed on 20/12/2016)

***<https://www.equitymaster.com/5minWrapUp/charts/index.asp?date=11/14/2016&story=1&title=Just-22-of-Indias-transactions-Are-Non-Cash>(accessed on 20/12/2016)

કેશલેસ અર્થતંત્રનો અન્ય એક સૂચકાંક કેશ ટુ જીડીપી રેશિયો છે. સ્વિડનમાં કેશ-ટુ-જીડીપી રેશિયો માત્ર ૧.૭૩ ટકા છે. ભારતમાં કેશ-ટુ-જીડીપી રેશિયો ૧૦.૮૬ છે, જે નવ ઘણા કરતાં વધુ ઊંચો છે. નોટબંધી અને ચલણમાંથી ઊંચા મૂલ્યની નોટો પાછી ખેંચવાથી કેશ-ટુ-જીડીપી રેશિયો નીચો આવશે. સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાના ગ્રૂપ ચીફ ઈકોનોમિસ્ટ સૌમ્ય કાંતિ ઘોષના જણાવ્યા મુજબ ‘પુનઃ મુદ્રીકરણ પૂરું થયા બાદ બજારમાં ચલણનું સ્તર કદાચ જીડીપીના ૧૦ ટકા કરતાં ઓછું રહી શકે છે.’

ટેબલ ૨ : પસંદગીના દેશોમાં કેશ ટુ જીડીપી રેશિયો (ટકાવારીમાં)

દેશ	ટકા
સ્વિડન	૧.૭૩
દક્ષિણ આફ્રિકા	૨.૩૯
યુકે	૩.૭૨
બ્રાઝિલ	૩.૮૨
કેનેડા	૪.૦૮
યુએસએ	૭.૯
સિંગાપોર	૯.૫૫
રશિયા	૧૦.૫૬
ભારત	૧૦.૮૬

સ્ત્રોત : <http://byjus.com/free-jas-prep/demonetization-of-rs-500-and-rs-1000>(accessed on 19/12/2016)

કેશલેસ અર્થતંત્રની મહત્વપૂર્ણ જરૂરિયાતોમાં એક નાણાકીય સમાવેશ છે. નાણાકીય સમાવેશનો અર્થ છે લોકો દેશના નાણાકીય તંત્ર સાથે સંકળાયેલા હોવા જોઈએ અને તેનો ભાગ હોવા જોઈએ. બેન્કો અને પોસ્ટઓફિસો જેવી નાણાકીય સંસ્થાઓમાં ખાતા ખોલાવીને લોકો સંસ્થાકીય નાણાકીય તંત્રના મુખ્ય પ્રવાહમાં નાણાકીય રીતે જોડાઈ શકે છે. વિશ્વબેન્કના વર્ષ ૨૦૧૪ના આંકડા દર્શાવે છે કે માત્ર ૫૨.૮ ટકા પુખ્તવયના લોકો નાણાકીય સંસ્થાઓમાં ખાતા ધરાવે છે. આ લોકોમાંથી માત્ર ૧૦.૭, ૩.૪ અને ૧.૨ ટકા લોકો જ ચુકવણી માટે અનુક્રમે ડેબિટ કાર્ડ, ક્રેડિટ કાર્ડ અને ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કરે છે. તેનો અર્થ એ છે કે ભારતમાં ડિજિટલ વ્યવહારોનું પ્રમાણ નગણ્ય છે. તેમાં નાટ્યાત્મક સુધારો થવો જરૂરી છે.

ટેબલ - ૩ : ભારતમાં નાણાકીય સમાવેશ (પુખ્તવય > ૧૫ની ટકાવારી), ૨૦૧૪

પ્રકાર	ટકાવારી
નાણાકીય સંસ્થાઓમાં ખાતું	૫૨.૮
ડેબિટ કાર્ડ ધરાવે છે	૨૨.૧
એટીએમ ઉપાડની મુખ્ય પદ્ધતિ છે	૩૩.૧
ચુકવણી માટે ડેબિટ કાર્ડનો ઉપયોગ કરે છે	૧૦.૭
ચુકવણી માટે ક્રેડિટ કાર્ડનો ઉપયોગ કરે છે	૩.૪
બીલની ચુકવણી અથવા ખરીદી માટે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરે છે	૧.૨
નાણાકીય સંસ્થાઓમાં બચત	૧૪.૪
નાણાકીય સંસ્થાઓમાંથી ઋણ લીધું છે	૬.૪

<http://datatopics.worldbank.org/financialinclusion/country/india>(accessed on 20/12/2016)

નોટબંધી અને કેશલેસ અર્થતંત્રના લાભની સંભવિત અસરો

નોટબંધીના લાભની સંભવિત અસરો નીચે મુજબ છે : (૧) તે નાણાંની સંગ્રહખોરી અટકાવશે. પરિણામે વધુ ને વધુ નાણાં ચાલુ અથવા બચતખાતા સ્વરૂપે બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં આવશે. બચતોથી રોકાણને બળ મળશે અને અર્થતંત્રમાં બજારમૂડીમાં વધારો થશે. (૨) પ્રતિબંધિત ચલણો જમા કરાવવા માટે નવાં બેન્ક ખાતાઓ ખૂલ્યા, જે દર્શાવે છે કે સામાન્ય લોકોમાં બેન્કિંગ સાક્ષરતા વધી છે અને બેન્કિંગ વ્યવસ્થાના માળખામાંથી બહાર રહેલા સામાન્ય લોકોને બેન્કિંગ વ્યવસ્થા સાથે સાંકળે છે. (૨) જનધન બેન્ક ખાતામાં જંગી પ્રમાણમાં રકમ જમા થઈ છે અને મોટી સંખ્યામાં જનધન ખાતા ખૂલ્યાં છે, જે સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે અગાઉ બેન્કથી ભયભિત થતા અને બેન્કિંગ સેવાઓનો ઉપયોગ નહીં કરવાની ટેવ ધરાવતા સામાન્ય લોકોને બેન્કિંગ વ્યવસ્થા હેઠળ લાવવામાં આવ્યા છે. એક સામાન્ય માણસે એક ન્યૂઝ ચેનલને જણાવ્યું હતું કે, ‘અગાઉ મને બેન્કમાં આવવાનો ભય લાગતો હતો, આ નોટબંધીથી મારો એ ભય દૂર થયો છે. અમે હવે ખાતા ખોલાવીશું, રૂપિયા ઉપાડવાનું ફોર્મ ભરીશું અને અમને હવે કોઈ ભય નથી.’ આંકડા દર્શાવે છે કે નોટબંધી પહેલા અનેક જનધન ખાતાઓમાં શૂન્ય બેલેન્સ હતું. આ જનધન ખાતાઓમાં નવેમ્બર ૨૦૧૬માં બેલેન્સ રૂ. ૪૫,૬૩૬ કરોડથી વધીને ૨૩મી નવેમ્બર ૨૦૧૬ સુધીમાં રૂ. ૭૨,૮૪૩ કરોડ થઈ ગયું હતું. (૩) તેણે બેન્કિંગ વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવી છે. કારણ કે અનેક બેન્કની શાખાઓ એનપીએ (નોનપરફોર્મિંગ એસેટ્સ)ની સમસ્યાનો સામનો કરતી હતી. ધિરાણ આપવાની બેન્કોની ક્ષમતા વધશે, તેનાથી અર્થતંત્રમાં રોકાણ વધશે. બેન્કોમાં બચત

વધવાથી તેમની ધિરાણક્ષમતા વધશે. આમ, અર્થતંત્રમાં રોકાણને પ્રોત્સાહન મળશે. (૪) બેન્કોમાં જમા થયેલી વધારાની થાપણો સરકાર માટે કરપાત્ર આવક ઊભી કરશે, જેનો ઉપયોગ અર્થતંત્રનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ગરીબો માટે વિવિધ કલ્યાણ-કાર્યક્રમો પર ખર્ચ કરવા માટે થઈ શકશે. (૫) પુનઃ મુદ્રીકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન બજારમાં નાણાંનો પુરવઠો અને રોકડ પ્રવાહ ધીમો પડશે. તેનાથી અર્થતંત્રમાં કુગાવાને નાથવામાં મદદ મળશે. (૬) નોટબંધી મારફત બહાર આવેલા નાણાંનો વિવેકપૂર્વક અને ગરીબોના ઉત્થાન માટે પ્રામાણિકતાથી ખર્ચ કરવામાં આવે તો ગરીબી નાબૂદીમાં અને સમાજમાં અસમાનતા દૂર કરવામાં મદદ મળશે. (૭) ભ્રષ્ટાચાર અને ગેરકાયદે માર્ગે કાળાં નાણાં કમાનારા લોકો ખુલ્લા પડશે અને તેમને દંડ થઈ શકશે, જેથી ભ્રષ્ટાચારમુક્ત સમાજની રચનાનો માર્ગ મોકળો થશે. તે દેશમાં ભ્રષ્ટાચારમુક્ત વહીવટીતંત્ર અને રાજકીય વાતાવરણ બનાવવામાં મદદરૂપ થશે. (૮) કાળાં નાણાં ખુલ્લાં થવાથી થયેલી આવક અને ભ્રષ્ટ ઉદ્યોગપતિઓ, રાજકારણીઓ અને અમલદારોનાં ઘર-ઓફિસે દરોડા મારફત એકત્ર થયેલા ભંડોળથી રાજકોષિય ખાધ ઘટશે. નીતિપંચના વાઈસ-ચેરપર્સન અરવિંદ પનગડિયાએ અપેક્ષા વ્યક્ત કરી હતી કે નોટબંધીથી સરકારને કરની નોંધપાત્ર આવક થશે અને આગામી વર્ષોમાં અર્થતંત્રને મજબૂતીથી ઉછાળો આપવામાં મદદ મળશે. (૯) તેનાથી અર્થતંત્રમાં એફડીઆઈનો પ્રવાહ વધશે, કારણ કે વિદેશી રોકાણ માટે ભ્રષ્ટાચાર મુક્ત વાતાવરણ જરૂરી છે. (૧૦) આ પગલાથી કાળું નાણું પેદા થવા પર અવરોધો આવશે, તેનાથી અન્ય વિકસિત દેશોના વિદેશી બેન્ક ખાતાઓમાં ગેરકાયદે નાણાંના પ્રવાહને નિયંત્રિત કરવામાં પણ મદદ મળશે.

કાળાં નાણાંના સંગ્રહકો પરના દરોડાથી 'મની લોન્ડરિંગ' અને 'હવાલા'ના સોદા ખુલ્લા પડશે અને તેના પર નિયંત્રણ આવશે. (૧૧) નોટબંધીથી ત્રાસવાદીઓ અને નક્સલવાદીઓને મળતા ભંડોળ પર મોટો ફટકો પડ્યો છે. તેઓ મોટા ભાગે શસ્ત્રો અને દારૂગોળાની ખરીદી તથા ત્રાસવાદી છાવણીઓ ચલાવવા, તેમને તાલીમ આપવા અને હુમલા કરવા માટે ઊંચા મૂલ્યની નકલી ચલણી નોટોનો ઉપયોગ કરતા હતા. કેશલેસ વ્યવહારોથી નકલી ચલણી નોટોના ઉપયોગ પર અંકુશ મુકાશે અને ત્રાસવાદીઓને ભંડોળ આપવાની પ્રવૃત્તિમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થશે. (૧૨) નિયમિત સમયાંતરે નોટબંધી કરવામાં આવે, તો રાજકીય ભ્રષ્ટાચાર અટકશે અને ચૂંટણી દરમિયાન ગેરકાયદે નાણાંનો ખર્ચ અટકશે. (૧૩) નોટબંધી અને કેશલેસ વ્યવહારોથી દેશમાં સમાંતર અર્થતંત્રનું કદ ઘટાડવામાં મદદરૂપ થશે. (૧૩) તે સમાજમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપશે. ભ્રષ્ટાચાર અને કાળું નાણું સમાજ અને સાંસ્કૃતિક માળખાનો નાશ કરે છે. લગ્નો, ધાર્મિક સમારંભોમાં મોટા-મોટા ખર્ચા અને મંદિરો તથા અન્ય ધાર્મિક-આસ્થાના સ્થળો પર ધાર્મિક વિધિઓમાં વિપુલ પ્રમાણમાં નાણાંના વ્યયથી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૂષણો ફેલાય છે. નોટબંધીથી અનેતિક સામાજિક વિકાસને ફટકો પડશે. (૧૪) નોટબંધી કાળાં નાણાંની મદદથી કૃત્રિમ અને ગંદો આર્થિક વૃદ્ધિદર હાંસલ કરવાના બદલે વાસ્તવિક અને સ્વચ્છ આર્થિક વૃદ્ધિદર હાંસલ કરવામાં રાષ્ટ્રને મદદરૂપ થશે. આપણા દેશે ૧૯૯૧થી ઊંચો આર્થિક વૃદ્ધિદર નોંધાવ્યો છે તે હકીકત છે, પરંતુ વિકાસ ક્યાં છે? વૃદ્ધિદર ઊંચો છે, પરંતુ વિકાસની ઝડપ ધીમી અને સુસ્ત છે. ઊંચો આર્થિક વૃદ્ધિદર વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવામાં અથવા

વિકાસની ગતિ ધીમી કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો તે ગરીબોને તેમના જીવનની ગુણવત્તા સુધારમાં મદદરૂપ નહીં થઈ શકે. હકીકતમાં સામુદાયિક ન્યાય અને ઓછી આર્થિક અસમાનતા મારફત હાંસલ કરવામાં આવેલો કોઈ પણ વૃદ્ધિદર ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે સાચો વૃદ્ધિદર છે. વધુ સંખ્યામાં લોકો ગરીબી રેખા નીચે હોય અને ધનિકો તથા ગરીબો વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં આવકની અસમાન વહેંચણી સાથેના ઊંચા વૃદ્ધિદરની સરખામણીમાં ઓછી ગરીબી અને આવકની ઓછી અસમાનતા સાથેનો નીચો વૃદ્ધિદર વધુ ઈચ્છનીય અને હેપીનેસ ઈન્ડેક્સ માટે વધુ સારો છે. આપણા દેશે સ્વતંત્રતાના સાત દાયકા પૂરા કરી દીધા છે અને બહુ ઓછા લોકો આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસનાં ફળ ખાય અને સમાજનો મોટો ભાગ આર્થિક અને સામાજિક રીતે વિકાસથી વંચિત રહે તે હવે લાંબા સમય સુધી સાંખી લઈ શકાય નહીં. રાષ્ટ્રે તેની આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસની વ્યૂહરચના બદલવાનો સમય પાકી ગયો છે.

સૂચનો :

(૧) સરકાર દ્વારા તે નિયમિત ચાલતી ક્વાયત હોવી જોઈએ અને રોકડ સ્વરૂપે કાળાં નાણાંના સંગ્રહને અટકાવવા નિયમિત સમયાંતરે તેનું પુનરાવર્તન થવું જોઈએ. તેનાથી ડિજિટલ વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન મળશે અને લોકો બેન્કિંગ સેવાથી ટેવાશે તેમજ બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં પણ સુધારો થશે. રાજેશ ચક્રવર્તીના મત મુજબ 'આ દરમિયાનગીરી કાળાં નાણાંના વર્તમાન જથ્થાને એક વખતમાં ખેંચી લેવા સમાન છે. નિયમિત સમયાંતરે તે થવી જરૂરી છે.'

(૨) કરની જાળ વિસ્તૃત કરવાની જરૂર છે. સરળ સુધારણાત્મક કરવેરા પદ્ધતિનો અમલ કરવો જોઈએ. કરની જાળમાંથી વાર્ષિક ૫૦ લાખથી ઓછી આવક ધરાવતા ગરીબ અને નીચલા મધ્યમ વર્ગને

બાકાત રાખવો જોઈએ, જેથી તેઓ તેમના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે જરૂરી ઘરગથ્થુ સુવિધાઓ ખરીદી શકે. ઉપરાંત તેનાથી સ્વ-રોજગાર અને નાના કદની વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિઓને પણ પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ મળશે. કર ઉઘરાવવાની પ્રક્રિયા સરળ હોવી જોઈએ અને કર સ્ત્રોત પરથી કપાવો જોઈએ. કર ચુકવણીની વ્યવસ્થા એકદમ સરળ હોય તે વધુ સારું છે. રિટર્ન ફાઇલ કરવું માત્ર સરળ જ ન હોવું જોઈએ પણ કોઈપણ ચુકવણી દરમિયાન સ્ત્રોતમાંથી કર કપાત થવી જોઈએ.

(૩) સમાંતર અર્થતંત્રનું કદ ઘટાડવું જોઈએ. ઉદ્યોગો, કોન્ટ્રાક્ટર્સ, જમીન માલિકો અને અન્ય ધનિક તથા ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના ઘરો સહિતના અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરતા બધા જ કર્મચારીઓના પગારની ચુકવણી ડિજિટલ સ્વરૂપે થવી જોઈએ. કર્મચારીઓને બેન્ક ખાતા ખોલાવવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ અને એમ્પ્લોયરે તેમને ઈ-વ્યવહાર અથવા ચેક્સ મારફત જ પગાર ચૂકવવા જોઈએ.

(૪) વધુ ને વધુ ડિજિટલ પેમેન્ટને પ્રોત્સાહન આપવા સરકારે ડેબિટ કાર્ડ અને ક્રેડિટ કાર્ડ્સ ખાસ કરીને ક્રેડિટ કાર્ડ્સ પર વસૂલવામાં આવતા વ્યાજમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે. ગરીબી રેખાથી નીચે જીવતા લોકો પર બીપીએલ-આધાર કાર્ડ લિંક મારફત નીચા વ્યાજદરથી ગરીબોમાં ડેબિટ અને ક્રેડિટ કાર્ડના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન મળશે. બધા જ નાના વેપારીઓ, વેન્ડર્સ અને નાની દુકાનના માલિકો, યા અને કોફી વિકેતાઓ વગેરેને વિશેષ રાહત આપવાની જરૂર છે.

(૫) ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પર્યાપ્ત સંખ્યામાં બેન્કોની શાખાઓ ખોલવી જરૂરી છે. ભારતમાં પ્રત્યેક ૧,૦૦,૦૦૦ની વસતીએ બેન્કોની સંખ્યા માત્ર ૦.૦૧ છે.

જર્મનીમાં આ સરેરાશ ૨.૩ની છે, જે ભારત કરતાં ૨૩૦ ઘણી વધુ છે. જીવન વીમા નિગમ અને સ્વાસ્થ્ય વીમાકંપનીઓ, સામાન્ય વીમા કંપનીઓ જેવી અન્ય નોન-બેન્કિંગ નાણાકીય મધ્યસ્થી બેન્કિંગ વ્યવસ્થાને સરકારની પુનઃ મુદ્રીકરણની પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવી જોઈએ. ઉપરાંત તેમણે ગ્રામીણ અને અર્ધશહેરી વપરાશકારોમાં ડેબિટ અને કાર્ડ્સના ઉપયોગ અને બચતને પ્રોત્સાહન આપવામાં બેન્કિંગ સંસ્થાઓને મદદરૂપ પણ થવું જોઈએ. ખાનગી અને સહકારી બેન્કિંગ વ્યવસ્થા, ચીટ ફંડ્સ વગેરે માટે આકર્ષુ નિયમનકારી તંત્ર ગોઠવવું જોઈએ, જેથી તેઓ કાળાં નાણાંના સર્જનની પ્રવૃત્તિમાં સંડોવાઈ શકે નહીં.

(૬) ડિજિટલ અર્થતંત્રને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાં સૌથી પહેલી સલામત ડિજિટલ વ્યવહારો છે. ડિજિટલ વ્યવહારો માટે પર્યાપ્ત વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે. ડિજિટલ ગૂનાઓ અટકાવવા આકરા પગલાં જરૂરી છે અને ડિજિટલ ગૂનાના કારણે સામાન્ય માણસે નાણાકીય નુકસાન વેઠવું પડે, તો તેમને વળતર મળવું જોઈએ. ડિજિટલ ઈન્વેસ્ટિગેશન અને વીમાનું વ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવવું જોઈએ.

(૭) ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિજિટલ બેન્કિંગ વ્યવસ્થાતંત્રના પ્રમોશનમાં સ્વ સહાય જૂથો (એસએચજી) લોકોને ઘણા મદદરૂપ થઈ શકે છે. વધુમાં વધુ એસએચજીસને બેન્ક મિત્રનો ચાર્જ સોંપવો જોઈએ, જેઓ પુનઃ મુદ્રીકરણની પ્રક્રિયા અને ડિજિટલ અર્થતંત્રના વિસ્તરણ, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની ખરીદીમાં ચુકવણી કરવા માટે ડેબિટ અને ક્રેડિટ કાર્ડ્સના ઉપયોગ દરમિયાન બેન્કો, પોસ્ટઓફિસો અને બેન્કના કર્મચારીઓને મદદરૂપ થઈ શકે છે. ઉપરાંત યુવામંડળો અને મહિલામંડળો તથા પંચાયતિ રાજની સંસ્થાઓ જેવા ગ્રામીણ સામાજિક

માળખાને ડિજિટલ ગ્રામીણ અર્થતંત્રના પ્રસાર માટે ઊર્જાથી ભરી શકે છે. પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓમાં 'ગ્રામ સભા' અને શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં 'વોર્ડ સભા'ઓએ ગ્રામ્ય સ્તરે ડિજિટલ અર્થતંત્રના મુદ્દા હાથ ધરવા જોઈએ.

(૮) સ્કૂલ શિક્ષકો, સ્વાસ્થ્ય કર્મચારીઓ, ગ્રામીણ વિકાસ અધિકારીઓ, આંગણવાડી કર્મચારીઓ જેવા બધા જ વિભાગના કર્મચારીઓને નાણાકીય સમાવેશ અને ડિજિટલ અર્થતંત્ર અંગે શિક્ષિત કરવા જોઈએ. સરકાર ગ્રામ્ય સ્તરે આ પ્રકારના કર્મચારીઓ અને સંસ્થાઓનું વિશાળ નેટવર્ક ધરાવે છે, જે ડિજિટલ ઈન્ડિયાના પ્રસારનો પડકાર ઊઠાવી શકે છે.

(૯) વલ્લ પોલિયો અભિયાનની જેમ ડિજિટલ ઈન્ડિયા અભિયાન સમગ્ર દેશમાં વ્યાપક સ્તર પર વર્ષમાં બે અથવા ત્રણ વખત હાથ ધરવું જોઈએ. ગ્રામીણ તેમજ શહેરી વિસ્તારોમાં ડિજિટલ ઈન્ડિયા અભિયાનના પ્રસારનો આ યોગ્ય માર્ગ છે. ઉપરાંત ડિજિટલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકસાવવાની પણ જરૂર છે.

(૧૦) વિશ્વમાં વિકસતા અર્થતંત્રોમાંના એક તરીકે ભારતે ઉચ્ચ સ્તરે 'પારદર્શી અને સપ્રમાણ સહકારી વૃદ્ધિદર' હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, આ વૃદ્ધિદર કાળાં નાણાં રહિત અને સપ્રમાણ ન્યાય વિતરણથી હાંસલ થયેલો છે. બીજા શબ્દોમાં તે ડિજિટલ વ્યવહારોની મદદથી યોગ્ય અને પારદર્શી વૃદ્ધિદર હોવો જોઈએ. કાળાં નાણાંની સહાયથી હાંસલ કરેલા ઊંચા વૃદ્ધિદરથી ગરીબી અને આર્થિક અસમાનતા દૂર કરી શકાય નહીં.

(૧૧) દેશમાં નોટબંધી અને કેશલેસ અર્થતંત્ર સહિત કોઈ પણ આર્થિક સુધારાના અમલ માટે શાસક અને વિપક્ષ બંનેમાં દૃઢ રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ જરૂરી છે.

તારણ

ક્રિસિલનો અહેવાલ કહે છે કે, નોટબંધીની પહેલ ભારતીય અર્થતંત્રનો ચહેરો બદલી શકે છે. માઉરો એફ ગુલેનના જણાવ્યા મુજબ ‘આ પગલું કેટલાક કાયદેસર અને સ્વચ્છ ઉદ્યોગો રોકડ ચુકવણીનો વિકલ્પ પસંદ કરે, તો કાયદેસર અને સ્વચ્છ હોવા છતાં તેને ગૂંચળાવી શકે છે. પરંતુ બધા જ લોકો એક્સ્ટ્રા કરશે. અને તેનાથી કેટલાક નાના વેપારીઓ અને લોકોને નુકસાન થઈ શકે છે.’ આઈએમએફના જણાવ્યા મુજબ ભારતમાં ભ્રષ્ટાચાર અને નાણાંના ગેરકાયદે પ્રવાહ સામેની લડતમાં અમે સહયોગ કરીશું.’ ભારત એક મહાન લોકતાંત્રિક દેશ છે, જ્યાં મોટી સંખ્યામાં લોકોએ કાળુ નાંખુ અને નકલી નોટો બહાર લાવવા માટે સરકાર દ્વારા લેવાયેલા નોટબંધીના નિર્ણયને ટેકો આપ્યો છે. ભારતની નોટબંધીનું અનુસરણ કરીને વેનેઝુએલા દ્વારા

પણ નોટબંધી લાદવામાં આવી હતી, પરંતુ લોકોના સહયોગના અભાવે તે સફળ થઈ શકી નહીં. ભારતના લોકોની સમૃદ્ધ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિ એક મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે, જેણે કેટલાક દાયકાઓથી ભારતીય લોકતંત્રને મજબૂત બનાવ્યું છે. સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રના યોગ્ય મિશ્રણ સાથે ભારતની મિશ્ર આર્થિક વ્યવસ્થા દિવસે ને દિવસે ઊંચો વૃદ્ધિદર હાંસલ કરવામાં મદદરૂપ બની રહી છે. વાઈબ્રન્ટ ખાનગી અને કોર્પોરેટ સેક્ટરની મદદથી મજબૂત સરકાર રાષ્ટ્રને અનેક ઊંચાઈઓ પર લઈ જઈ શકે છે. કેશલેસ અર્થતંત્રનો લક્ષ્યાંક હાંસલ કરવા માટે ખાનગી ક્ષેત્રને સરકારની સહાયની જરૂર પડે છે.

નોટબંધી અને કેશલેસ અર્થતંત્ર લાંબા ગાળે કાળાં નાણાં પર નકારાત્મક અને આર્થિક વૃદ્ધિ તથા વિકાસ પર હકારાત્મક અસર ઉપજાવશે. કાળાં નાણાં પર નિયંત્રણ મેળવીને

નોટબંધી અને કેશલેસ વ્યવહારોને પ્રોત્સાહન મારફત રાષ્ટ્રને કાળાં નાણાં રહિત સ્વચ્છ અને પારદર્શી વૃદ્ધિદર હાંસલ કરવામાં મદદ મળશે. નોટબંધી મારફત થયેલી આવકના માર્ગો, શૌચાલય, સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, રોજગારીસર્જન અને અન્ય આજીવિકાના પ્રોજેક્ટ્સ અને પ્રોગ્રામ જેવાં વિકાસલક્ષી કામો પર ખર્ચ કરવામાં આવે, તો રાષ્ટ્રનો વિકાસ થઈ શકશે અને લોકોની જીવનની ગુણવત્તામાં વધારો થશે.

નોંધ : આ લેખમાં વ્યક્ત કરેલા મંતવ્યો લેખકનાં પોતાનાં છે.

લેખક ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટીમાં સ્કૂલ ઓફ એક્ષ્ટેન્શન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝના પ્રોફેસર છે.

E-mail: bkpattanaik@ignou.ac.in

કાયદેસર ચલણી નાણું

દેશમાં કાયદેસર ચલણનું મૂલ્ય અને ઋણ ચુકવણી માટે માધ્યમ તરીકે વિનિમયના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવું પડશે. જ્યારે સામાન્ય રીતે ચલણમાં હોઈ કાગળ નાણાંનું મૂલ્ય કાયદેસર ચલણ છે, ત્યારે સિક્કામાં મૂલ્ય અને રકમ દરેક દેશમાં કાયદેસર ચલણ તરીકે અલગ-અલગ રીતે સ્વીકાર્ય હોય છે. આને કાયદેસર નાણું કહેવાય છે.

કાયદેસર ચલણમાં હોય એવું નાણું બે પ્રકારનું છે :

(૧) મર્યાદિત કાયદેસર ચલણ: નાણાંનું આ સ્વરૂપ ચોક્કસ મર્યાદામાં ઋણ ચૂકવવા ચૂકવી શકાશે અને તેનાથી વધારે મર્યાદા વ્યક્તિ ચુકવણીનો સ્વીકાર કરવાનો ઈનકાર કરી શકે છે અને તેની સામે કોઈ કાયદેસર કામગીરી નહીં થઈ શકે. ભારતમાં સિક્કા મર્યાદિત કાયદેસર ચલણ છે.

(૨) અમર્યાદિત કાયદેસર ચલણ: નાણાંના આ સ્વરૂપમાં કોઈ પણ રકમનું ઋણ ચૂકવી શકાશે. જે વ્યક્તિ આ નાણાંનો અસ્વીકાર કરે તેની સામે કાયદેસર પગલાં લઈ શકાશે. ભારતમાં કાગળ નાણાં/ચલણ અમર્યાદિત કાયદેસર ચલણ છે. ‘કાયદેસર ચલણ’ એવું નાણું છે, જેને દેશના કાયદા દ્વારા ઋણ ચૂકવવા માટે માન્ય કરવામાં આવ્યું છે. તેનો ઋણ ચુકવવા સ્વીકાર કરવો પડશે. ૧૯૩૪ના રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાનો કાયદો રિઝર્વ બેંકને બેંક નોટો ઈસ્યુ કરવાનો એકમાત્ર અધિકાર આપે છે, જે જણાવે છે કે, “દરેક બેંક નોટ તેમાં વ્યક્ત મૂલ્ય માટે ચુકવણી કરવા ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે કાયદેસર ચલણ હશે.”

કાયદેસર ચલણની માન્યતા કે તેને રદ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે સરકાર માન્યતા આપતા ચલણી નોટને મૂલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરાંત વિનિમયના માધ્યમ અને મૂલ્ય સંગ્રહ કરવા ચલણી નોટને કાર્યરત કરવા તે જનતામાં સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય બને એ જરૂરી છે. આ પ્રકારની ચલણી નોટ ફરમાન દ્વારા ‘કાયદેસર ચલણ’ તરીકે જાહેર કરીને જ સુનિશ્ચિત કરી શકાશે, જેની સાથે આરબીઆઈ કે કેન્દ્ર સરકાર ચલણ નોટ તેમને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે, તો સમકક્ષ રકમ નોટધારકને ચૂકવવાની ખાતરી આપે છે.

વૈકલ્પિક ચલણ: તે નાણાંનું સ્વરૂપ છે, જેને સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ કાયદેસર રીતે સ્વીકારવું પડે તેવું જરૂરી નથી. ચેક, બેંક ડ્રાફ્ટ, એક્સચેન્જ બિલ, પોસ્ટલ ઓર્ડર્સ વગેરે વૈકલ્પિક ચલણ છે અને જમાકર્તા, ધિરાણકાર કે વિકેતાના વિકલ્પ પર સ્વીકાર્ય છે. તેને વૈકલ્પિક ચલણ પણ કહેવાય છે, કારણ કે તેને કાયદેસર સમર્થન અને તેની સ્વીકાર્યતા વૈકલ્પિક છે.

‘લેસકેશ ઇકોનોમી’ દેશ માટે આર્થિક ઉદ્ધાર લાવી શકે

ભાવેશ શાહ

ભલે નોટબંધીથી લોકોને પરેશાની પડી હોય પણ તેનાથી બ્લેકમની સામેનો જંગ ચોક્કસ છેડાયો છે. દાયકાઓ સુધી રોકડમાં જ વ્યવહાર કરતી દેશની ઇન્ફોર્મલ ઇકોનોમી પણ હવે ઇ-પેમેન્ટ થકી પારદર્શક બનશે. માત્ર પારદર્શિતા જ નહિ, પણ રોકડની માયાજાળ સામેનો જંગ સમગ્ર બેન્કિંગ વ્યવસ્થા, ધિરાણધાર અને કારની આવકને પણ ચોક્કસ ફાયદો કરાવશે. બ્લેકમની સામેનું આ પ્રથમ પગલું લાંબા ગાળે દેશની આર્થિક દિશા બદલી નાખવા સમર્થ છે.

વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ એક જ રાષ્ટ્રજોગ પ્રવચનમાં દેશના અર્થતંત્રની અને કરોડો ગ્રાહકોની ખરીદી કરવાની શૈલીની દિશા બદલી નાખી છે. રૂ. ૧૦૦૦ અને રૂ. ૫૦૦ની ચલણી નોટો રદ કરવાની સાથે કેન્દ્ર સરકાર હવે ડિજિટલ પેમેન્ટ તરફ લોકો વળે એવા પ્રયત્નો કરી રહી છે. ડિજિટલ પેમેન્ટ થકી રોકડની જરૂરિયાત એટલે કે ચલણી નોટોનો વપરાશ ઓછો થાય (લેસકેશ ઇકોનોમી) એવો પ્રયત્ન છે. જ્યાં હજુ ઇન્ટરનેટ એક લક્ઝરી ગણાય છે, ભાષા અને શિક્ષણની મોટી અડચણ છે, એવા ભારતમાં શું લેસકેશ શક્ય છે?

ભલે નોટબંધીથી લોકોને પરેશાની પડી હોય પણ તેનાથી બ્લેકમની સામેનો જંગ ચોક્કસ છેડાયો છે. દાયકાઓ સુધી રોકડમાં જ વ્યવહાર કરતી દેશની ઇન્ફોર્મલ ઇકોનોમી પણ હવે ઇ-પેમેન્ટ થકી પારદર્શક બનશે. માત્ર પારદર્શિતા જ નહિ, પણ રોકડની માયાજાળ સામેનો જંગ સમગ્ર બેન્કિંગ વ્યવસ્થા, ધિરાણધાર અને કારની આવકને પણ ચોક્કસ ફાયદો કરાવશે. બ્લેકમની સામેનું આ પ્રથમ પગલું લાંબા ગાળે દેશની આર્થિક દિશા બદલી નાખવા સમર્થ છે.

વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ એક જ રાષ્ટ્રજોગ પ્રવચનમાં દેશના અર્થતંત્રની અને કરોડો ગ્રાહકોની ખરીદી કરવાની શૈલીની દિશા બદલી નાખી છે. રૂ. ૧૦૦૦ અને રૂ. ૫૦૦ની ચલણી નોટો રદ કરવાની સાથે કેન્દ્ર સરકાર હવે ડિજિટલ પેમેન્ટ તરફ લોકો વળે એવા પ્રયત્નો કરી રહી છે. ડિજિટલ પેમેન્ટ થકી રોકડની જરૂરિયાત એટલે કે ચલણી નોટોનો વપરાશ ઓછો થાય (લેસકેશ ઇકોનોમી) એવો પ્રયત્ન છે. જ્યાં હજુ ઇન્ટરનેટ એક લક્ઝરી ગણાય છે, ભાષા અને શિક્ષણની મોટી અડચણ છે, એવા ભારતમાં શું લેસકેશ શક્ય છે?

ટીકાકારોઆ સવાલ અને લેસકેશનો પ્રસ્તાવ નકારી કાઢે છે પણ સરકાર મક્કમ છે. જીડીપીના ૧૨ કે ૧૪ ટકા રકમ જ્યારે રોકડ સ્વરૂપે નાગરિકો ઉપયોગ કરતા હોય ત્યારે કદાચ આ ટીકા ગળે ઊતરે તેવી પણ છે. પરંતુ, આ પ્રયાસ ચોક્કસ લાભ આપી શકે છે.

રોકડનો ઓછો ઉપયોગ કરી શું અર્થતંત્રને વધારાં વેગવંતુ બનાવી શકાય? શું રોકડના સ્થાને ડિજિટલ પેમેન્ટ વ્યવસ્થાથી ભારતીય અર્થતંત્ર વધુ પારદર્શક બની શકે? શું રોકડની લેવડ-દેવડ ઉપર નિયંત્રણો મૂકવાથી કાળાં નાણાંના દૈત્યને નાથી શકાય? આ દરેક સવાલોના જવાબ મેળવવા અહીં વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ વિશ્લેષણ માટે પહેલા તેની વ્યવસ્થા અંગે થોડી ચર્ચા પણ જરૂરી છે.

અર્થતંત્રમાં પારદર્શિતા

ભારતીય અર્થતંત્ર દુનિયાના અન્ય વિકસિત અર્થતંત્રથી અલગ છે. આર્થિક ઉદારીકરણને હજુ અઢી દાયકાનો સમય જ થયો છે. દેશમાં ઘણાં ક્ષેત્રો એવાં છે (જેમકે સંરક્ષણ, ખનીજકામ, વીજળી, રેલ પરિવહન, રિટેઇલ) કે જેમાં ખાનગી મૂડીરોકાણ આવકાર્ય બન્યાને હજુ પાંચ વર્ષ

જેટલો જ સમય થયો છે. કોઈ એક ક્ષેત્રમાં સ્પર્ધા જ્યારે શરૂ થાય, ત્યારે ગ્રાહકને વધુ સારી ચીજ ખરીદવાના વિકલ્પો મળે છે. દેશમાં ટેલિકોમ, ઓટોમોબાઈલ્સ આ માટેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે.

ભારતનું અર્થતંત્ર ઉદ્યોગક્ષેત્રે નાના, મધ્યમ અને લઘુ એકમોથી પ્રભાવિત છે. કૃષિ ક્ષેત્રમાં પણ મહદ્અંશે નાના અને સીમાંત ખેડૂતો છે. ઓછી જમીન કે નાનો ઉદ્યોગ ધરાવતા એકમો માટે સ્પર્ધામાં ટકી રહેવું મુશ્કેલ હોય છે. ક્યારેક ચીજના વેચાણ સમયે ઓછો ભાવ મળે છે, તો ક્યારેક નફાનો ગાળો ટૂંકો રાખી તેમણે કામકાજ કરવું પડે છે. દરેક એકમ માટે સરકારના વિવિધ કાયદાનું પાલન પણ શક્ય નથી અને રેગ્યુલેટરી ખર્ચ ઊંચો હોવાથી નાદુરૂટે તેમણે રોકડમાં વ્યવહાર કરવો પડે છે. કર્મચારીઓને પગાર પણ રોકડ માં ચૂકવાય છે કાચા માલની ખરીદી અને તૈયાર માલ પણ રોકડેથી જ વેચાય છે. આ સ્થિતિમાં તેમનું ઉત્પાદન દેશના જીડીપીની બહાર રહી જાય છે, મોટા ભાગના કિસ્સામાં તેના ઉપર ટેક્સ પણ આકારવો શક્ય નથી બનતો. આમાં સરકાર આવક ગુમાવે છે અને નાના એકમોની કામગીરી પારદર્શક બનતી નથી. આ વિષયકમાં તેમને સંસ્થાકીય ધિરાણ પણ મળતું નથી અને તેમનો ઉત્પાદનખર્ચ ઘટતો નથી, કારણ કે તેમની મૂડી મોંઘી હોય છે. આ કાળાં નાણાંનું સર્જન નહિ, પણ પારદર્શિતાનો અભાવ દર્શાવે છે.

રોકડનો ઉપયોગ કરતા આ અર્થતંત્રને વિશ્લેષકો ‘શેડો ઇકોનોમી’ તરીકે ઓળખે છે. ઇન્ડિયા કન્ઝ્યુમરના અહેવાલ અનુસાર આ શેડો ઇકોનોમી

દેશના કુલ અર્થતંત્રનો ૧૯ ટકા હિસ્સો એટલે કે રૂ. ૨૪ લાખ કરોડ અંદાજવામાં આવે છે. આ એવું અર્થતંત્ર છે જે દેશનો ભાગ છે, છતાંયે તેનો કરવેરામાં હિસ્સો ઘણો નીચો કે નહિવત્ છે. આ શેડો ઇકોનોમીનો મોટો હિસ્સો રીયલ એસ્ટેટ, બાંધકામ, કૃષિમજૂરો, લઘુ એકમો, જવેલરી, ડાયમંડ પોલિશિંગ જેવાં ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં મોટા ભાગના વ્યવહારો રોકડ હોય છે અને કામ કરનારા શ્રમિકોને સંગઠિત ક્ષેત્રના કોઈ લાભ મળતા નથી.

આ શેડો ઇકોનોમી જો ફરજિયાત રીતે રોકડના સ્થાને ડિજિટલ પેમેન્ટ તરફ આગળ વધે, તો તે અર્થતંત્રનો હિસ્સો બનશે. તેમની કામગીરી પારદર્શક બનશે. તેમના કામકાજના રેકર્ડ બનશે અને તે પણ સંસ્થાકીય માળખાનો એક ભાગ બનશે. દરેક વ્યવહાર બેન્કિંગ ચેનલથી પસાર થશે, એટલે એમાં કરચોરી, આર્થિક ગુનાહિત માનસની તપાસ કરવી હોય, તો શક્ય બનશે. જેમ દરેક રોકડ વ્યવહારો બ્લેકમની નથી હોતા, એમ દરેક વ્યવહાર પણ ચોખ્ખા નથી હોતા. દેશનું આ ૧૯ ટકા કે ૨૪ લાખ કરોડનું અર્થતંત્ર જો મુખ્ય પ્રવાહમાં પરત ફરે, તો તેનાથી સરકારની કરવેરાની આવક પણ વધી શકે છે. આ સ્થિતિ રાતોરાત બદલાય એમ નથી પણ કેન્દ્ર સરકારના પગલાથી આગામી વર્ષોમાં તેનો ચોક્કસ ફાયદો થાય.

વધુ સુદૃઢ બેન્કિંગ વ્યવસ્થા

પરોક્ષ ફાયદો પણ છે. અત્યારે દેશમાં મોટા ભાગના લોકોને પોતાની બચત રોકડના સ્વરૂપમાં રાખવાની આદત છે. શહેરોમાં પોતાની બચતનો ૪૦ ટકા હિસ્સો

અને ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં ૨૮ ટકા હિસ્સો રોકડના સ્વરૂપમાં રખવામાં આવે છે. આટલી મોટી માત્રામાં રોકડ જ્યારે બેન્કિંગ વ્યવસ્થાની બહાર હોય ત્યારે મોનિટરી પોલિસી (રિઝર્વ બેંક ધિરાણ દરમાં વધારો કે ઘટાડો કરે ત્યારે) તેની સીધી અસર થતી નથી. બેંકો પોતાની પાસે રહેલા ભંડોળના ખર્ચના આધારે ધિરાણ કરે છે. રિઝર્વ બેંક ૦.૫૦ ટકા વ્યાજદર ઘટાડે, તો બેંકો એટલી જ માત્રામાં ઘટાડો કરતી નથી. જો આ બચતના સ્વરૂપમાં રહેલી રોકડ બેંકોમાં જમા થાય, તો વ્યાજ દર પણ તાત્કાલિક ઘટી શકે છે. તાજેતરમાં નોટબંધીના દિવસોમાં લાખો-કરોડો રૂપિયા બેંકમાં જમા થતા ધિરાણ દરમાં (રિઝર્વ બેંકની દરમિયાનગીરી વગર જ) ૦.૫૦ ટકાથી ૧ ટકા સુધીનો ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો. આ ઉપરાંત, ખર્ચ ઉપર નિયંત્રણ, રોકડની અવેજીમાં બેંકમાં નાણાં હોય, તો તેની સલામતી જેવા ફાયદા પણ થાય છે.

રોકડની સ્થિતિ કુગાવા માટે પણ જવાબદાર માનવામાં આવે છે. મોટા વેપારીઓ પોતાની રોકડની તાકાતથી બજારમાંથી કૃષિપેદાશો ખરીદી તેનો સંગ્રહ કરે છે. બજારમાં આ ચીજોની માંગ કરતાં પુરવઠો ઘટે, એટલે ભાવ વધવા શરૂ થાય છે. રોકડની અછતના દિવસોમાં શાકભાજી, તેલ, ખાંડ, કઠોળ સહિતની ચીજોના ભાવ ગગડી ગયા હતા. આ દર્શાવે છે કે રોકડના સ્થાને કેશલેસ કે ઓછી માત્રામાં રોકડનો ઉપયોગ ભાવવધારો ડામવામાં પણ મદદ કરી શકે છે.

વધુ માત્રામાં જ્યારે રોકડ અર્થતંત્રમાં હોય, ત્યારે તેનો એક ખર્ચ પણ સરકાર, પ્રજા અને બેંકોએ વેઠવો પડે છે.

ઑક્ટોબર ૨૦૧૬માં રજૂ થયેલા વિઝાકાર્ડ પેમેન્ટ સિસ્ટમના અહેવાલ અનુસાર આવો ખર્ચ ભારત માટે તેની જીડીપીના ૧.૭ ટકા એટલે કે રૂ. ૨૦,૦૦૦ કરોડ જેટલો છે.

બ્લેકમની પર લગામ

બ્લેકમની એટલે એવું નાણું કે જેમાં આવકનો સ્ત્રોત છુપાવેલો હોય અથવા તો તેના દ્વારા રળવામાં આવેલા નફા ઉપર કોઈ કર ભરવામાં આવ્યો ના હોય. આ બ્લેકમની રોકડના સ્વરૂપમાં પણ હોઈ શકે અથવા તો રોકડનો ઉપયોગ કરી કોઈ અસ્કામત પણ ખરીદી શકાય.

વર્ષ ૨૦૧૪માં નરેન્દ્ર મોદી સરકાર સત્તારૂઢ થઈ પછી ૨૦૧૬માં કેન્દ્ર સરકારે છુપાવેલી આવક જાહેર કરવા માટેની (ઈન્કમ ડિકલેરેશન સ્કીમ) યોજના અમલમાં મૂકી હતી. આ યોજનાના કારણે વર્ષ ૨૦૧૬માં દેશમાં સોનાની આયાત અને દેશમાં માંગ ઘટી છે. દેશમાં સોનાની આયાત સાત વર્ષમાં સૌથી ઓછી રહી છે. તા. ૮ નવેમ્બરની મધરાતથી રૂ. ૧૦૦૦ અને રૂ. ૫૦૦ની ચલણી નોટો બંધ થઈ એટલે માલેતુજારો પોતાની રોકડને સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવવા માટે આખી રાત જાગ્યા હતા. દેશભરના ઝવેરીબજારમાં ઉજાગરા થયા હતા અને સેંકડો ટન સોનું ખરીદવામાં આવ્યું હતું. નવેમ્બર મહિનામાં સોનાની આયાત અને ખરીદી ફરી વધી ગઈ હતી અને આવકવેરની બાજનજર હેઠળ સોની અને ઝવેરીઓ પર તવાઈ બોલતા ફરી ડિસેમ્બરમાં આયાત ઘટી ગઈ હતી.

આ દર્શાવે છે કે રોકડ વ્યવહારો ઉપર લગામ મૂકવામાં આવતાં સોનાની ખરીદી ઘટી શકે છે. ભારત વર્ષે ૮૦૦ ટન

સોનાની આયાત કરે છે. અને કૂડ ઑઈલ પછી સોનું દેશની સૌથી મોટી આયાત છે. સોનું એક પ્રકારે રોકડ જ હોવાથી અર્થશાસ્ત્રીઓ તેને બિનઉપજાઉ રોકાણ ગણાવે છે. એવું રોકાણ જેનાથી કોઈ પણ દેશની આર્થિક પ્રવૃત્તિને કોઈ વેગ મળતો નથી. આવા રોકાણ ઉપર બજારભાવ સિવાય કોઈ વળતર પણ મળતું નથી. બીજી તરફ, રોકડ વ્યવહારો ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવે, તો આ સોનાની ખરીદી ઘટે, લોકોનો પોતાની રોકડને આ ચળકતી ધાતુમાં રોકવાનો માર્ગ પણ બંધ થઈ જાય.

રોકડથી થતી બેનામી મિલકતોની ખરીદી ઉપર પણ લગામ આવશે. દરેક વ્યવહારો જ્યારે બેન્કિંગ વ્યવસ્થા કે અન્ય સંસ્થાકીય રીતે જ થવાના હોવાથી, જેની આર્થિક ક્ષમતા હોય નહિ એવી વ્યક્તિના નામે શેઠિયાઓ દ્વારા ખરીદવામાં આવતી મિલકતો ઉપર પણ લગામ આવી જશે.

બિનરહીશ ભારતીયો (એનઆરઆઈ) પોતાની વિદેશની કમાણી ભારતમાં રોકે છે. ભારત આ પ્રકારે નાણાં મેળવનાર વિશ્વનો અગ્રણી દેશ છે. આવાં નાણાં બેંકો ઉપરાંત હવાલા અને અન્ય નાગરિકો વતન પરત ફરે, ત્યારે રોકડના સ્વરૂપે ભારત પરત આવે છે. લગભગ ૬૦ અબજ ડોલર એટલે કે વર્ષે રૂ. ૪ લાખ કરોડ આ રીતે ભારતમાં આવે છે. મોટા ભાગની આ રકમ રોકડના સ્વરૂપે સંપત્તિ ખરીદવામાં વપરાય છે અને તેનાથી બેનામી મિલકતો ખરીદવામાં આવે છે. આટલી મોટી માત્રામાં રોકડ આવતી હોવાથી સ્થાનિક નાગરિકો પોતાના સપનાનું ઘર કે

દુકાન ખરીદવાનું સપનું સાકાર કરી શકતા નથી.

રોકડ વ્યહારો ઉપર અંકુશ અને પારદર્શી ઈ-પેમેન્ટની નવી પ્રણાલી આ સ્થિતિ પણ ડામી શકે છે અને બ્લેકમની ઉપર નિયંત્રણ લાદવા ઉપર મદદરૂપ થઈ શકે છે.

નોટબંધી કાઢી છે?

એવી બુમરાણ મચી છે કે નોટબંધી અને રોકડ ઉપર પરના નિયંત્રણના કારણે સામાન્ય માનવીની હાલત કફોડી બની છે. હકીકતે, નોટબંધી કે ડિમોનેટાઈઝેશન બ્લેકમની સામેના જંગનું પ્રથમ પગલું છે. રિઝર્વ બેંકના પૂર્વ ગવર્નર ડૉ. વાય. વી. રેડ્ડી કહે છે કે નોટબંધી ક્યારેય એકમાત્ર પગલું ના હોઈ શકે. “માત્ર કાળું નાણું ડામવા માટે જો માત્ર નોટબંધી જ આવી હોય, તો તે નિરર્થક છે. મારી દૃષ્ટિએ આ શ્રેણીબદ્ધ પગલાંઓમાંથી એક જ છે. સરકાર હજુ પણ નવા કદમ ઉઠાવશે, એટલે લોકો પાસે કાળું નાણું એકત્ર કરવા માટેના, નવું કાળું નાણું રળવા માટેના અને કાળું નાણું અન્યત્ર ટ્રાન્સફર કરવાના બધા રસ્તા બંધ કરશે. હું એમ માનું છું કે જો આ રીતે વધુ પગલાં લેવાય, તો દેશને મોટો ફાયદો થશે,” એમ રેડ્ડીએ જણાવ્યું હતું.

નોંધ : આ લેખમાં વ્યક્ત કરેલા મંતવ્યો લેખકનાં પોતાનાં છે.

ભાવેશ શાહ અમદાવાદમાં સિનિયર પત્રકાર છે.

Email: vesh.bha@gmail.com

લેસકેશ ઇકોનોમી: પ્રતિભાવંત નેતાઓના ઉદયનું પ્રતીક

ગૌતમ પુરોહિત

વિમુદ્રીકરણના નિર્ણયની સૌથી મોટી ઉપલબ્ધિ એ છે કે જૂની નોટો બંધ થતાં ત્રાસવાદને મળતી નાણાકીય સહાય બંધ થઈ ચૂકી છે. ત્રાસવાદી સંગઠનો પાસે જે રૂપિયા હતા રદી બની ચૂક્યા છે. બીજી ઉપલબ્ધિ ચૂંટણીના સુધારાને મહત્ત્વ આપે છે. કિમિલન ઉમેદવારોને દૂર કરીને સ્વચ્છ રાજકારણની શરૂઆત ત્યારે જ શક્ય બનશે કે જ્યારે ચૂંટણીની સિસ્ટમમાંથી બ્લેકમની અને - નોટ સામે વોટની નીતિ બંધ થાય. કેન્દ્રની એનડીએ સરકારનું આ સૌથી મોટું એચિવમેન્ટ છે. ચૂંટણીમાં ફરતાં કાળાં નાણાં આ વખતે દૂર થયાં છે.

વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા તા. ૮મી નવેમ્બરે ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ રૂપિયાની નોટોનું ચલણ રોકવાની જાહેરાત પછી લગભગ તરત પછી ચર્ચા ચાલુ થઈ ગઈ છે કે, આ નિર્ણયથી રાજકીય પક્ષો અને ચૂંટણી પર શું અસર પડશે? આ સવાલનો ઉત્તર શોધવા માટે આપણે સૌ પહેલાં કેટલાક મુદ્દાઓ વિષે વિચારણા કરવી પડશે.

મની પાવર નહીં, પ્રામાણિકતા અને નિષ્ઠાબળે ચૂંટણી જંગ જિતાશે, ભારત વિશ્વમાં ખૂબ ઓછા સમયમાં રાજકીય ક્રાન્તિ લાવનારો પહેલો દેશ બનશે

લેસકેશ ઇકોનોમી- ક્રિયેટિંગ કિલચર ઇલેક્શન સિસ્ટમ્સ

ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ કેશલેસ ઇકોનોમીની શરૂઆત કરી છે પરંતુ ભારત જેવા દેશમાં તે શક્ય છે? તેવો સવાલ ઇકોનોમિસ્ટ તરફથી વહેતો થયેલો છે, પરંતુ તેનો જવાબ હા છે, કારણ કે નોટબંધી પછી ચલણમાં રહેલી ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ના દરની જૂની નોટો બેન્કોમાં જમા થઈ ચૂકી છે અથવા તો રદી બની ગઈ છે. કર્ષણથી મેળવવામાં આવેલા રૂપિયા ગાયબ કરી દેવાનો આ સમય હતો.

વિમુદ્રીકરણના નિર્ણયની સૌથી મોટી ઉપલબ્ધિ એ છે કે જૂની નોટો બંધ થતાં ત્રાસવાદને મળતી નાણાકીય સહાય બંધ થઈ ચૂકી છે. ત્રાસવાદી સંગઠનો પાસે જે રૂપિયા હતા રદી બની ચૂક્યા છે. બીજી ઉપલબ્ધિ ચૂંટણીના સુધારાને મહત્ત્વ આપે છે. કિમિલન ઉમેદવારોને દૂર કરીને સ્વચ્છ રાજકારણની શરૂઆત ત્યારે જ શક્ય બનશે કે જ્યારે ચૂંટણીની સિસ્ટમમાંથી બ્લેકમની અને - નોટ સામે વોટની નીતિ બંધ થાય. કેન્દ્રની એનડીએ સરકારનું આ સૌથી મોટું

એચિવમેન્ટ છે. ચૂંટણીમાં ફરતાં કાળાં નાણાં આ વખતે દૂર થયાં છે.

વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા તા. ૮મી નવેમ્બરે ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ રૂપિયાની નોટોનું ચલણ રોકવાની જાહેરાત પછી લગભગ તરત પછી ચર્ચા ચાલુ થઈ ગઈ છે કે, આ નિર્ણયથી રાજકીય, પક્ષો અને ચૂંટણી પર શું અસર પડશે? આ સવાલનો ઉત્તર શોધવા માટે આપણે સૌ પહેલાં કેટલાક મુદ્દાઓ વિષે વિચારણા કરવી પડશે.

સૌથી પહેલો મુદ્દો એ છે કે, શું આ પગલાંથી દેશ અને દેશની આર્થિક વ્યવસ્થા પર કંઈ અસર પડશે? તેનો ઉત્તર એ છે કે, અસર પડશે, પરંતુ તે પ્રાથમિક સપાટી પરનો હોઈ શકે છે. જો થોડા ઊંડાણથી વિચારણા કરવામાં આવે કે શું આ પગલાંથી કાર્પું ધન બનવાનું બંધ થઈ જશે, તો તે વિશે વિચારણાની જરૂર રહે છે. જો કોઈ વાહન ચાલકે કોઈ ટ્રાફિકનિયમનો ભંગ કર્યો અને પકડાઈ ગયો. તેણે ચાલાનથી બચવા માટે રિશવત આપવાનો પ્રયાસ કર્યો અને લાંચ લેવામાં આવી અને તેને છોડવામાં આવ્યો ત્યારે તે લાંચ જૂની નોટોમાં હતી કે નવી નોટોમાં?

જો તે લાંચ જૂની નોટોમાં હતી, તો તે ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ રૂપિયાની અથવા ૧૦૦ની નોટોમાં હતી? જે કંઈ હોય તે,

તેનાથી એ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી આપણે આપણું કામ અને વ્યવહાર કરવાની રીત નહીં બદલાવીએ, ત્યાં સુધી દેશમાં કાળું નાણું બંધ કરવાના પ્રયાસો અસરકારક નહીં બની શકે. નોટબંધીની મજબૂત અસર ફેકનોટ પર થઈ છે. બનાવટી નોટો બજારમાંથી દૂર થઈ છે. હાલ કલર ઝેરોક્સની નોટ પ્રિન્ટરમાં છાપવામાં આવે છે, પરંતુ તે ઝડપથી પકડાઈ જાય છે. આપણે લાંચ આપવાનો વ્યવહાર બંધ કરીએ તો પણ ઘણું છે.

કાળાં નાણાંના ડુંગરો ખડકાયા છે તે વિસ્તાર એટલે ચૂંટણીનું પ્લેટફોર્મ. આ એક જ હથિયાર એવું છે કે જ્યાં બ્લેકમનીનો ધોધ વહે છે. પ્રામાણિક અને કર્મઠ ઉમેદવારને રૂપિયાની તાકાત કેટલાંક પરિબળો હરાવે છે. અત્યારે એ વિષે કોઈને પણ શંકા નથી કે, ચૂંટણીઓમાં અયોગ્ય, ગેરકાયદેસર અસીમિત ખર્ચ થાય છે. આ એક કારણ અપાય છે, જે કારણે સરકાર લોકસભા અને વિધાન સભાઓની ચૂંટણીઓ એકસાથે કરવા માંગે છે. ચૂંટણીના અને રાજકીય ખર્ચાઓને બરાબર સમજવા માટે બેએક તથ્યોને જાણવાનું અત્યંત જરૂરી છે.

પહેલું તથ્ય તો એ છે કે, થોડાં ઉમેદવારોને છોડીને બધા ચૂંટણી ઉમેદવારો પોતાના ચૂંટણી ખર્ચાઓના શપથપત્ર (જે ને તેઓ કાનૂની રીતે શપથ લઈને ભરે છે)માં સરાસર જૂઠું બોલે છે. આ વિષે આંકડાંઓ જોઈએ. ૨૦૦૮ની લોકસભાની ચૂંટણીમાં ૬૭૫૩ ઉમેદવારોમાંથી માત્ર ચારે જણાવ્યું હતું કે, તેમણે ખર્ચની મર્યાદાથી વધુ ખર્ચ કર્યો

હતો. ૩૪ ઉમેદવારોએ જણાવ્યું હતું કે, તેમણે ખર્ચની મર્યાદાના ૯૦-૯૫ ટકા ખર્ચ કર્યો હતો. ૬૭૫૩માંથી ૩૪ ઘટાડીએ, તો ૬૭૧૯ બચે છે. જોકે, તે ૬૭૫૩ના ૯૯-૯૯ ટકા છે. આ ૬૭૧૯ ઉમેદવારોએ કાનૂની શપથ-પત્રોમાં લખીને દર્શાવ્યું છે કે, તેમણે ખર્ચની મર્યાદાના કેવળ ૪૫થી ૫૫ ટકા ખર્ચ કર્યો છે. આ આંકડાં હોવા છતાં એવી રજૂઆત હંમેશાં થાય છે કે, ઉમેદવારોના ચૂંટણીખર્ચની મર્યાદા ઘણી ઓછી છે અને તે વધારવી જોઈએ.

ચૂંટણીમાં ઉમેદવારોના ખર્ચની મર્યાદા ભારતના ચૂંટણી પંચે નિર્ધારિત કરી છે, પરંતુ પાર્ટી તરફથી થતા ખર્ચની કોઈ મર્યાદા નથી, તેથી પાર્ટી ઉમેદવારો માટે પાછલા બારણે ખર્ચ કરી શકે છે. રાજકીય પાર્ટીઓ પાસે કાળાં નાણાં ક્યાંથી આવે છે, તે શોધવાની જગ્યાએ વડાપ્રધાને એ નાણાં કે જેને જમા કરવામાં આવેલાં છે, તેને જ રદબાતલ કરીને માસ્ટર સ્ટ્રોક મારી દીધો છે. આજે સ્થિતિ એવી છે કે દેશનાં કેટલાંક રાજ્યોની રિજિયોનલ પાર્ટીઓ કેન્દ્ર સરકારની સામે પડી ચૂકી છે. કાળાં નાણાંનો ધીકતો ધંધો મોદીએ બંધ કરાવ્યો છે અને તે પણ રાતોરાત, આ રૂપિયા સગે-વગે કરવાનો બહું સમય પણ આપ્યો નહીં.

આ બધી બાબતો વિષેની જાણકારી નહીં જેવી જાહેર હોય છે. રાજકીય પક્ષ પ્રતિ વર્ષ પોતાની આવકનું વિવરણ આવકવેરા વિભાગને આપે છે. જોકે, સંસદના બનાવાયેલા કાયદા પ્રમાણે રાજકીય પક્ષોને આવકવેરાની પૂરેપૂરી છૂટ છે. તેઓ એક

બાજુએ માહિતી ચૂંટણીપંચને આપે છે, જેમાં તે ફાળાની માહિતી હોય છે, જે તેમને રૂ. ૨૦,૦૦૦થી વધુ રાશિમાં મળે છે.

આ બંને માહિતીઓને એકસાથે જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, બધા રાજકીય પક્ષોને સંયુક્ત રીતે જોઈએ તો રૂ. ૨૦,૦૦૦થી વધુ ફાળાની રકમ, તેની કુલ આવકના ૨૦-૨૫ ટકા હોય છે. તેનો અર્થ એ કે, એ કોઈ જાણતું નથી કે, રાજકીય પક્ષોની ૭૫-૮૦ ટકા આવક ક્યાંથી આવે છે? આ ૭૫-૮૦ ટકા આવકના સ્ત્રોત જાણવા માટે જ્યારે રાજકીય પક્ષોને માહિતી-અધિકાર કાનૂની અંતર્ગત આવેદન મોકલાયા તો તેમણે જણાવ્યું છે કે, માહિતી-અધિકાર કાનૂન તેમને લાગુ થતો નથી.

જ્યારે આ મામલો કેન્દ્રીય માહિતી પંચ સમક્ષ રજૂ કરાયો, ત્યારે બે વર્ષ સુધી અનેક સુનાવણીમાં સર્વ રાજકીય પક્ષોના નેતાઓએ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા અને પક્ષો વતી મોટા મોટા વકીલોએ દલીલો કરી. તે પછી કેન્દ્રીય માહિતીપંચે નિર્ણય આપ્યો કે છ રાષ્ટ્રીય રાજકીય પક્ષો માહિતી-અધિકાર કાનૂનની અંતર્ગત પબ્લિક ઓથોરિટી છે, તેનો અર્થ એ કે, માહિતી અધિકાર કાનૂન અંતર્ગત અપાયેલાં આવેદનોનો ઉત્તર તેમણે આપવો જોઈએ. આમ છતાં પણ છયે રાજકીય પક્ષોએ કેન્દ્રીય માહિતી પંચના ચુકાદાની ખુલ્લેખુલ્લી અવગણના કરી. જ્યારે કેન્દ્રીય માહિતીપંચને દર્શાવાયું કે તેના નિર્ણયનું પાલન થતું નથી. ત્યારે પંચે છયે રાષ્ટ્રીય રાજકીય પક્ષોને કારણ બતાવો નોટિસ આપી છે.

વાસ્તવમાં જ્યારે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે સર્વ રાજકીય પક્ષો અને ભારત સરકારને આ મામલામાં તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો, ત્યારે સૌથી પહેલાં ભારત સરકારે એક શપથ-પત્રમાં જણાવ્યું કે, રાજકીય પક્ષો પર માહિતી અધિકાર કાયદો લાગુ થવો જોઈએ નહીં. જ્યાં સુધી રાજકીય પક્ષોના પૈસાની લેણ-દેણ પારદર્શી નહીં થાય ત્યાં સુધી દેશમાં કાળું ધન ખતમ થઈ શકે કે નહીં, તેનો અંદાજ સ્વાભાવિક રીતે લગાવી શકાય છે. જોકે હવે એ કાળું નાણું રહ્યું નથી અને નવી સિસ્ટમ શરૂ થઈ છે. કેન્દ્રમાં ગમે તે પાર્ટીની સરકાર હોય, નોટબંધીના કારણે અને કેશલેસ વ્યવસ્થા સ્વિકારવાના લીધે ચૂંટણીમાં બ્લેકમનીનો ધોધ વહેતો હતો, તેને કન્ટ્રોલ કરી શકાશે તે નિશ્ચિત છે.

દેશની આંતરિક સુરક્ષાને ડહોળતાં પરિબળો તેમજ આતંકવાદી જૂથો કે જેઓ રૂપિયાના જોરે હુમલા કરતાં હતાં તે બંધ થયા છે. આતંકવાદી સંગઠનો પાસે રહેલો જૂની નોટોનો જથ્થો નિરર્થક બની ચૂક્યો છે. કાશ્મીર જેવા રાજ્યમાં પથ્થરમારા માટે ઉપયોગમાં લેવાતા રૂપિયા બંધ થયા છે. કેન્દ્ર સરકારે નુકસાન કરીને પણ દેશની ઈકોનોમી સ્વચ્છ બનાવી છે. ખાસ કરીને ચૂંટણી લડવા માટે વપરાતા રૂપિયાને કાગળના ટુકડા બનાવી દીધા છે. હવે ચૂંટણીમાં જે કેશ વપરાશે તે વ્હાઈટમની હશે. કોઈપણ ઈ-ટ્રાન્ઝેક્શન નોંધાઈ જશે કે જેથી બ્લેકમનીનો પ્રવાહ આપોઆપ ઘટી જશે.

કેન્દ્ર સરકારે ડિજિટલ ઈકોનોમી પર ભાર મૂક્યો છે, એટલે લોકો ફરજિયાત ઈ-વોલેટ તરફ વળ્યા છે. આજે તો દેશમાં રિક્ષા

ડ્રાઈવર પણ તેનું ભાડું ઈ-વોલેટમાંથી વસૂલ કરે છે. શાકભાજી લેવા જાવ તોપણ ઈ-પેમેન્ટ કરવાની સુવિધા ઊભી થઈ રહી છે. ચૂંટણીમાં પ્રચારના સાધનો ખરીદવા માટે પણ ઈ-વોલેટ વપરાશે. રાજકીય પાર્ટીઓ માટે સ્વચ્છ ચૂંટણીની મોસમ આવી છે. ઉમેદવારો કે જેઓ ગજબહારના ખર્ચ કરીને પણ ચૂંટણી હારી જતા હતા, તે હવે જોવા નહીં મળે, કારણ કે ચૂંટણી લડવા માટે રૂપિયા નહીં પ્રામાણિકતાની જરૂર છે. ભ્રષ્ટાચારથી ખદબદતા આ દેશમાં ભલે સંપૂર્ણ ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદ ન થાય, પરંતુ તેને નિયંત્રણમાં લાવવા માટે કેન્દ્ર સરકારનું લેસકેશ ઈકોનોમીનું હથિયાર લાંબા સમયમાં સૌથી વધુ અસરકાર બની શકે છે.

નોટબંધી અને નવી નોટોની પડતી હાલાકીથી બચવા માટે લોકોએ કેશલેસ સિસ્ટમ અપનાવી લીધી છે. પહેલાં શહેરી વિસ્તારમાં અને હવે ગામડામાં તેનો પ્રચાર અને પ્રસાર થઈ રહ્યો છે. સાથે-સાથે ઓનલાઈન ટ્રાન્ઝેક્શનને વધારે સુરક્ષિત બનાવવાની કાર્યવાહી ચાલી રહી છે. જો તેમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોને સફળતા મળશે તો સમગ્ર વિશ્વમાં બીજા ક્રમની વસતી ધરાવતો ભારત દેશ એકમાત્ર એવો દેશ હશે કે જેણે ઓછા સમયમાં કેશલેસ ક્રાન્તિ કરી હશે. આટલા મોટા પાયા પર કેશલેસનો વિસ્તાર કરવો કોઈપણ દેશ માટે શક્ય નથી, જે કેવળ ભારત દેશે કરી બતાવ્યું છે.

કેન્દ્રને એવી માહિતી મળી હતી કે રાજકીય પાર્ટીઓ અને ઉમેદવારોએ ચૂંટણી લડવા માટે તેમની પાસેના બ્લેકમની જનધન ખાતાંઓમાં ભરી દીધાં છે. આ હકીકત છે પરંતુ જનધન ખાતાંઓની પણ કેન્દ્ર સરકારની એજન્સીઓ તપાસ કરી

રહી છે. જનધન ખાતાં ધરાવતા ગ્રાહકોને જૂની નોટો જમા કરાવવાના ૫૦ દિવસ દરમિયાન વડાપ્રધાને સૂચના આપી હતી કે આ રૂપિયા તમે ઉપાડશો નહીં. આ તમારા રૂપિયા છે. કોઈને આપશો પણ નહીં. આ ધમકી પછી જનધન ખાતાંઓમાં રૂપિયા જમા કરવાની માત્રા એકદમ ઘટી ચૂકી હતી. નોટોના જોરે મતો મેળવીને ચૂંટણીમાં વિજય હાંસલ કરવા માગતા રાજકીય પક્ષો માટે આ સૌથી મોટો ધક્કો હતો. તેમની મુરાદ બર આવી નથી.

કેશલેસના શરૂ થયેલા દોરમાં હવે લેસકેશ રહેશે, જે ચૂંટણીમાં વપરાશે નહીં. ઓછા રૂપિયા હશે તો ચૂંટણીમાં બ્લેકમનીની માત્રા ઘટી જશે. ચૂંટણીની સિસ્ટમ કલીન બનશે. પ્રામાણિક અને નિષ્ઠાવાન ઉમેદવારો મેદાનમાં હશે અને તેઓ તેમની પ્રતિષ્ઠાથી ચૂંટણી જીતી શકશે. ગુજરાતમાં ભૂતકાળમાં એવા કેટલાક ઉમેદવારો વિધાનસભાની ચૂંટણીના મેદાનમાં ઊભા હતા કે જેમણે ચૂંટણીની ડિપોઝિટ ભરવા સિવાય મત મેળવવા માટે એક પણ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો ન હતો. તેઓ મોટી સરસાઈથી ચૂંટણી જીતી ચૂક્યાં છે. હવે આવા દિવસો પાછા આવવાની આશા બંધાઈ છે, કારણ કે મધ્યમ વર્ગમાંથી આવતો તરવરિયો ઉમેદવાર ચૂંટણી મેદાનમાં ઝંપલાવી શકશે. મારી પાસે ચૂંટણી લડવાના રૂપિયા નથી, તેવું કહેવાની નોબત કોઈની આવશે નહીં, કારણ કે ભારતમાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં લેસકેશ ઈકોનોમી પ્રવેશ કરી રહી છે, તેમાં ચૂંટણી સિસ્ટમ પણ બાકાત રહી શકે તેમ નથી.

ભારત અનેક રાજકીય પક્ષો ધરાવતો લોકશાહી દેશ છે. ખુદ ચૂંટણીપંચ કહે છે કે, ભારતમાં ૧૯૦૦ જેટલા રાજકીય

પક્ષો નોંધાયેલા છે. તેમાં ૪૦૦ પક્ષો એવા છે કે, તેઓ કદીયે કોઈ ચૂંટણી લડવા નથી. ચૂંટણી પંચે એવો સંકેત આપ્યો છે કે, જે પક્ષો ચૂંટણી લડતા જ નથી, તેની સાર્થકતા કેટલી? તેમનું રજિસ્ટ્રેશન શા માટે રદ થવું ના જોઈએ? જે પક્ષો ચૂંટણી જ લડતા નથી તો પછી તેઓ કરે છે શું? આવી રાજકીય પાર્ટીઓનો ઉદ્દેશ શું છે? તેઓ શું કામ કરે છે? અથવા આવી પાર્ટીઓ માત્ર કાળાં નાણાંને સફેદ કરવાનું કામ તો કરતી નથીને? રાજકીય પક્ષોને અત્યાર સુધી આવકવેરા ખાતાં તરફથી જે છૂટાછાટો મળતી રહી છે, તેનો તેઓ દુરુપયોગ તો કરતી નથીને? ઘણાને એવી શંકા છે કે, કદીયે ચૂંટણી ના લડતી પાર્ટીઓ બ્લેક મનીને સફેદ કરવા માત્ર ફંડ લેવા પર આવકવેરા ખાતાંની જે છૂટ મળતી રહી છે, તેનો લાભ લેતી રહી છે. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે, કાળાં ધનને સફેદ કરવા આવી પાર્ટીઓએ માત્ર રાજકીય પક્ષનો આંચળો જ ઓઢી લીધો છે.

આ તમામ સવાલોના જવાબ ત્યારે જ મળશે, જ્યારે આવી પોલિટિકલ પાર્ટીઓની તપાસ થશે. આવા રાજકીય પક્ષોની લેવડદેવડ ઉપરાંત તેમની ગતિવિધિઓની પણ ઊંડાણથી તપાસ થવી જરૂરી છે. આપણા દેશમાં એવા લોકોની કમી નથી કે જેઓ માત્ર તેમના અંગત સ્વાર્થ માટે રાજકીય પક્ષો બનાવે છે અને વિવિધ રીતે તેનો લાભ ઉઠાવે છે. આવી પોલિટિકલ પાર્ટીઓની દેશને જરૂર નથી. તેમનું રજિસ્ટ્રેશન તાત્કાલિક અસરથી રદ થવું જોઈએ, પરંતુ આમ કરવું આસાન નથી. તેમાં કાનૂની અને બંધારણીય મુદ્દાઓ પણ

સામે આવી શકે છે. કેટલાક નિષ્ણાતો કહે છે કે, કોઈ પણ રાજકીય પક્ષને ચૂંટણી લડવા મજબૂર કરી શકાય નહીં. તેમનું એમ પણ કહેવું છે કે, રાજકીય પક્ષ બનાવવાનો એ અર્થ નથી કે તેમણે ચૂંટણી જ લડવી. એનો મતલબ એ છે કે, તેમની એક વિચારધારા હોય અને જનહિતની તેમને ચિંતા હોય.

અત્રે એ જાણી લેવું જરૂરી છે કે, દેશમાં નોંધાયેલી રાજકીય પાર્ટીઓને આવકવેરા ખાતાંના અધિનિયમ, ૧૯૬૧ની કલમ ૧૩-એ મુજબ આવકવેરામાંથી મુક્તિ મળે છે. અત્યાર સુધી તેમને દાન કે ફંડ લેવાની કોઈ મર્યાદા નક્કી નથી. રાજકીય પક્ષોએ માત્ર લેવડદેવડનો હિસાબ ચૂંટણીપંચનો આપવો પડે છે જો તે રકમ રૂ. ૨૦ હજારથી વધુ હોય. તેથી ઓછી રકમનો કોઈ હિસાબ આપવો પડતો નથી. કહેવાય છે કે, આનો જ લાભ ઉઠાવીને કેટલીક પોલિટિકલ પાર્ટીઓ કાળાં નાણાંને સફેદ કરવાનું કામ કરે છે. એસોસિયેશન ઓફ ડેમોક્રેટિક રિફોર્મ્સના એક અહેવાલ અનુસાર વિવિધ રાજકીય પક્ષોને મળતી ૭૫ ટકા રકમનો સ્રોત અજ્ઞાત હોય છે. આ કારણથી આવા પક્ષોને આવકવેરા ખાતાં તરફથી મળતી છૂટ હટાવી દેવાની માગ ઊભી થઈ છે.

એ માત્ર સુવિદિત છે કે, આજે ધારાસભા કે લોકસભાની ચૂંટણી લડવી આસાન નથી. વિધાનસભાની ચૂંટણી લડવી હોય તો રૂ. ૫૦ લાખથી વધુ અને લોકસભાની ચૂંટણી લડવી હોય, તો કરોડો રૂપિયા જોઈએ. ચૂંટણીપંચ લોકસભાની ચૂંટણી લડવા ઉમેદવારને રૂ. ૪૦ લાખ અને

વિધાનસભાની ચૂંટણી લડવા રૂ. ૨૫ લાખ સુધીની છૂટ આપે છે. હકીકતમાં આનાથી વધુ ખર્ચ થાય છે. આજે પરિસ્થિતિ એવી છે કે, કોઈ પ્રામાણિક વ્યક્તિ ચૂંટણી લડી શકે નહીં. પહેલાં લોકો સ્વયંભૂ ચૂંટણી સભાઓમાં આવતા હતા, હવે લાવવા પડે છે. તેમને લાવવા બસો મૂકવી પડે છે. પાણી અને ફૂડ પેકેટ્સ આપવાં પડે છે. માત્ર એક લાખ લોકોની એક જ સભા કરવી હોય, તો એક કરોડ રૂપિયા પણ ઓછા પડે. એની સામે ચૂંટણી પંચની રૂ. ૪૦ લાખની મર્યાદા તો લોકસભાના એક ઉમેદવાર માટે એક જ સભામાં પૂરી થઈ જાય.

બીજી મહત્વપૂર્ણ વાત એ છે કે, મોટા ઔદ્યોગિક ગૃહો મોટી પોલિટિકલ પાર્ટીઓને માત્ર રોકડ રકમ જ નથી આપતી. કેટલીક વાર હેલિકોપ્ટર્સ, ખાનગી વિમાનો, હોર્ડિંગ્સ અને વાહનવ્યવહારનો ખર્ચ પણ ઉઠાવી લે છે. તેઓ એ બધાનું ચુકવણું બારોબાર કરી દે છે. તેને તો હિસાબમાં કદી બતાવાતું નથી. જો કે લેસકેશ ઈકોનોમીનું સર્કલ જ્યારે વધારે મોટું થશે, ત્યારે રાજકીય પાર્ટીઓ સ્વચ્છ અને પ્રતિભાવંત ઉમેદવારોને મેદાનમાં ઉતારશે અને એક દિવસ એવો આવશે કે સૌથી ઓછા રૂપિયાના બળે ચૂંટણી લડેલા ઉમેદવારની યાદી બનશે અને તેનું જાહેરમાં સન્માન કરાશે.

નોંધ : આ લેખમાં વ્યક્ત કરેલા મંતવ્યો લેખકનાં પોતાનાં છે.

શ્રી ગૌતમ પુરોહિત અમદાવાદ
સ્થિત પત્રકાર છે.
Email: gpurohit09@gmail.com

ભારતની હરણફાળમાં ગુજરાતના યોગદાનને વધુ સબળ બનાવતો વેપાર,
ઉદ્યોગ અને મૂડીરોકાણકારોનો વૈશ્વિક મેળો...

યોગેશ પંડ્યા

ગાંધીનગરના મહાત્મામંદિર ખાતે ૧૦થી ૧૩ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૭ દરમિયાન યોજાયેલી ૮મી વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત વૈશ્વિક રોકાણકારોની પરિષદ અનેક રીતે સફળ અને ફળદાયી પુરવાર થઈ છે. વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ ઈન્વેસ્ટર સમિટ તરીકે ઓળખાતી અને દર બે વર્ષે યોજાતી આ વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત પરિષદની ટૂંકમાં ફળશ્રુતિ જોઈએ, તો આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. આ સમિટમાં કુલ ૨૫,૫૭૮ એમ.ઓ.યુ. થયા, એટલે કે ગુજરાતમાં રોકાણ કરવા અંગેના સમજૂતી કરારો થયા, એ જ પુરવાર કરે છે કે ગુજરાત અને ભારત એ રોકાણની દ્રષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ ડેસ્ટિનેશન પુરવાર થયાં છે. ગઈ વાઈબ્રન્ટ સમિટમાં ૨૨,૬૦૨ એમ.ઓ.યુ. થયા હતા, તેની સરખામણીમાં આ સમિટમાં એમ.ઓ.યુ.ની સંખ્યા નોંધ પાત્ર રીતે વધી છે. આ સમિટમાં માત્ર સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ સાહસો એટલે કે MSME ક્ષેત્રે સૌથી વધુ ૧૮,૫૩૩ એમ.ઓ.યુ. થયા છે. જ્યારે મોટા ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ૫,૯૩૮ અને વ્યુહાત્મક ભાગીદારી ક્ષેત્રે ૧,૧૦૭ એમ.ઓ.યુ. થયા છે. આ એમ.ઓ.યુ. ગુજરાત અને દેશને વિકાસની નવી દિશા ભણી દોરી જશે, તેમાં કોઈ શંકા નથી.

ગાંધીનગરના મહાત્મામંદિર ખાતે ૧૦થી ૧૩ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૭ દરમિયાન યોજાયેલી ૮મી વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત વૈશ્વિક રોકાણકારોની પરિષદ અનેક રીતે સફળ અને ફળદાયી પુરવાર થઈ છે. વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ ઈન્વેસ્ટર સમિટ તરીકે ઓળખાતી અને દર બે વર્ષે યોજાતી આ વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત પરિષદની ટૂંકમાં ફળશ્રુતિ જોઈએ, તો આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. આ સમિટમાં કુલ ૨૫,૫૭૮ એમ.ઓ.યુ. થયા, એટલે કે ગુજરાતમાં રોકાણ કરવા અંગેના સમજૂતી કરારો થયા, એ જ પુરવાર કરે છે કે ગુજરાત અને ભારત એ રોકાણની દ્રષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ ડેસ્ટિનેશન પુરવાર થયાં છે. ગઈ વાઈબ્રન્ટ સમિટમાં ૨૨,૬૦૨ એમ.ઓ.યુ. થયા હતા, તેની સરખામણીમાં આ સમિટમાં એમ.ઓ.યુ.ની સંખ્યા નોંધ પાત્ર રીતે વધી છે. આ સમિટમાં માત્ર સૂક્ષ્મ,

લઘુ અને મધ્યમ સાહસો એટલે કે MSME ક્ષેત્રે સૌથી વધુ ૧૮,૫૩૩ એમ.ઓ.યુ. થયા છે. જ્યારે મોટા ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ૫,૯૩૮ અને વ્યુહાત્મક ભાગીદારી ક્ષેત્રે ૧,૧૦૭ એમ.ઓ.યુ. થયા છે. આ એમ.ઓ.યુ. ગુજરાત અને દેશને વિકાસની નવી દિશા ભણી દોરી જશે, તેમાં કોઈ શંકા નથી.

વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થયેલા સમજૂતી કરારો ઉપર નજર કરીએ, તો એટ્રો એન્ડ ફૂડ પ્રોસેસીંગ ક્ષેત્રે ૩૮૧, પશુપાલન, સહકાર અને મત્સ્યઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ૪૯૩ અને પેટ્રોકેમિકલ અને જીઆઈડીસી ક્ષેત્રે ૨૬૮ એમ.ઓ.યુ. થયા છે. શિક્ષણક્ષેત્રે ૧૯૦, એન્જિનિયરિંગ એન્ડ ઓટોમોબાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ક્ષેત્રે ૯૪, પર્યાવરણ અને વન ક્ષેત્રે ૨૫૯ એમ.ઓ.યુ. કરાયા છે. આ જ રીતે નાણાકીય સેવાક્ષેત્રે ૯૩, આરોગ્ય ક્ષેત્રે ૨૮૫, ઈન્ડસ્ટ્રિયલ પાર્ક એન્ડ લોજિસ્ટીક ક્ષેત્રે ૧૨૩, માહિતી ટેકનોલોજી અને બાયો ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે

૧૪૭, ખનીજક્ષેત્રે ૪૦૮ અને બંદરો અને બંદર આધારિત નેટવર્ક ક્ષેત્રે ૮૭ એમ.ઓ.યુ. થયા છે.

આ જ રીતે ઊર્જા તેમજ તેલ અને ગેસ સેક્ટરમાં ૪૨૫, માર્ગ અને રેલવે પ્રોજેક્ટ માટે ૪૧, ગ્રામીણ વિકાસક્ષેત્રે ૩૮૦, રુર્બન હાઉસીંગ- એટલે કે ગ્રામ્ય- શહેરી આવાસો ક્ષેત્રે ૧૬૭ એમ.ઓ.યુ. થયા છે. કૌશલ્ય વિકાસ સ્કીલ ડેવલપમેન્ટ ક્ષેત્રે ૮૯, સ્પેશ્યલ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ રિજિયન - ખાસ રોકાણ વિસ્તાર ક્ષેત્રે ૨૮ અને રમત-ગમત અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે ૭ એમ.ઓ.યુ. કરવામાં આવ્યા છે. રાજ્યમાં કાપડ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે ૧૫૧ એમઓયુ, પ્રવાસન ક્ષેત્રના વિકાસ માટે ૧૪૫ એમ.ઓ.યુ., શહેરી વિકાસ માટે ૧,૬૨૫ તથા પાણી પુરવઠા માટે ૫૧ સમજૂતી કરારો પર હસ્તાક્ષરો કરાયા છે. આ સમજૂતી કરારોમાં રૂ. ૪૦૦૦ કરોડ કે તેથી વધુ રોકાણ થવાનું હોય તેવા મોટા પર એમ.ઓ.યુ. નો સમાવેશ થાય છે.

વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ સમિટ-૨૦૧૭ને ૧૦મે જાન્યુઆરીએ પ્રધાન મંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા ખુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી. જેમાં ૧૦૦થી વધુ દેશોના ૩૩ હજારથી વધુ પ્રતિનિધિઓ સીધા સહભાગી બન્યા હતા. સાથેસાથે આ સમિટમાં ૧૨ દેશો પાર્ટનરકન્ટ્રી તરીકે જોડાયા હતા. પરિષદ દરમિયાન વિવિધ દેશોના ૧૬ કન્ટ્રી સેમિનાર, અરુણાચલપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, આસામ અને ઝારખંડ એમ ચાર સ્ટેટ-સેમિનાર તેમજ ૨૧ અન્ય સેમિનાર યોજાયા હતા.

આ વખતની વાઈબ્રન્ટ પરિષદ માટે ૭૪૦૧૦ લોકોએ રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું હતું. જ્યારે ૨૭૩૪ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ મંડળોએ ભાગ લીધો હતો. ૩૦૪ બિઝનેસ ટુ બિઝનેસ અને ૨૦૧ બિઝનેસ ટુ ગવર્નમેન્ટ મિટિંગ પણ યોજાઈ હતી. આ સાથે અનેક દેશોના વડા અને મંત્રીઓ ઉપરાંત રાજ્યના મુખ્યમંત્રીઓ તથા નાયબ મુખ્યમંત્રીઓ સાથે ૩૫૦ વીવીઆઈપી અને ૫૧ ડેલિગેશન કક્ષાની બેઠકો યોજવામાં આવી હતી, જે ખૂબજ ફળદાયી રહી હતી. વાઈબ્રન્ટ

ગુજરાત ગ્લોબલ સમિટનો ૧૦મી જાન્યુઆરીએ વિધિવત્ શુભારંભ કરાવતાં પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ જણાવ્યું હતું કે વર્ષ ૨૦૨૦ સુધીમાં ભારતના પ્રત્યેક ગરીબ નાગરિકને પોતાનું ઘર હોય એ મારું સપનું છે.

તેમણે આ સપનું સાકાર કરવા પ્રત્યેક યોજનાઓના લાભો શહેરોની સાથોસાથ ગામડાંઓમાં પણ સંતુલિત રીતે પહોંચાડવા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. તેમણે પ્રત્યેક યુવાનને કામ મળી રહે એવા વિકાસ માટે પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરીને જીવનની ગુણવત્તા વધુ બહેતર બને તે માટે સર્વાંગી વિકાસની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરી હતી. પ્રધાનમંત્રી શ્રી મોદીએ બહેતર-ઉજ્જવળ આવતી કાલ માટે રિન્યુએબલ એનર્જી-પુનઃપ્રાપ્ય ઊર્જાના ઉત્પાદનને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે, રિન્યુએબલ એનર્જીના ઉત્પાદનમાં ભારત સમગ્ર વિશ્વમાં નંબર વન બની શકે એવી અખૂટ સંભાવનાઓ છે. સદીઓ સુધી માનવજાતે પ્રકૃતિનું શોષણ કર્યું છે, ત્યારે હવે તેના પોષણ માટે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર પર ભાર મુકતાં તેમણે ભારતમાં ૧૭૫ ગીગાવોટ્સ રિન્યુએબલ એનર્જીનું ઉત્પાદન કરવા સમગ્ર વિશ્વને આહ્વાન કર્યું હતું.

ભ્રષ્ટાચારમુક્ત સ્વચ્છ શાસન એ મારી સરકારનું વિઝન અને મિશન છે, એમ કહીને પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ ઇ-ગવર્નન્સ એટલે સરળ અને અસરકારક શાસન વ્યવસ્થા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. પ્રધાન મંત્રીએ જણાવ્યું હતું કે દેશના લોકો પરિવર્તન ઇચ્છતા હતા અને કેન્દ્ર સરકારે લીધેલા નિર્ણયોનાં ઉત્સાહજનક પરિણામો મળ્યાં છે. આર્થિક સુધારાઓ ઉપર ભાર મૂકતાં તેમને

કહ્યું હતું કે મારી સરકાર દેશમાં નવા - બદલાવો લાવવા પ્રતિબદ્ધ છે. વૈશ્વિક મંદીના સમયમાં પણ ભારતનું અર્થતંત્ર સ્થિર રહી શક્યું છે, એમ કહીને પ્રધાનમંત્રીએ જણાવ્યું હતું કે નીતિવિષયક નિર્ણયો અને પગલાંઓને પ્રજા તરફથી જે હકારાત્મક સમર્થન મળ્યું છે, તેનાથી મારો વિશ્વાસ વધુ ઢઢ થયો છે.

‘મેઈક ઇન ઇન્ડિયા’ સૌથી મોટી બિઝનેસ-બ્રાન્ડ બનશે એવી આશા વ્યક્ત કરતાં પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ જણાવ્યું હતું કે, સમગ્ર દુનિયામાં ભારત મૂડીરોકાણ માટેનું મહત્વનું સ્થળ બની રહે એ દિશામાં તમામ રાજ્યો પ્રશંસનીય પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. ‘ઈજ ઓફ ડુઈંગ બિઝનેસ’ માટે ભારતનાં વિવિધ રાજ્યો- વચ્ચે તંદુરસ્ત હરીફાઈ થઈ રહી છે. સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણને આકર્ષવામાં સફળતા બદલ પ્રધાનમંત્રીએ ગુજરાતને અભિનંદન પાઠવ્યા હતા. પ્રધાન મંત્રીએ વર્ષ ૨૦૦૩માં યોજાયેલી સૌપ્રથમ વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ સમિટને યાદ કરીને શરૂઆતનાં વર્ષોમાં સહભાગી બનેલા જાપાન અને કેનેડાનો ખાસ આભાર માન્યો હતો.

મુખ્યમંત્રી શ્રી વિજયભાઈ રૂપાણીએ વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ સમિટ-૨૦૧૭ના સમાપન પ્રસંગે જણાવ્યું હતું કે, આ ભવ્ય સમિટની સફળતા દ્વારા ગુજરાતે વિકાસની વિરાટતાના દર્શન કરાવ્યા છે. શ્રી રૂપાણીએ જણાવ્યું હતું કે આજે સમગ્ર વિશ્વમાં પરિવર્તનનો માહોલ છે. પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીના નેતૃત્વમાં સમગ્ર દેશ પરિવર્તન અને વિકાસ તરફ આગળ ધપી રહ્યો છે ત્યારે આ બદલાવનું પ્રવેશદ્વાર

ગુજરાત રાજ્ય બન્યું છે, તેનું પ્રત્યેક ગુજરાતીને ગૌરવ છે. મુખ્ય મંત્રીએ જણાવ્યું હતું કે, વિકાસ માટે છુટાછવાયા, એકલ-દોકલ પ્રયાસોથી નહીં પરંતુ 'સૌનો સાથ સૌનો વિકાસ'ના સામૂહિક મંત્રથી વિરાટતાના દર્શન કરાવવા પડશે. વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત સમિટે સમગ્ર વિશ્વને આવી વિરાટતા દર્શાવી દીધી છે.

જી.એસ.ટી.- ગેમ ચેન્જર ફોર ધ ઈન્ડિયન ઇકોનોમી- અંગે સેમિનાર

કેન્દ્રીય નાણાં મંત્રીશ્રી અરુણ જેટલીએ - વાઈબ્રન્ટ ગુજરાતના સૌથી મહત્ત્વ પૂર્ણ જી.એસ.ટી. અંગેના સેમિનારને સંબોધતાં જણાવ્યું હતું કે, 'મે-૨૦૧૫માં કેન્દ્રમાં નિર્ણાયક નેતૃત્વ આવ્યા પછી અર્થતંત્રના પુનર્ગઠન માટે હિંમતભર્યા અને સાહસિક નિર્ણયો લેવાયા છે. આવા નિર્ણયો લેવા માટે નેતૃત્વ પાસે તાકાત અને ટીકાઓનો સામનો કરવાની હિંમત હોવી જરૂરી છે. તેમણે કહ્યું હતું કે પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીના નેતૃત્વમાં દેશના વિકાસને ગતિ આપનારા અને દિશા બદલનારા અનેક નિર્ણયો લેવાયા છે. તેમણે જણાવ્યું હતું કે, ઘણા પડકારો આવ્યા, પરંતુ દેશના લોકો તરફથી આ નિર્ણયોને પીઠબળ મળ્યું છે.

દેશના આર્થિક વિકાસ માટે સૌથી મહત્ત્વના એવા સેમિનાર - ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (જીએસટી) ગેમચેન્જર ફોર ધી ઈન્ડિયન ઇકોનોમી સાથે થઈ હતી. ગાંધીનગરમાં મહાત્મામંદિરના કન્વેન્શન હોલમાં ઉપસ્થિત દેશભરના ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ અને વાણિજ્ય સાથે સંકળાયેલા હજારો લોકોને સંબોધતાં કેન્દ્રીય નાણાંમંત્રી શ્રી અરુણ જેટલીએ જણાવ્યું હતું કે છેક ૧૯૯૬થી ડબલ ટેક્ષેશન ટ્રીટી વિષે ચર્ચા-વિચારણાઓ થયા કરે છે, જેની સામે સરકારે નક્કર કામગીરી કરી છે. દરેક અંદાજપત્ર પછી દેશમાં સબસિડીના એકીકરણ વિષે વાતો થતી હતી, જ્યારે ગયા વર્ષે આ સરકારે આધાર લો પસાર કરીને સબસિડીના લાભો સીધા લોકો સુધી પહોંચાડી દીધા.

અર્થતંત્રમાં સુધારો લાવવાની બાબતો અને નિર્ણયો એકમેક સાથે જોડાયેલી છે, એમ કહીને મંત્રીશ્રી અરુણ જેટલીએ જણાવ્યું હતું

કે, ૮મી નવેમ્બર, ૨૦૧૬થી ભારતીય ચલણમાંથી હાઈવેલ્યુ નોટ્સ બદલવાનો નિર્ણય લેવાયો. ખરેખર આ ખૂબ જ અધરો નિર્ણય હતો. ભવિષ્યને વધુ ઉજ્જવળ અને સમૃદ્ધ બનાવતો કોઈ પણ નિર્ણય તેના અમલીકરણના શરૂઆતના તબક્કામાં પીડાદાયક લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ નિર્ણય લાંબા ગાળે દેશની પ્રગતિનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરશે. જીએસટી સહિતના તમામ નિર્ણયોને સફળ બનાવવામાં દેશ-રાજ્યો, ઉદ્યોગગૃહો, વેપારીઓ, વપરાશકર્તાઓ અને નાગરિકોને સહયોગ આપવાની અપીલ કરતાં નાણાંમંત્રી શ્રી અરુણ જેટલીએ જણાવ્યું હતું કે, જો આમ થશે, તો ભારતનું અર્થતંત્ર વધુ સ્વચ્છ અને વધુ વિશાળ અર્થતંત્ર બનશે.

એરોસ્પેસ અને ડિકેન્સ ક્ષેત્રે સ્વનિર્ભરતા,રિસર્ચ અને ડેવેલપમેન્ટ અંગે સેમિનાર

વિકાસશીલ અભિગમ, વેપાર-વ્યવસાય માટે સાનુકૂળ વાતાવરણ અને સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને કારણે ગુજરાત સંરક્ષણ સાધનોના ઉત્પાદન માટે મહત્ત્વનું હબ બનવાની દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે. કેન્દ્રીય સંરક્ષણ મંત્રી શ્રી મનોહર પારિકરે આ વિશેષ સેમિનારને સંબોધતા જણાવ્યું હતું કે છેલ્લાં બે વર્ષમાં સુરક્ષા સાધનોના ઉત્પાદન માટેનાં ૨૦ લાઈસન્સ ગુજરાતમાં અપાયાં છે. સંરક્ષણસાધનોના ઉત્પાદનમાં કેન્દ્ર સરકારે ડિઝાઈન, ડેવેલપ એન્ડ મેઈક ઈન ઈન્ડિયા પોલિસી અપનાવી છે, તેમ જણાવીને શ્રી પારિકરે કહ્યું હતું કે ગુજરાત ડિકેન્સ સ્ટેટ બનવાની દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે. 'મેઈક ઈન ઈન્ડિયા' શ્રેણી અંતર્ગત એરોસ્પેસ અને ડિકેન્સના ક્ષેત્રમાં સ્વનિર્ભરતા હાંસલ કરવા માટે સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી વિસ્તૃત વિચાર-વિમર્શ માટે આ સેમિનારનું આયોજન કરાયું હતું.

સંરક્ષણમંત્રી શ્રી મનોહર પારિકરે આ સેમિનારમાં જણાવ્યું હતું કે દેશમાં સૌ પ્રથમ વખત સ્વદેશી આર્ટિલરી ગનનું સફળ પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. ચાલુ નાણાકીય વર્ષમાં જ તેની ખરીદી માટે સંરક્ષણ મંત્રાલય દ્વારા ઓર્ડર આપી દેવામાં આવશે. શ્રી પારિકરે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે, ભારતમાં ડિઝાઈનથી માંડીને ફ્લાઈટ સુધીનું કામ યુવા

એન્જિનિયરો દ્વારા ૧૪ મહિનામાં પુરું કરવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં પહેલી વાર ઈન્ડિયન ઓર્ડિનન્સ લિસ્ટ બનાવાયું છે, જે ખાનગી કંપની માટે ખુલ્લું છે. ૭૦ ટકા એક્સપોર્ટ એન.ઓ.સી. ૧૭ દિવસમાં ઈસ્યુ કરવામાં આવે છે. મુખ્યમંત્રી શ્રી વિજય રૂપાણીએ આ સેમિનારમાં બોલતાં જણાવ્યું હતું કે, ગુજરાત એવું સૌપ્રથમ રાજ્ય છે જેણે ડિકેન્સ અને એરોસ્પેસ માટે પારદર્શક નીતિ બનાવી છે.

સંરક્ષણ ક્ષેત્રે ઉત્પાદનમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ માટે કેન્દ્ર સરકારે ફોરેન ડાયરેક્ટ કટ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ-FDI નીતિમાં આવકાર્ય સુધારા કર્યા છે, તેનો ઉલ્લેખ કરીને શ્રી વિજય રૂપાણીએ જણાવ્યું હતું કે, ગુજરાતમાં સંરક્ષણ ક્ષેત્રનાં ઉત્પાદનો માટે જરૂરી તમામ પગલાં લેવા રાજ્ય સરકાર તૈયાર છે. ગુજરાતના યુવાનો એન્જિનિયરિંગમાં અગ્રેસર છે, એટલું જ નહીં જરૂરિયાત પ્રમાણે સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ માટે પણ કામગીરી કરાશે. ધોલેરા સરમાં ઉદ્યોગ માટે રાજ્ય સરકારે રૂ.૩,૦૦૦ કરોડનો ખર્ચ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના એરપોર્ટ સહિતની પાયાની સુવિધાઓ અંગે નિર્દેશ કરતાં મુખ્યમંત્રી શ્રી રૂપાણીએ જણાવ્યું હતું કે, આ સમિતિ દરમિયાન જ ધોલેરા સર સાથે એરબસે એમ.ઓ.યુ. કર્યા છે. મુખ્યમંત્રી શ્રી વિજય રૂપાણી અને કેન્દ્રીય સંરક્ષણમંત્રી શ્રી મનોહર પારિકરની ઉપસ્થિતિમાં રિલાયન્સ ડિકેન્સ લિમિટેડે ગુજરાત સરકાર સાથે પીપાવાવ ખાતે સંરક્ષણ પ્રોજેક્ટ માટે રૂ.૨૫૦૦ કરોડના રોકાણ માટે એમ.ઓ.યુ. પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા.

સ્માર્ટ એન્ડ લિવેબલ સીટીઝ : ઓપોર્ચુનિટીઝ એન્ડ ચેલેન્જિસ અંગે સેમિનાર:

વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ સમિટમાં સ્માર્ટ એન્ડ લિવેબલ સિટીઝ : ઓપોર્ચુનિટીઝ એન્ડ ચેલેન્જિસ સેમિનારમાં કેન્દ્રના શહેરી વિકાસમંત્રી શ્રી વેન્કેયા નાયડુએ જણાવ્યું હતું કે, વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીના નેતૃત્વ હેઠળ હવે દેશભરમાં બદલાવ આવી રહ્યો છે, એટલું જ નહીં, લોકોનો અભિગમ પણ હવે વિકાસાભિમુખ દિશા તરફ બદલાઈ રહ્યો

છે. કેન્દ્રીય મંત્રી શ્રી નાયડુએ જણાવ્યું હતું કે, હવે સર્વાંગી શહેરી વિકાસ અને સ્માર્ટસિટી પ્રોજેક્ટથી શહેરો બદલાઈ રહ્યાં છે. ફૂટપાથ અને સાઈકલ ટ્રેકથી લઈને બીઆરટીએસ, મેટ્રો, ફ્લાય ઓવર્સ દ્વારા દેશભરનાં શહેરો નવી અત્યાધુનિક માળખાકીય સુવિધાઓથી સજ્જ થઈ રહ્યાં છે. ભારત સરકારે શહેરીકરણને સમસ્યા નહીં, વિકાસની નૂતન તક તરીકે મૂલવીને શહેરોના સર્વાંગી વિકાસની બ્લ્યુ-પ્રિન્ટ તૈયાર કરી છે, તેમ જણાવતાં શ્રી નાયડુએ ભારતનાં શહેરોના વિકાસ, આંતરમાળખાકીય સુવિધા અને અન્ય આનુષંગિક વિકાસકાર્યોના નિર્માણથી વિપુલ તકોનો ચિતાર આપી વૈશ્વિક રોકાણકારોના આ ક્ષેત્રે રોકાણ કરવા આમંત્રણ પાઠવ્યું હતું. તેમને કહ્યું હતું કે ગુજરાત રાજ્ય આજે ઈકોનોમિક એક્સપ્રેસ વે ઓફ ઈન્ડિયા બની રહ્યું છે. તેમણે વિકાસના ગુજરાત મોડેલને ‘ફ્લેવર ઓફ કન્ટ્રી’ ગણાવ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું હતું કે, અમદાવાદ મેટ્રોનું પ્રથમ તબક્કાનું અંદાજે ૩૬ કિ.મી.ની કામગીરી વર્ષ ૨૦૧૮ સુધીમાં પૂર્ણ થશે.

પશુપાલન અને ગૌસંવર્ધન અંગે ખાસ સેમિનારનું આયોજન:

ગુજરાતમાં પશુપાલન અને ગૌરક્ષા, ગૌસંવર્ધન અને ગૌવિકાસ ક્ષેત્રે સફળ કામગીરીને વધુ આગળ ધપાવવાના હેતુથી આ સેમિનારનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. કેન્દ્રના રાજ્યકક્ષાના મંત્રીશ્રી મનસુખભાઈ માંડવિયાની ઉપસ્થિતિમાં આયોજિત આ સેમિનારમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે પરંપરાગત ઉદ્યોગ એવા કૃષિ અને પશુપાલનને પ્રોત્સાહન આપવા ચાર એમ.ઓ.યુ. કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં ૧૪૬ કરોડના ખર્ચે વિવિધ પ્રકલ્પો શરૂ કરાશે, જેમાં ૧૬૦૦થી વધુ નાગરિકોને રોજગારી પ્રાપ્ત થશે. ગૌસેવા આયોગ દ્વારા લાઈવ સ્ટોક કોન્સેપ્ટ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ, ઓપોર્ચુનિટી અને ચેલેન્જિસ વિષયક સેમિનારનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં રાજ્યના ગૌસેવા અને ગૌચર વિકાસ બોર્ડના ચેરમેન ડૉ.વલ્લભભાઈ કથીરિયાએ ખેતીવાડી સાથે સંકળાયેલા પશુપાલનને આર્થિક રીતે સક્ષમ બનાવવા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. ગુજરાતના કૃષિ મંત્રી શ્રી

બાબુભાઈ બોખીરિયાએ રાજ્યમાં પશુસંવર્ધન ક્ષેત્રે થયેલા વિકાસ અંગે જણાવ્યું હતું કે આપણા દેશની જી.ડી.પી.માં પશુપાલન અને ખેતીનું યોગદાન ૧૦ ટકા છે. જો આપણે તેને ૫૦ ટકા સુધી લઈ જઈશું તો બેરોજગારીનો પ્રશ્ન ઉકેલાઈ જશે. ગુજરાત સરકારના સકારાત્મક પગલાંને કારણે દૂધ ઉત્પાદન વર્ષ ૨૦૦૭માં ૩.૭ હજાર કરોડ હતું, જે આજે ૩.૩૫ હજાર કરોડ સુધી પહોંચી ગયું છે.

આ સેમિનાર દરમિયાન થયેલા સમજૂતી કરારોમાં ૩.૫૧ કરોડના ખર્ચે ૧૦૦૦ ગાયો માટે સજીવખેતી સાથેની ગૌશાળા બનાવવાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રોજેક્ટ ૩૫૦ એકર જમીનમાં વિકસાવાશે અને તેમાં ૩૦૦ નાગરિકોને રોજગારી મળશે. આ ઉપરાંત, શ્રી સરસ્વતિ સીતારામ ફાઉન્ડેશન સાથે થયેલા કરાર અંતર્ગત ગાયના છાંણમાંથી આર્થિક ઉપાર્જન કરવાનો પ્રોજેક્ટ સ્થાપવામાં આવશે. ૩.૫૦ કરોડના ખર્ચે સ્થાપિત થનારા આ પ્રોજેક્ટમાં ૧૦૦ થી વધુ લોકોને રોજગારી મળશે. સુરતની ગૌધારા ડેરી અને રિસર્ચ પ્રા.લિ. દ્વારા માંગરોળ તાલુકાના ધામરોળ ખાતે દેશી ગીર ગાયના સંવર્ધન માટે તથા જનજાગૃતિ માટે ૩.૩૦ કરોડનું રોકાણ કરવામાં આવશે, જેમાં ૭૫૦ નાગરિકોને રોજગાર પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે બાયોગેસમાંથી સી.એન.જી. બનાવવા માટે ગૌસેવા આયોગ અને સૂર્યબંધુ ટેકનોલોજી વચ્ચે કરાર કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રોજેક્ટ ૩.૧૫ કરોડના ખર્ચે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં સ્થાપિત કરાશે, જેના થકી ૫૦૦ યુવાનોને રોજગારી મળશે.

માહિતી ટેકનોલોજી અને ન્યુ બાયોટેકનોલોજી અંગે સેમિનાર

૨૧મી સદીમાં સૌથી વધુ વિકાસની શક્યતા ધરાવતા બાયોટેકનોલોજી ક્ષેત્રે વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત સમિટ-૨૦૧૭ અંતર્ગત ૩૭ કંપનીઓ દ્વારા ૩. ૫૦૨૨ કરોડના ૫૪ એમ.ઓ.યુ. અને આઈ.ટી.ક્ષેત્રે ૩. ૧૬૦૦૦ કરોડના ૮૯ એમ.ઓ.યુ. થયા હતા. ગુજરાતના શિક્ષણ મંત્રી શ્રી ભૂપેન્દ્રસિંહ યુડાસમા, નોબેલ લોરિએટ્સ ડૉ. હેરોલ્ડ વાર્મસ, ડૉ. વિજય રાઘવન, સેક્રેટરી-બાયોટેકનોલોજી, ભારત સરકાર તથા

બાયોટેકનોલોજી અને આઈ.ટી. ક્ષેત્રે સંકળાયેલ કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓની ઉપસ્થિતિમાં આ એમ.ઓ.યુ. થયા હતા.

ફૂડ પ્રોસેસિંગમાં રોકાણની તકો અને રોજગારી સર્જન અંગે સેમિનાર

ફૂડ પ્રોસેસિંગ દ્વારા કૃષિ વિકાસમાં વૃદ્ધિ” વિષયક સેમિનાર યોજાયો હતો. આ સેમિનારમાં કેન્દ્રીય કૃષિ રાજ્ય મંત્રી શ્રી પુરુષોત્તમ રૂપાલાએ જણાવ્યું હતું કે ગુજરાતમાં ૨૦૦૧થી કૃષિ વિકાસ માટે અનેકવિધ પગલાં ભરાયા છે. કૃષિ વિકાસ માટે ગુજરાત સરકારની સાથે કેન્દ્ર સરકાર પણ કાર્યશીલ છે, તેમની જણાવ્યું હતું કે ટૂંક સમયમાં નર્મદા યોજનાનું કાર્ય પૂર્ણ થશે જેના પરિણામે રાજ્યમાં સિંચાઈ માટેના પાણીની ઉપલબ્ધતા વધતા ખેત ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર વધારો થશે. ખેતીની આવક વધતા તેને આનુષંગિક કોલ્ડ સ્ટોરેજ, વેરહાઉસ જેવી સુવિધાઓ વધશે. ખેત ઉત્પાદનરૂપી કાચા માલની મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધતાને જોતાં ગુજરાતમાં ફૂડ પ્રોસેસિંગ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ માટે વિકાસની વિપુલ તકો રહેલી છે. અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે, ભારત દેશ ફળો, શાકભાજી અને માછલીના ઉત્પાદનમાં વિશ્વભરમાં બીજું સ્થાન ધરાવે છે. ફૂડ પ્રોસેસિંગ ક્ષેત્ર દ્વારા ભારતમાં ૧૩ મિલિયન લોકોને સીધી રોજગારી અને ૩૫ મિલિયન લોકોને પરોક્ષ રોજગારી મળી રહે છે. એગ્રો અને ફૂડ પ્રોસેસિંગમાં ૩૪૦ થી વધારે અને વ્યૂહાત્મક ભાગીદારીમાં ૨૫ થી વધારે એમ.ઓ.યુ. સાઈન કરાયા હતા, તે પૈકી આ સેમિનાર દરમિયાન એગ્રો અને ફૂડ પ્રોસેસિંગમાં ૧૨ અને પાંચ વ્યૂહાત્મક પાર્ટનરશિપના ટોકન એમ.ઓ.યુ. સાઈન કરવામાં આવ્યા હતા. આ સેમિનારમાં ફૂડ પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગક્ષેત્ર ના કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારના ઉચ્ચ અધિકારીઓ, ઉદ્યોગકારો અને રોકાણકારો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

યોગેશ પંડ્યા અમદાવાદ આકાશવાણીમાં સમાચાર વિભાગમાં સંવાદદાતા છે અને પ્રાદેશિક સમાચાર વિભાગના હેડ છે.
Email: ybpandya@gmail.com

વર્લ્ડ બુક ફેર, ૨૦૧૭માં પબ્લિકેશન્સ ડિવિઝનની સહભાગિતા

દર વર્ષની જેમ પબ્લિકેશન ડિવિઝન (ડીપીડી)એ વર્લ્ડ બુક ફેર, ૨૦૧૭માં ભાગ લીધો હતો, જેનું આયોજન દિલ્હીના પ્રગતિ મેદાનમાં ૭થી ૧૫ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૭ વચ્ચે થયું હતું. કળા, સંસ્કૃતિ અને વારસા પર પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવામાં અગ્રેસર ડિવિઝનને મુલાકાતીઓએ અતિ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

પબ્લિકેશન્સ ડિવિઝન રાષ્ટ્રીય નેતાઓની જીવનકથાઓ, ભારતના ઐતિહાસિક અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામ, પ્રદેશ અને લોકો, વનસ્પતિ અને પ્રાણી સૃષ્ટિ, વિજ્ઞાન, પર્યાવરણ અને બાળકોના સાહિત્ય જેવા ભારતનાં વિવિધ વિષયોનું સંરક્ષણ કરે છે અને પ્રસ્તુત કરે છે. ડીપીડીએ ગાંધીજીના વિચારો પર અંગ્રેજીમાં કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી (સીડબલ્યુએમજી)ના ૧૦૦ વોલ્યુમ સહિત કેટલાંક પુસ્તકો અને

હિંદીમાં સંપૂર્ણ ગાંધી વાગ્મય પ્રકાશિત કર્યા છે, જેને ગાંધીજીના લખાણોનું સૌથી વિસ્તૃત અને અધિકૃત કલેક્શન ગણવામાં આવે છે.

“ઇન્ડિયા” સીરિઝ, “બિહાર્સ ઓફ મોડર્ન” સીરિઝ અને તાજેતરમાં રાષ્ટ્રપતિ ભવન અને કોર્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પર પ્રકાશિત પુસ્તકોએ મોટી સંખ્યામાં વાચકોને આકર્ષિત કર્યા છે. મુલાકાતીઓએ ડીપીડીની ઇ-બુક્સમાં રસ દાખવ્યો છે અને ડીપીડીના સ્ટોલના ભાગરૂપે ઇ-કોન્ટેન્ટમાં ડીપીડીની ઇ-બુક્સ પણ મૂકવામાં આવી હતી. મુલાકાતીઓએ ડીપીડી દ્વારા પ્રકાશિત સામયિકો સબસ્ક્રાઇબ કરવાની તક પણ ઝડપી લીધી હતી.

આ મેળા દરમિયાન બાળકોના પુસ્તકો, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને અન્ય સમકાલિન વિષયો પરનાં પુસ્તકો સહિત ચૌદ પુસ્તકોનું લોકાર્પણ થયું હતું. તેમના નામ છે: લિવ્સ ષેટ ઇન્સ્પાયર વોલ્યુમ – ૧, ૨, ૩, વનવાસી બચ્ચે, ઉપહાર, સાંચી ગુંડિયા, ભારત કી લોક કલાનિયા, વિવેકાનંદ કી કલાની, ભારત કે ગૌરવ ભાગ-૨, પર્યાવરણ ઔર વિકાસ, ભારતીય લોક સાહિત્ય: પરંપરા ઔર પરિદ્રશ્ય, હિંદી ઔર ઉસ્કી ઉપભાષ્યે, અપની હિંદી સ્વરે, અસમ ઔર મેઘાલય કી પ્રેસ પત્રકારિતા, ગણેશ શંકર વિઘાર્થી, જવાહર લાલ નેહરુ – શ્રદ્ધાંજલિ.

આ મેળા દરમિયાન “બાલ સાહિત્ય કી સુનૌતિયા”, “અતુલ્ય ભારત કી ચાવિયા” અને “લિટરેચર ઓન મહાત્મા ગાંધી: રીચિંગ આઉટ ટૂ યુથ ઇન ડિજિટલ એજ” વિષયની ત્રણ પુસ્તકોની ચર્ચા થઈ હતી.

ડીપીડીની સહભાગીતાની નોંધપાત્ર બાબતોમાં ડેબિટ/ક્રેડિટ કાર્ડ અને ભારત કોશ પોર્ટલ મારફતે કેશલેસ વ્યવહારોની સુવિધા સામેલ હતી. અંદાજે ૨૦ ટકા વેચાણ ડેબિટ/ક્રેડિટ કાર્ડ મારફતે થયું હતું. નવ દિવસના પુસ્તક મેળા દરમિયાન આશરે રૂ. ૧૭ લાખના પુસ્તકો અને સામયિકોનું વેચાણ થયું હતું, જે ડીપીડીના અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં સૌથી વધુ હતું.

પ્રકાશન તા. ૨૫ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૭

પોસ્ટિંગ તા. ૧ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૭

YOJANA (GUJARATI), February 2017**O.I.G.S.**

પ્રતિશ્રી,

પ્રેષક :
તંત્રીશ્રી,
'યોજના' કાર્યાલય
પ્રકાશન વિભાગ, ભારત સરકાર
અંબિકા કોમ્પ્લેક્ષ, યુ.કો. બેન્કની ઉપર, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

નીચેના પુસ્તકો ૫૦ ટકા વળતર ઉપર ઉપલબ્ધ છે

બી.એમ. આઈ. સીરીઝ				
૧	મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ	૭૫.૦૦	૧૪ દ્રષ્ટાઓ અને ચિંતકો	૫૦.૦૦
૨	માદામ ભિખાઈજી કામા	૬૦.૦૦	૧૫ સંગીતશો	૪૫.૦૦
૩	સી. એફ. એન્ડ્ર્યુઝ	૧૫૦.૦૦	૧૬ કવિઓ, નાટ્યલેખકો અને આખ્યાનકારો	૭૫.૦૦
૪	કાલિદાસની કહાની	૩૨.૦૦	૧૭ તત્ત્વજ્ઞાનના આઘસ્યાપકો	૩૮.૦૦
૫	કાકા સાહેબ કાલેલકર	૨૧૦.૦૦	૧૮ સંતો અને ભક્તકવિઓ (ભાગ-૧)	૪૫.૦૦
૬	સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી	૮૦.૦૦	૧૯ સંતો અને ભક્તકવિઓ (ભાગ-૨)	૫૬.૦૦
૭	ઠક્કરબાપા	૮૦.૦૦	૨૦ દાર્શનિક અને ધાર્મિક અગ્રેસરો	૨૮.૦૦
			૨૧ વૈજ્ઞાનિકો	૪૫.૦૦
			૨૨ સૌંદર્ય મીમાંસકો	૫૦.૦૦
			૨૩ વાલ્મીકિ અને વ્યાસ	૨૨.૦૦
૮	આપણો રાષ્ટ્રવંજ	૧૧૦.૦૦	૨૪ રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતના લેખકો	૮૫.૦૦
૯	ભારતના ગૌરવ ગ્રંથ - ગુજરાતી	૭૦.૦૦		
૧૦	ભારતીય જનજાતિઓ અતીતના ઝરૂખેથી	૧૦૦.૦૦	૨૫ રાજકુમારી નિહાલદે	૧૨.૦૦
૧૧	ભારતીય જનતાના ઇતિહાસની રૂપરેખા	૭૦.૦૦	૨૬ સરકતા સર્પગૃહની વાર્તા	૪૮.૦૦
૧૨	ગુજરાતમાં જાગૃતિની લહેરો	૭૨.૦૦	૨૭ આંગણભાગની માર્ગદર્શિકા	૧૧૫.૦૦
૧૩	ગુજરાતના આદિવાસી નૃત્યો	૭૦.૦૦		
			કુલ રૂ.	૧૮૯૩.૦૦

Printed & Published by Dr. (Ms) Sadhana Rout, A.D.G. and Head on behalf of Publication Division, Soochna Bhawan, C.G.O. Complex, New Delhi-110 003.
Printed by Mirror Image Pvt. Ltd., A-40/41, GIDC Electronics Estate, Sector-25, Gandhinagar-382016. Phone: 079-23287291

Director & Chief Editor : Deepika Kachhal

Editor : Ajay Indrekar

For business queries/subscription, please email at pdjucir@gmail.com or call on (011) 24367260 / 24365609 / 24365610